

นิบาตชาดก

เล่ม ๑๖

จัตตาฬีสนิบาต และ ปัณณาสนิบาต

พิมพ์ในงานบรรจุพระอัสถิ

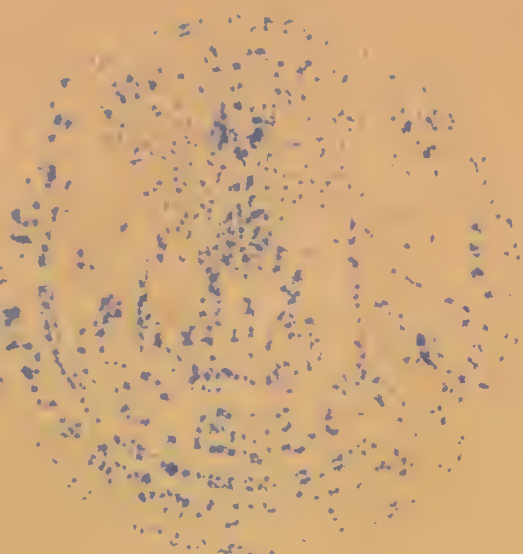
มหาอำมาตย์เอก พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร

ร.ว. ป.จ. ป.ช. ป.ม. รัตน จปร. ๒. วปร. ๒ ร.ด.ม. (ศ.ผ)

องคมนตรี

เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

นิบาตชาดก

เล่ม ๑๖

จัตตาฬีสนิบาต และ ปัญญาสนิบาต

พิมพ์ในงานบรรจุพระอัสถิ

มหาอำมาตย์เอก พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร

ร ว. ป จ. ป ช. ป ม. รัตน จปร. ๒. วปร. ๒ ร. ด ม. (ศ ผ)

องคมนตรี

เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

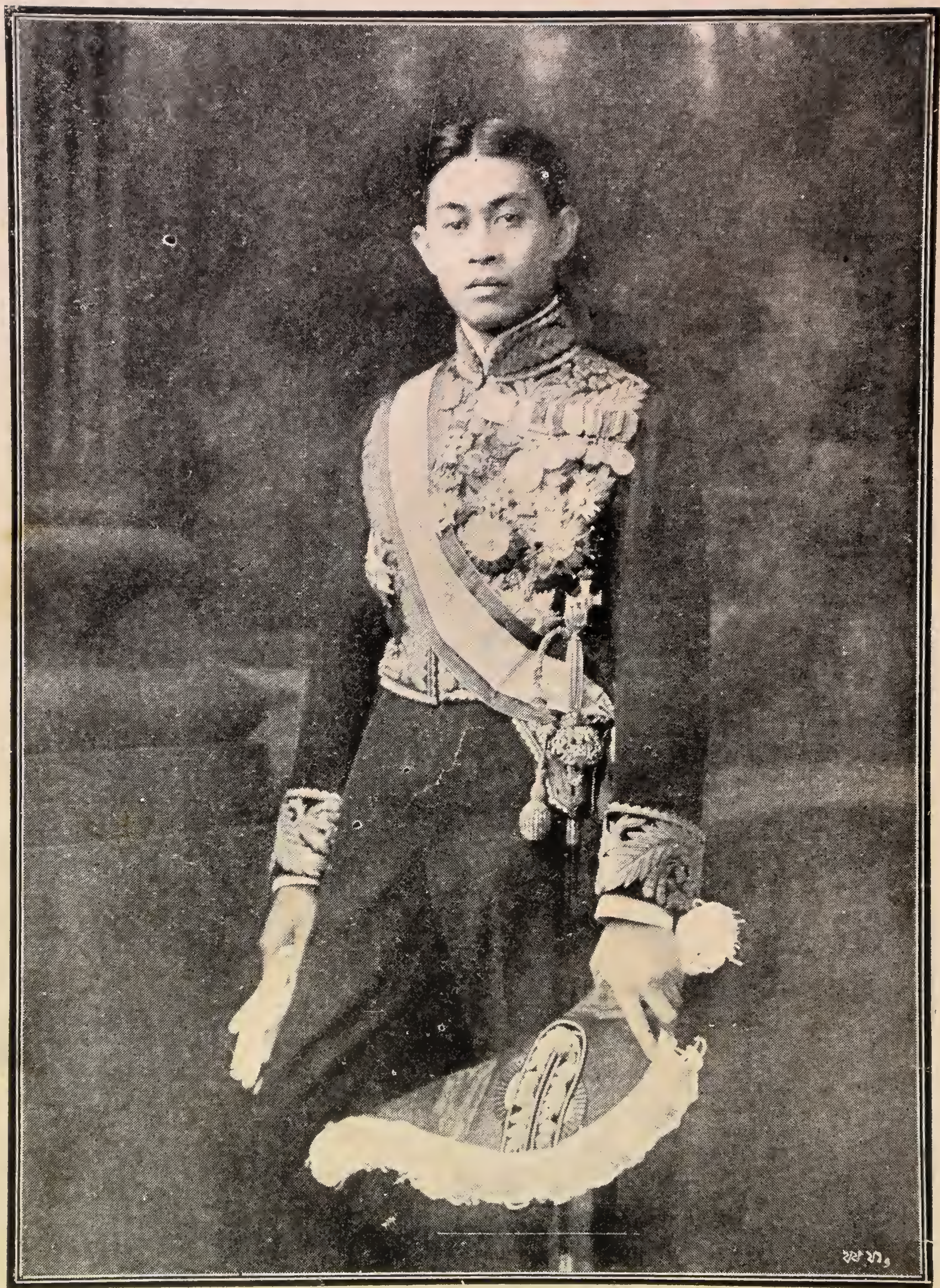
คำนำ

หม่อมเชื่อม กฤดากร ต.จ. ในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้ารัชนีศักดิ กฤดากร กับหม่อมเจ้าชายหญิงในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ให้มาแจ้งความยังราชบัณฑิตยสภา ว่าพระอัสถิพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนีศักดิกฤดากรที่สิ้นพระชนม์ณะกรุงเยเนวาเมื่อเดือนตุลาคมปีนี้ จะเชิญมาถึงกรุงเทพ ฯ ในเดือนธันวาคม และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จะเสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานอุทิศพระราชทานในวันตั้งพระอัสถิที่วัดชะนะสงคราม เจ้าภาพมีประสงค์จะพิมพ์หนังสือสำหรับทูลเกล้า ฯ ถวายและจ่ายแจกในงานนั้น ขอให้ราชบัณฑิตยสภาช่วยเลือกเรื่องหนังสือและจัดการพิมพ์ให้ตามประสงค์

เมื่อข้าพเจ้าทราบความประสงค์จะพิมพ์หนังสืองานนี้ มีเวลาที่จะทำการนั้นไม่ถึง ๑๕ วัน จะแต่งหนังสือเรื่องใดใหม่ หรือแม้แต่จะพิมพ์หนังสือเรื่องยาว ก็ไม่สามารถจะทำให้ทันได้ แต่ผะเอิญมีหนังสือนิบาตชาดกพิมพ์สำรองไว้ในราชบัณฑิตยสภาตอนหนึ่ง จึ่งได้จัดหนังสือเรื่องนิบาตชาดกนั้นให้เป็นของแจกในงานทำบุญพระอัสถิพระองค์เจ้ารัชนีศักดิกฤดากร ด้วยเห็นว่าเป็นหนังสือเนื่องในพระราชดำริ และพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงชุบเลี้ยงพระองค์เจ้ารัชนีศักดิมาแต่เดิม และสามารถจะทำให้ทันงานได้เป็นสำคัญอีกอย่างหนึ่ง.

ข้าพเจ้านึกเสียดายที่ไม่มีเวลาพอจะแต่งเรื่องพระประวัติ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส...

ข้าพเจ้านึกเสียดายที่ไม่มีเวลาพอจะแต่งเรื่องพระประวัติ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากรได้ดังสมควร ถ้าแต่งได้จะน่าอ่านไม่น้อยเลย ด้วยเรื่องประวัติของพระองค์เจ้าจรูญศักดิ์ ฯ มีข้อความอันควรเป็นคติและควรเป็นตัวอย่างหลายสถาน นับตั้งแต่ที่ได้โอกาสและความสามารถของเธอในตอนศึกษาวิชาการ และต่อมาถึงตอนที่เข้ารับราชการก็ได้มีโอกาสรับราชการในกระทรวงทะบวงการต่าง ๆ เคยเป็นตำแหน่งตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปจนถึงเป็นผู้แทนรัฐบาลสยามในยุโรปแล้วเป็นเสนาบดี และที่สุดได้เป็นผู้แทนประเทศสยามในสันนิบาตชาติ มีราชการต่าง ๆ ซึ่งจะหยิบยกขึ้นแสดงได้ว่าเธอได้ทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง แลเฉลิมพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่เป็นข้อสำคัญหลายอย่าง แม้พระอัธยาศัยในส่วนพระองค์ก็มีข้อควรยกย่อง ด้วยเป็นผู้หนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงชอบพระราชอัธยาศัยสืบกันมาถึง ๓ รัชกาล และมีผู้ซึ่งได้เคยรับคุณูปการของเธออยู่ก็มาก แต่จะแต่งประวัติเช่นนั้นจำต้องใช้เวลานาน พ้นวิสัยซึ่งจะทำให้ทันในงานนี้ได้ จึ่งได้แต่ขอให้นายพลเอก หม่อมเจ้าบวรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ซึ่งเป็นอนุชา ช่วยเรียบเรียงเรื่องพระประวัติพระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากรพิมพ์ไว้ต่อไปนี้โดยสังเขป

มหาอำมาตย์เอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร
รว. ปจ, ปช, ปม, รัตน จปร ๒, วปร ๒, รดม. (ศผ)
องคมนตรี

พ.ศ. ๒๔๑๘–๒๔๗๑

พระประวัติ

มหาอำมาตย์เอก พระวรวงศ์เธอ
พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร

มหาอำมาตย์เอก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร เป็นพระโอรสพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ประสูติณวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๘ พระนามเดิมหม่อมเจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เกศากันต์ แล้วได้ตามเสด็จพระบิดาออกไปยุโรป ในคราวที่พระบิดาเสด็จไปดำรงตำแหน่งอัครราชทูตสยามณะกรุงลอนดอน ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๐ เสด็จกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ทรงศึกษาหนังสือกับครูมอแรนต์ (Morant) ซึ่งได้จ้างมาเป็นครูพิเศษ และซึ่งภายหลังเป็นผู้ถวายพระอักษรสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

ครั้น พ.ศ. ๒๔๓๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จไปศึกษาวิชชาณะประเทศอังกฤษ ในชั้นแรกทรงศึกษาวิชชาที่โรงเรียนวอเรนสฮิลส์ เมืองอิซต์บอร์น พ.ศ. ๒๔๓๓ เข้าศึกษาวิชชาที่โรงเรียนแฮร์โรว์ แล้วได้เข้าศึกษาวิชชาในมหาวิทยาลัยแคมบริดจ์ เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๖ สอบไล่ได้วิชชาทางกฎหมายเป็นเนติบัณฑิตอังกฤษ ใน

พ.ศ. ๒๔๓๙

พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงรับราชการเป็นเลขานุการพิเศษ ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ครั้งทรงเป็นผู้กำกับราชทูตณะยุโรป ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขบวนเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๔๒ เสด็จกลับกรุงเทพฯ เข้าเป็นนักเรียนผู้ช่วยกองที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ ในสมัยที่เจ้าพระยาอภัยราชา (M.G. Rolin Jacquemyns) เป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไป.

พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นเลขานุการพิเศษกระทรวงมหาดไทย ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นปลัดมณฑลนครศรีธรรมราช และเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดสงขลา

พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นอุปทูตสยามณะกรุงปารีส ได้ทรงเป็นพระอภิบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระหว่างที่ทรงศึกษาวิชชาอยู่ในยุโรป

พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นอัครราชทูตพิเศษมีอำนาจเต็ม ประจำกรุงปารีส โรม มะดริด ลิศบอน ได้ดำรงตำแหน่งนี้อยู่ในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

พ.ศ. ๒๔๕๒ เสด็จกลับเข้ามารับราชการเป็นรองเสนาบดีกระทรวงยุตติธรรม

พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นเสนาบดีกระทรวงยุตติธรรม

พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานยศ เป็นมหาอำมาตย์เอก

พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นอัครราชทูตพิเศษผู้มีอำนาจเต็ม ประจำกรุงปารีส โรม มะดริด ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิกฤดากร

เมื่อก่อนที่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิกฤดากร จะเป็นตำแหน่งอัครราชทูตพิเศษในครั้งหลังนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำการพิธีสมรส แล้วพระราชทานนางสาวเชื่อม อภัยวงศ ธิดาเจ้าพระยาอภัยภูเบศให้เป็นหม่อมห้าม แล้วพากันออกไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณตามตำแหน่ง แลในตอนนี้ได้โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าจรูญศักดิกฤดากรมีหน้าที่สนองพระเดชพระคุณเป็นพระอภิบาล พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนเพ็ชรบูรณอินทราชัย ในระหว่างที่ทรงศึกษาวิชชาอยู่ยุโรปด้วยทั้ง ๒ พระองค์

นอกจากตำแหน่งหน้าที่ราชการดังกล่าวมาแล้ว พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิกฤดากร ได้ทรงรับตำแหน่งพิเศษและได้ทรงกระทำหน้าที่ราชการพิเศษอย่างอื่น ๆ อีกด้วย คือ

พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นหัวหน้าผู้แทนฝ่ายสยามไปประชุมในการทำสัญญาสงบศึก

พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นผู้แทนฝ่ายสยามในกองเลขาธิการของสันนิบาตชาติ แล้วเป็นหัวหน้าผู้แทนฝ่ายสยามในที่ประชุมประจำปีของสันนิบาตชาติตลอดมา.

พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็นผู้แทนฝ่ายสยามในคณะกรรมการที่ปรึกษาเรื่องการค้าฝิ่นตลอดมา

กับได้เป็นผู้แทนฝ่ายสยาม ในที่ประชุมเรื่องการค้าหญิงและเด็กซึ่งได้เซ็นสัญญากันเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔

พ.ศ. ๒๔๖๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นผู้เจรจาทำความตกลงฉะเพาะกาลในเรื่องการเศรษฐกิจกับประเทศเยอรมนี ซึ่งได้ตกลงกันเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ ที่กรุงเบอลิน

พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้เป็นหัวหน้าผู้แทนฝ่ายสยามในการประชุมเรื่องฝิ่นสูบและยาเสพย์ติดให้โทษที่กรุงเยเนวา ในขณะนั้นสัญญาฝรั่งเศสยังเจรจากันอยู่ทางกรุงปารีส เมื่อการประชุมทั้งสองที่กรุงเยเนวาเป็นการชักช้า ไม่เป็นอันตกลงกันได้จนเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ จึงต้องเสด็จกลับไปกรุงปารีสก่อนสิ้นการประชุม เพื่อไปเจรจาสัญญาฝรั่งเศสซึ่งได้ทรงเซ็นพร้อมกับเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสที่กรุงปารีส เมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ ๒๔๖๗

อนึ่ง พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากรได้ทรงกระทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับสภากาชาด คือ

ได้ทรงมีส่วนเกี่ยวข้องในการที่สภากาชาดสยามเข้าเป็นสมาชิกของกรรมการกาชาดระหว่างประเทศนั้นแต่เริ่มแรก

ได้ทรงเป็นผู้แทนของสภากาชาดสยาม ในสภาประศาสนการสันนิบาตสภากาชาด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ และ พ.ศ. ๒๔๖๗

ได้ทรงเป็นกรรมการแผนกการเงินของสันนิบาตสภากาชาดตามซึ่งที่ประชุมสภาประศาสนการสันนิบาตสภากาชาดได้เลือกตั้งเมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ กล่าวฉะเพาะแต่ชั้นสูงและที่สำคัญ คือ

ตรารัตนวราภรณ์
เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า
เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ประถมาภรณ์ช้างเผือก
เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ประถมาภรณ์มงกุฎ
เหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา และเข็มราชการแผ่นดิน
เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒
เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๒

นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์และได้รับเครื่องอิสสริยาภรณ์ต่างประเทศ กับทั้งเหรียญแลเข็มที่ระลึกอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก

พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร ประชวรพระโรคพระวักกะพิการ สิ้นพระชนม์ด้วยพระหทัยพิการ เมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ที่กรุงเยเนวา คำนวณพระชนม์ได้ ๕๔ พรรษา

พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์ ฯ มีบุตรธิดา ๕ คน คือ

๑ ม.ร.ว. ชาย บุญระบือ

๒ ม.ร.ว. ชาย บรรลือศักดิ์

๓ ม.ร.ว. ชาย สมัคสมาน

๔ ม.ร.ว. ชาย เจริญศักดิ์

๕ ม.ร.ว. หญิง เฉลิมศักดิ์

๒ คนข้างหลังหม่อมเชื่อมเป็นมารดา

ราชบัณฑิตยสภาขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุปทานในงานนี้ อันสำเร็จด้วยญาณวิถีมีญาติสังคหธรรมเป็นที่ตั้ง ทั้งได้สร้างหนังสือนิบาตชาดกเป็นการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงให้สมพระราชประสงค์ที่ได้ทรงพระราชปรารภไว้ด้วย

[signature]

นายกราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๑

สารบาญ

จัตตาฬีสนิบาต

ปัญญาสนิบาต

จตุตาฬีสนิบาต

พระเจ้าวรวงศเธอ กรมหลวงชินวรศิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
ทรงเรียบเรียง

๑ เตสกุณชาดก (๕๒๑)

เวสฺสนฺตรํ ตํ ปุจฺฉามิ อิทํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต โกสลรญฺโญ โอวาทวเสน กเถสิ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อประทับอยู่ณพระเชตวนาราม ได้ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า **เวสฺสนฺตรํ ตํ ปุจฺฉามิ** ดังนี้เปนต้น ด้วยสามารถทรงโอวาทแก่พระราชาผู้เปนอิสสรในแว่นแคว้นโกสล ฯ ความพิสดารว่า สมเด็จพระศาสดาตรัสเรียกพระราชานั้น ซึ่งเสด็จมาเพื่อทรงสดับพระธรรมเทศนาแล้วตรัสว่า มหาราช ธรรมดาพระราชาจะต้องครองราชสมบัติโดยยุติธรรม เพราะว่าสมัยใดพระราชาทั้งหลายเปนผู้ตั้งอยู่ในอธรรมแล้ว สมัยนั้นชนทั้งหลายผู้เปนราชบริพารก็จะเปนผู้ตั้งอยู่ในอธรรมบ้าง แล้วทรงสอนโดยสุตนัยอันมาแล้วในจตุกกนิบาต แล้วตรัสอาทีนพแลอานิสงส์ในอันถึงอคติแลในอันไม่ถึงอคติ แล้วทรงยังอาทีนพในกามทั้งหลายให้พิสดารโดยนัยมีคำว่า กามทั้งหลายมีอันเปรียบด้วยความฝันเปนต้น แล้วตรัสว่า มหาราช ความผัดเพี้ยนผันผ่อนด้วยมัจจุย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย ความยังมัจจุให้รับสินบนก็ย่อมไม่มี ความต่อสู้ก็ย่อมไม่มี ความชนะก็ย่อมไม่มี สัตว์ทั้งปวงมีมัจจุเปนที่ไปในเบื้องหน้า ชื่อว่าที่พึ่งอื่นของสัตว์ทั้งหลายผู้ไปสู่

ปรโลก นอกจากกรรมอันงามที่ตนได้ทำไว้ย่อมไม่มี เมื่อเปนเช่นนี้สัตว์ทั้งหลายก็จำต้องละเสียซึ่งวัตถุที่ปรากฏเล็กน้อยโดยแท้ ไม่ควรที่สัตว์ทั้งหลายจะประมาทเพราะอาศัยยศ ควรที่พระองค์จะเปนผู้ไม่ประมาทครองราชสมบัติโดยยุติธรรม พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายในกาลก่อน เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้นก็ตั้งอยู่ในโอวาทของบัณฑิตทั้งหลายเสวยราชโดยยุติธรรม เมื่อทรงบำเพ็ญให้บริบูรณ์ตามโอวาทวายพระชนม์ก็อุปบัติในเทวโลก แล้วได้ทรงนำเรื่องเปนไปล่วงแล้วมาตามที่พระราชาทูลวิงวอนให้ทรงแสดงดังต่อไปนี้

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺโต รชฺชํ กาเรนฺโต อปุตฺตโก อโหสิ ในอดีตกาลพระราชาพรหมทัตต์ครองราชสมบัติในเมืองพาราณสีเปนผู้ไม่มีพระโอรส เมื่อทรงปราถนาก็ไม่ได้พระโอรสหรือพระธิดาสมพระประสงค์ วันหนึ่งพระองค์เสด็จไปสู่ราชอุทยานด้วยราชบริพารมากทรงเล่นในราชอุทยานตลอดวัน แล้วทรงลาดสยนียจัฏฐรณที่ร่มไม้รังอันเปนมงคล บรรทมหลับสักหน่อยก็ตื่นบรรทมทอดพระเนตรสาลพฤกษ์ ได้ทอดพระเนตรเห็นรังนกบนสาลพฤกษ์นั้น พอทอดพระเนตรเห็นก็บังเกิดพระสิเนหาขึ้นทันที ดำรัสสั่งให้เรียกราชบุรุษผู้หนึ่งมาตรัสว่า เจ้าจงขึ้นสู่ต้นไม้นี้ให้รู้ว่าอะไรมีหรือไม่มีในรังนกนั้น ราชบุรุษนั้นขึ้นไปเห็นฟองนกมีอยู่ ๓ ฟองในรังนั้น จึงทูลแด่พระราชา ๆ ตรัสว่า ถ้ากระนั้นเจ้าอย่าให้ลมหายใจถูกฟองนกเหล่านั้น จงลาดสำลีในผะอบ แล้ววางฟองนกทั้ง ๓ ในนั้นค่อย ๆ นำลงมา ครั้นราชบุรุษนำผะอบมาถวายก็ทรงรับด้วยพระหัตถ์ ตรัสถามอมาตย์ทั้งหลาย

ว่า ฟองทั้ง ๓ นี้เปนฟองแห่งนกอะไรบ้าง อมาตย์เหล่านั้นทูลว่า ข้าพระองค์ไม่ทราบ พรานทั้งหลายจักทราบ พระราชารับสั่งให้เรียกพรานทั้งหลายมาตรัสถาม พรานทั้งหลายทูลว่า ฟอง ๑ เปนฟองนกฮูก ฟอง ๑ เปนฟองนกสาลิกา ฟอง ๑ เปนฟองนกแก้ว พระราชาตรัสถามว่า ฟองแห่งนกทั้ง ๓ มีอยู่ในรังเดียวกันได้หรือ พรานทั้งหลายทูลตอบว่า ได้พระพุทธเจ้าข้า เมื่ออันตรายไม่มีฟองทั้งหลายอันแม่นกต่างตกไว้ดีแล้วย่อมไม่ฉิบหาย บรมกษัตริย์ทรงยินดีนักในพระหฤทัยว่า ฟองนกทั้ง ๓ นี้จักเปนลูกของเรา แล้วให้อมาตย์ ๓ คนรับฟองนกทั้ง ๓ นั้นไว้ แล้วตรัสว่า ฟองนกทั้ง ๓ นี้จักเปนลูกของข้า เจ้าจงประคับประคองให้ดี จงบอกข้าในเวลาเมื่อลูกนกออกจากกระเปาะฟอง อมาตย์ทั้ง ๓ นั้นก็ได้รักษาไว้เปนอย่างดี นกฮูกทำลายฟองออกก่อน อมาตย์จึงให้เรียกพรานคนหนึ่งมากล่าวว่า แกจงดูให้รู้ว่าตัวเมียหรือตัวผู้ ครั้นพรานพิจารณาแล้วจึงตอบว่าตัวผู้ จึงไปเฝ้าพระราชากราบทูลว่า โอรสของพระองค์เกิดแล้ว บรมกษัตริย์ดีพระหฤทัยประทานทรัพย์แก่อมาตย์นั้นเปนอันมาก แล้วตรัสกำชับว่า เจ้าจงปฏิบัติลูกของข้าให้ดี จงให้ชื่อว่า เวสสันดร อมาตย์นั้นได้ทำตามกระแสพระโองการ ต่อนั้นมานกสาลิกาก็ทำลายฟองออกมา อมาตย์ผู้รักษารู้จากพรานว่าเปนตัวเมีย จึงไปกราบทูลพระราชาว่า ธิดาของพระองค์เกิดแล้ว พระราชาทรงยินดีประทานทรัพย์เปนอันมากแก่อมาตย์นั้น แล้วตรัสกำชับว่า เจ้าจงเลี้ยงดูธิดาของข้าให้ดี จงตั้งชื่อว่า กุณฑลินี ไม่อีกกี่วันนกแก้วก็ทำลายฟองออกมา อมาตย์

ผู้รักษาได้ทราบจากพรานว่าเปนตัวผู้ จึ่งนำความกราบทูลพระราชาว่า โอรสของพระองค์เกิดแล้ว พระราชาดีพระหฤทัย ประทานทรัพย์แก่อมาตย์นั้นเปนอันมาก แล้วมีพระราชบัญชาว่า เจ้าจงทำมงคลแก่บุตรของข้าให้พรั่งพร้อมด้วยบริวารมาก แล้วจงให้ชื่อว่า ชัมพุกนกทั้ง ๓ เจริญด้วยความบริหารแห่งราชกุมาร ในเรือนแห่งอมาตย์ทั้ง ๓ พระราชาตรัสเรียกว่าบุตรของเราธิดาของเราดังนี้เสมอ ๆ ลำดับนั้นอมาตย์ทั้งหลายต่างพูดเย้ยหยันแก่กันแลกันว่า ท่านทั้งหลายจงดูพระอาการของบรมกษัตริย์ โปรดตรัสเรียกสัตว์ดิรัจฉานเสมอ ๆ ว่าบุตรของเราธิดาของเรา พระราชาทรงทราบทรงรำพึงว่า อมาตย์เหล่านี้ไม่รู้จักปัญญาสัมปทาของบุตรแห่งเรา เราจักทำปัญญาสัมปทาของบุตรแห่งเราให้ปรากฎ จึ่งตรัสสั่งให้อมาตย์ผู้หนึ่งไปแจ้งแก่นกเวสสันตร ว่าพระบิดาของท่านอยากจะตรัสถามปัญหา จะควรให้เสด็จมาเมื่อไร อมาตย์จึ่งไปไหว้นกเวสสันตรแล้วแจ้งข่าวนั้น นกเวสสันตรจึ่งให้เรียกอมาตย์ผู้เลี้ยงตนมาถามว่า ได้ยินว่าพระบิดาของฉันอยากจะตรัสถามปัญหาฉัน เมื่อพระองค์เสด็จมาในที่นี้ เราทั้งหลายควรจะทำสักการะ แต่จะควรให้พระองค์เสด็จมาเมื่อไรดี อมาตย์ตอบว่าอีก ๗ วันทั้งวันนี้ควรให้เสด็จมา นกเวสสันตรจึ่งแจ้งแก่อมาตย์ผู้เชิญพระราชโองการมานั้นให้กลับไปทูลว่า นับแต่วันนี้อีก ๗ วันควรจะเสด็จมา อมาตย์นั้นก็มาทูลแด่พระราชา ครั้นวันที่ ๗ บรมกษัตริย์ตรัสสั่งให้ราชบุรุษเที่ยวตีกลองในพระนคร แล้วได้เสด็จไปสู่ที่อยู่แห่งนกเวสสันตร ๆ ได้ให้ทำสักการะใหญ่แด่พระราชาตลอดจนราชบริพาร

บรมกษัตริย์เสวยในเรือนแห่งนกเวสสันตร ได้ทรงรับความต้อนรับสมแก่พระเกียรติยศแล้วเสด็จกลับพระราชนิเวศน์ ให้ทำมณฑปใหญ่ที่พระลานแล้วให้ราชบุรุษเที่ยวตีกลองในพระนคร แล้วเสด็จประทับในมณฑปอันประดับตกแต่งงามพร้อมด้วยมหาชนเปนบริวาร แล้วให้อมาตย์ผู้อภิบาลนำนกเวสสันตรมา อมาตย์ผู้นั้นจึงให้นกเวสสันตรจับบนตั่งทองแล้วนำมาถวาย นกจับบนพระเพลาบรมกษัตริย์เล่นกับพระเจ้าพรหมทัตต์แล้วไปจับบนตั่งสุวรรณ ลำดับนั้นขึ้นประชากรเมื่อจะตรัสถามนกเวสสันตรถึงราชธรรมในท่ามกลางมหาชน ได้ตรัสคาถาเปนประถมว่า

เวสฺสนฺตรํ ตํ ปุจฺฉามิ สกุณ ภทฺทมตฺถุ เต
รชฺชํ กาเรตุกาเมน กึสุ กิจฺจํ กตํ วรํ ฯ

มีความว่า นกเวสสันตร ข้าจะถามเจ้า ความเจริญจงมีแก่เจ้ากิจอะไรสิอันข้าผู้ครองราชสมบัติจะทำดี ฯ

นกเวสสันตรได้ฟังตรัสถามฉะนั้น ยังไม่ทูลแก้ เมื่อจะทูลท้วงพระราชาด้วยความประมาทก่อน จึงกล่าวคาถาที่ ๒ ว่า

จิรสฺสํ วต มํ ตาโต กํโส(๑) พาราณสิคฺคโห
ปมตฺโต อปฺปมตฺตํ มํ ปิตา ปุตฺตํ อโจทยิ ฯ

มีความว่า พระบิดาแห่งข้าพระองค์ผู้ทรงนามกังสะ ทรงสงเคราะห์ชาวเมืองพาราณสี เปนผู้ประมาทแล้ว เปนนมนานพึ่งได้ตรัสถามปัญหาแก่ข้าพระองค์ผู้เปนบุตรอันไม่ประมาทณวันนี้ นกเวสสันตรทูลเตือนด้วยคาถาอย่างนี้แล้ว ทูลต่อไปว่า เทพเจ้า ควรอันพระราชาทรงตั้งอยู่

(๑) ฎีกาว่า กาสี ถ้าฉะนี้ควรแปลว่า ผู้พระวงศ์กาสี

ในธรรม ๓ ดำรงรัชช์โดยยุติธรรม เมื่อจะกล่าวราชธรรม จึงกล่าวคาถาว่า

ปฐเมเนว วิตถํ　　โกธํ หาสํ นิวารเย
ตโต กิจฺจานิ กาเรยฺย　　ตํ วตํ อาหุ ขตฺติย ฯ
ยํ ตฺวํ ตาต ตเป กมฺมํ　　ปุพฺเพ กตมสํ สยํ
รตฺโต ทุฏฺโฐ จ ยํ กยิรา　　น ตํ กยิรา ตโต ปุน ฯ
ขตฺติยสฺส ปมตฺตสฺส　　รฏฺฐสฺมึ รฏฺฐวฑฺฒน
สพฺเพ โภคา วินสฺสนฺติ　　รญฺโญ ตํ วุจฺจเต อฆํ ฯ
สิรี จ ตาต ลกฺขี จ　　ปุจฺฉิตา เอตทพฺรวุํ
อุฏฺฐาเน วิริเย โปเส　　รมาหํ อนุสุยฺยเก ฯ
อุสุยฺยเก ทุหทเย　　ปุริเส กมฺมทูสเก
กาฬกณฺณี มหาราช　　รมติ จกฺกภญฺชนี ฯ
โส (ตฺวํ) สพฺเพสุ สุหทโย　　สพฺเพสํ รกฺขิโต ภว
อลกฺขึ นุท มหาราช　　ลกฺขฺยา ภว นิเวสนํ ฯ
สลกฺขี ธิติสมฺปนฺโน　　ปุริโส หิ มหคฺคโต
อมิตฺตานํ กาสิปติ　　มูลํ อคฺคญฺจ ฉินฺทติ ฯ
สกฺโกปิ หิ ภูตปติ　　อุฏฺฐาเน นปฺปมชฺชติ
ส กลฺยาเณ ธิตึ กตฺวา　　อุฏฺฐาเน กุรุเต นโม ฯ
คนฺธพฺพา ปิตโร เทวา　　สาชีวา โหนฺติ ตาทิโน
อุฏฺฐหโต อปฺปมชฺชโต　　อนุติฏฺฐนฺติ เทวตา ฯ
โส อปฺปมตฺโต อกฺกุทฺโธ　　ตาต กิจฺจานิ การย

วายมสฺสุ จ กิจฺเจสุ นาลโส วินฺทเต สุขํ ฯ
ตตฺเถว เต วตฺตปทา เอสา ว อนุสาสนี
อลํ มิตฺเต สุขาเปตุํ อมิตฺตานํ ทุกฺขายว ฯ

มีความว่า บรมกษัตริย์ พระราชาควรทรงห้ามเสียซึ่งมุสาวาท แลความโกรธ ความร่าเริงก่อนแล้ว แต่นั้นพึงให้ทำกิจทั้งหลาย นักปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวคำซึ่งข้าพระองค์กล่าวมาแล้วนั้นว่า เปน วัตสมาทานของพระราชา พระบิดา แต่ก่อนพระองค์แน่พระหฤทัยทำกรรม อันใดซึ่งเปนเครื่องเดือดร้อนด้วยความรักหรือความชัง แต่นั้นมา พระองค์อย่าทรงทำซึ่งกรรมเช่นนั้นอีก พระองค์ผู้ยังแว่นแคว้นให้เจริญ เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงประมาทแล้วราชทรัพย์ทั้งปวงในรัฐมณฑลย่อม พินาศ บัณฑิตย่อมกล่าวซึ่งผลอันนั้นว่าเปนความทุกข์ของพระราชา พระบิดา เทวดาชื่อสิริ แลเทวดาชื่อลักขี อันสุจิบริวารเศรษฐีถามได้ กล่าวว่า ข้าพเจ้ารื่นรมย์ในบุรุษผู้มีความเพียรคือความขยัน ไม่มีความ ฤษยา มหาราช คนกาฬกัณณีผู้ทำลายจักรเสีย ย่อมรื่นรมย์ในบุรุษ ผู้ฤษยา ผู้มีใจอันชั่ว ผู้ประทุษฐร้ายการงาน เทพเจ้า พระองค์จงเปน ผู้มีพระหฤทัยดีในชนทั้งปวง เปนผู้อภิบาลรักษาชนทั้งปวง จงขับเสีย ซึ่งคนไร้ปัญญา จงเปนผู้มีพระปัญญาเปนที่ตั้ง พระองค์ผู้เปนอิสสรา ธิบดีของชาวกาสี บุรุษผู้มีปัญญาบริบูรณ์ด้วยความเพียรมีอัธยาศัย ใหญ่ ย่อมตัดเสียซึ่งบุทคลผู้เปนมูลแลเปนยอดแห่งปัจจามิตรทั้งหลาย พระองค์ผู้เปนใหญ่ยิ่งของประชาชน ถึงท้าวสักกเทวราชก็ไม่ประมาท ในความเพียร ท้าวเธอทำความเพียรในบุญกรรม ทำพระหฤทัย

ในความเพียร คนธรรพพรหมเทวดาเปนผู้อาศัยพระราชาเช่นนั้น ผู้มีพระวิริยะผู้ไม่ประมาทเปนอยู่ เทวดาทั้งหลายย่อมคุ้มครองรักษาพระบิดา พระองค์จงเปนผู้ไม่ประมาท ทรงติโทษซึ่งผู้ควรติให้ทำกิจทั้งหลาย แลจงทรงพยายามในกิจทั้งหลาย บุทคลผู้เกียจคร้านย่อมไม่ได้ซึ่งความสุข คำทั้งหลายเหล่านี้อันข้าพระองค์ได้กล่าวในปัญหาของพระองค์ซึ่งตรัสถามนั้น ชื่อว่าเปนวัตบท วาจาที่ข้าพระองค์กล่าวนี้ชื่อว่าเปนอนุสาสนี สามารถเพื่อจะยังบุทคลผู้เปนมิตรให้ถึงความสุข ยังอมิตรให้ถึงความทุกข์

อธิบายความแห่งคาถานี้ว่า ธรรมดาพระราชาในชั้นต้นควรห้ามตรัสคำเท็จเสีย เพราะว่าเมื่อพระราชามีปรกติตรัสคำมุสา รัฐมณฑลย่อมหาโอชามิได้ พัสดุสักว่ารัตน ๗ ย่อมเข้าไปเบื้องต่ำแต่ที่เปนที่กระทำโอชาในแผ่นดิน แต่นั้นโอชาในอาหารหรือน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเปนต้นก็ย่อมไม่มี มนุษย์ทั้งหลายผู้บริโภคอาหารอันไม่มีโอชาก็ย่อมเปนผู้มีอาพาธมาก ภาษีอากรในทางบกทางน้ำในรัฐมณฑลย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อภาษีอากรไม่เกิดขึ้นแล้ว พระราชาทั้งหลายก็เปนผู้ขัดสน ไม่ทรงสามารถจะสงเคราะห์ราชเสวกทั้งหลาย เสวกามาตย์ผู้อันพระราชาไม่ทรงสงเคราะห์แล้ว ก็ย่อมไม่เคารพนับถือต่อพระราชา มุสาวาทนี้หาโอชามิได้ด้วยประการฉะนี้ มุสาวาทนั้นอันบุทคลไม่ควรกล่าวแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ก็แต่คำจริงเปนรสอันดีกว่ารสทั้งหลาย เพราะฉะนั้นคำจริงนั่นแหละควรจะกำหนดถือไว้ อีกประการ ๑ ขึ้นชื่อว่ามุสาวาทมีปรกติ

กำจัดเสียซึ่งคุณมีวิบัติเปนปริโยสาน ย่อมกระทำบุทคลผู้กล่าวให้มีนรกเปนที่ไปในเบื้องหน้า ในวารจิตต์ที่ ๒ ฯ

อนึ่งพระราชาควรห้ามเสียซึ่งความโกรธมีอันขัดเคือง เปนลักษณะ เพราะว่าความโกรธย่อมไม่ถึงคนอื่น ๆ โดยเร็ว ย่อมถึงพระราชานั่นเอง ธรรมดาพระราชาทั้งหลายมีพระวาจาเปนดุจอาวุธ ย่อมยังผู้อื่นให้พินาศ แม้ด้วยพระอาการสักว่ากริ้วแล้วทอดพระเนตร เพราะฉะนั้นพระราชาควรกริ้วไม่ให้เหลือเกินไปกว่าชนเหล่าอื่น ควรให้สมบูรณ์ด้วยขันติ เมตตาแลปราณี ทอดพระเนตรสัตวโลกให้เปนดุจพระโอรสที่รักของพระองค์ จริงอยู่พระราชาทั้งหลายมีปรกติกริ้วกราดเกินไป ย่อมไม่อาจทรงรักษาพระอิสสริยยศอันยังเกิดขึ้นแล้วไว้ได้ ควรเห็นอย่างพระเจ้ามหาปตาปนราชให้ปลงพระชนม์พระราชโอรสเสีย พระมเหษีมีพระหฤทัยแตกสิ้นพระชนม์ด้วยทรงโศกถึงพระโอรส ส่วนพระเจ้ามหาปตาปนราชก็ทรงโศกถึงพระมเหษี ก็มีพระหฤทัยแตกสิ้นพระชนม์ด้วยอีก ได้มีการถวายพระเพลิงพร้อมกันทั้ง ๓ พระศพ เหตุดังนั้น ในชั้นต้นควรที่พระราชาจะทรงเว้นมุสาวาทเสีย แลเว้นความโกรธอันเปนที่ ๒ รองลงมาเสีย ฯ

อนึ่งพระราชาควรทรงเว้นความร่าเริงสนุกสนานด้วยความเปนผู้มีพระหฤทัยเหิมในราชกิจทั้งหลายนั้น ๆ พระราชาควรจะไม่เปนผู้มีปรกติพอพระหฤทัยแต่สนุกสนาน พระองค์อย่าทรงเชื่อถือผู้อื่น ควรจะให้ทำราชกรณีย์ทั้งปวง โดยประจักษ์เหตุผลร้ายดีด้วยพระองค์เองด้วยให้จงได้ จริงอยู่พระราชามีพระหฤทัยเหิมในราชกิจใหญ่น้อยแล้ว ไม่ทรง

เปรียบเทียบกระทำราชกิจทั้งหลาย ย่อมยังพระอิสสริยยศอันได้แล้วให้พินาศ

เมื่อพระราชาทรงเว้นมุสาวาทที่ ๑ ความโกรธที่ ๒ ความร่าเริงโดยใช่ธรรมที่ ๓ แล้ว ภายหลังพึงให้ทำกิจทั้งหลายอันควรทำแก่ประชาชนอันอาศัยอยู่ในรัชสีมา โบราณกบัณฑิตทั้งหลายกล่าวคำที่ข้าพระองค์กล่าวแล้วนั้นว่าเปนวัตสมาทานของพระราชา

กรรมอันใดอันจักทำความเดือดร้อนภายหลัง ที่พระองค์กระทำด้วยสามารถแห่งความรักเปนต้น เบื้องหน้าแต่นั้นพระองค์ไม่ควรทรงทำกรรมเห็นปานนั้นอีก เมื่อพระราชาทรงประมาทแล้ว ราชทรัพย์ทั้งปวงในราชอาณาเขตต์ก็ย่อมพินาศ นักปราชญ์เก่าย่อมติซึ่งผลคือความที่ราชทรัพย์ในราชอาณาจักรของพระราชาผู้ตั้งอยู่ในความประมาทถึงความพินาศ ว่าเปนความทุกข์ของพระราชา

นกเวสสันตรเมื่อจะนำเหตุการณ์ที่เปนไปในพระนครพาราณสีแต่ปางก่อนมาแสดงถวายจึงกล่าวว่า เทวดาชื่อสิริแลเทวดาชื่อลักขีอันสุจิบริวารเศรษฐีถาม ได้ตอบว่า บุรุษใดตั้งอยู่ฉะเพาะแล้วในความหมั่นความขยัน เห็นสมบัติของชนเหล่าอื่นย่อมไม่ฤษยา ข้าพเจ้ายินดียิ่งในบุรุษนั้น ฝ่ายคนกาฬกัณณีผู้ไม่มีบุญเปนเครื่องหมาย ผู้ทำลายเสียซึ่งกุศลจักรมีความอยู่ในปฏิรูปเทศเปนต้น อันเศรษฐีนั้นถาม ตอบว่า บุรุษใดผู้ฤษยาซึ่งสมบัติของชนอื่น ผู้มีใจชั่ว ผู้ไม่รักใคร่เกลียด ไม่ทำกรรมอันงาม ข้าพเจ้าย่อมยินดีในบุรุษนั้น

ขอพระองค์จงมีพระหฤทัยอันงามประกอบไปด้วยประโยชน์เกื้อกูลในชนทั้งปวง ทรงปกครองรักษาชนทั้งปวงให้อยู่เย็นเปนสุข

ขอพระองค์จงนำชนผู้ไม่มีปัญญาออกเสีย จงเปนผู้มีพระปัญญาเปนที่พึ่งอาศัยแห่งประชาชน

บุรุษผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญาแลความเพียร มีอัธยาศัยใหญ่ เมื่อจับโจรทั้งหลายอันเปนปัจจัยแห่งเหล่าโจร ชื่อว่าจับโจรทั้งหลายอันเปนมูลแห่งอมิตร ก็ตัดเสียได้ซึ่งโจรอันเปนยอดแห่งอมิตร

แม้ท้าวสักกก็ทำอยู่ซึ่งกิจทั้งปวงด้วยความเพียร เมื่อมนสิการในความเพียรก็ไม่ทำกรรมเปนบาป ทำความเพียรในกรรมเปนบุญชื่อว่าย่อมไม่ประมาทมนสิการในความเพียร

คนธรรพพรหมเทวดาทั้งหลายเปนผู้อาศัยพระราชาผู้ทรงยืนดียิ่งในกุศลเปนอยู่ จริงอยู่พระราชาเห็นปานนั้นเมื่อทรงบำเพ็ญกุศลมีทานเปนต้น ย่อมทรงอุทิศประทานส่วนกุศลแก่เทวดาทั้งหลาย เทวดาเหล่านั้นก็อนุโมทนารับเอาส่วนกุศลนั้นแล้ว ก็เจริญด้วยทิพยยศอันเปนอิฏฐารมณ์ เทวดาทั้งหลายย่อมจัดการพิทักษ์รักษาคุ้มครองเปนธรรมซึ่งพระราชาเห็นปานนั้น ผู้ทรงทำความเพียร ผู้ถึงความไม่ประมาท

เพราะฉะนั้นขอพระองค์จงเปนผู้ไม่ประมาท ติโทษผู้ซึ่งควรติให้ทำกิจทั้งหลาย เมื่อทรงทำราชกิจนั้น ๆ ในราชอาณาจักร จงทรงทำพระอุตสาหะในราชกิจนั้น ๆ ด้วยอำนาจทรงเทียบเคียงทรงใคร่ครวญ ทรงพิจารณารอบคอบเถิด เพราะว่าบุทคลผู้เกียจคร้าน ย่อมไม่ประสบความสุข

คำทั้งหลายที่ได้บรรยายถวายมาแต่ต้น เพื่อตอบปัญหาที่ตรัสถามว่า เราผู้ใคร่เพื่อจะเสวยราชย์จะทำกิจอะไรประเสริฐนั้น ชื่อว่าเปนส่วนจริยานุวัตร พระองค์จงทรงปฏิบัติเถิด วาจาใดที่ข้าพระองค์ได้กล่าวถวาย วาจานั้นชื่อว่าเปนอนุสาสนีของพระองค์ จริงอยู่เมื่อพระองค์ทรงประพฤติอย่างนี้ก็สามารถจะยังชนผู้เปนมิตร คือผู้ที่จงรักภักดี ไม่ใช่ข้าศึกศัตรูให้ถึงความสำราญกายใจ ยังอมิตรคือผู้คิดร้ายเปนข้าศึกศัตรูให้ถึงความลำบากใจ ทนคิดประทุษฐร้ายไม่ได้ต้องเลิกไปเอง ฯ

ครั้นเมื่อนกเวสสันตรทูลเตือนความที่พระราชาทรงประมาทด้วยคาถา ๑ แล้ว กล่าวธรรมด้วยคาถา ๑๑ ด้วยประการอย่างนี้แล้ว มหาชนมีความอัศจรรย์จิตต์พิศวงต่างแซ่ซ้องสาธุการ ด้วยคิดเห็นกันว่า นกเวสสัตรกล่าวปัญหาด้วยพุทธลีลา พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงโสมนัสส์ตรัสเรียกอมาตย์ทั้งหลายมารับสั่งถามว่า นกเวสสันตรผู้บุตรของเรากล่าวได้อย่างนี้ ชื่อว่าได้ทำกิจอันใครพึงทำ อมาตย์ทั้งหลายทูลตอบว่ามหาเสนาคุตต์พระพุทธเจ้าข้า พระราชาจึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นเราจะให้ตำแหน่งมหาเสนาคุตต์ แล้วทรงตั้งนกเวสสันตรในถานันดร นกเวสสันตรตั้งอยู่ในที่มหาเสนาคุตต์แล้ว ก็ได้ทำราชการจำเดิมแต่นั้นมา ฯ

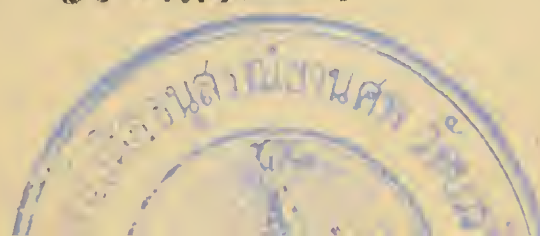
ครั้นกาลล่วงมาไม่ช้า บรมขัตยาธิราชทรงส่งทูตไปสำนักนางนกกุณฑลินี แล้วเสด็จไปที่อยู่ของนางนกกุณฑลินีในวันที่ ๗ แล้วเสด็จกลับมาประทับในท่ามกลางมณฑปนั้น ให้นำมาซึ่งนางนกกุณฑลินีโดยนัยหนหลังอีก เมื่อจะตรัสถามราชธรรมกะนางนกผู้จับอยู่บนตั่งทอง จึงตรัสคาถาว่า

สกฺขิ ตุวํ กุณฺฑลินี มญฺญสิ ขตฺตพนฺธุนี
รชฺชํ การตุกาเมน กึสุ กิจฺจํ กตํ วรํ ฯ

มีความว่า นางนกกุณฑลินี ผู้เป็นพวกพ้องของนกมีขันคาศักดิ คือมหาเสนาคุตต์ เจ้าจักสามารถเพื่อจักกล่าวแก้ปัญหาที่ข้าถามหรือ เจ้าจักรู้ความของปัญหาที่ข้าถามหรือ ว่าอันข้าผู้ครองราชสมบัติจะทำกิจอะไรประเสริฐ

ปุจฉาว่า เหตุไฉน พระราชาไม่ตรัสถามนกเวสสันตรอย่างนี้ มาตรัสถามนางนกกุณฑลินีนี้เล่า วิสัชนาว่า เพราะความที่นางนก กุณฑลินีเป็นสตรี แท้จริงสตรีทั้งหลายมีปัญญาน้อย เพราะฉะนั้น พระราชาจึงไม่ตรัสถามปัญหากะนกเวสสันตรนั้นอย่างนี้ ตรัสถาม ปัญหากะนางนกนี้ด้วยอำนาจทรงทดลองดู ด้วยทรงมนสิการว่า ถ้า นางนกนี้จักสามารถเราก็จักถาม ถ้าไม่สามารถก็จักไม่ถาม นางนก นั้นครั้นเมื่อพระราชาทรงตรัสถามราชธรรมอย่างนี้ จึงทูลว่า พระบิดา ชรอยพระองค์จะทรงทดลองข้าพระองค์ดู ด้วยเข้าพระหฤทัยว่าธรรมดา สตรีจะเป็นอะไรจักกล่าวอะไรได้ ข้าพระองค์จักกล่าวราชธรรมทั้งสิ้น แด่พระองค์ รวมเข้าในบททั้ง ๒ แล้วจึงกล่าวคาถาว่า

เทฺวว ตาต ปทกานิ ยตฺถ สพฺพํ ปติฏฺฐิตํ
อลทฺธสฺส จ โย ลาโภ ลทฺธสฺส อนุรกฺขนา ฯ
อมจฺเจ ตาต ชานาหิ ธีเร อตฺถสฺส โกวิเท
อนกฺขากิตเว ตาต อโสณฺเฑ อวินาสเก ฯ

โย จ ตํ ตาต รกฺเขยฺย ธนํ ยญฺเจว เต สิยา
สูโตว รถํ สํคเณฺห โส เต กิจฺจานิ การเย ฯ
สุสํคหีตนฺตชโน สยํ วิตฺตํ อเวกฺขิย
นิธิญฺจ อิณทานญฺจ น กเร ปรปตฺติยา ฯ
สยํ อายํ วยํ ชญฺญา สยํ ชญฺญา กตากตํ
นิคฺคเณฺห นิคฺคหารหํ ปคฺคเณฺห ปคฺคหารหํ ฯ
สยํ ชานปทํ อตฺถํ อนุสาส รเถสภ
มา เต อธมฺมิกา ยุตฺตา ธนํ รฏฺฐญฺจ นาสยุํ ฯ
มา จ เวเคน กิจฺจานิ กาเรสิ การเยสิ วา
เวคสา หิ กตํ กมฺมํ มนฺโท ปจฺฉานุตปฺปติ ฯ
มา เต อธิสฺสเร มุญฺจ สุพาฬฺหมธิโกปิตํ
โกธสา หิ พหู ผีตา กุลา อกุลตํ คตา ฯ
มา ตาต อิสฺสโรมฺหีติ อนตฺถาย ปตารยิ
อิตฺถีนํ ปุริสานญฺจ มา เต อาสิ ทุกฺขุทฺรโย ฯ
อเปตโลมหํสสฺส รญฺโญ กามานุสาริโน
สพฺเพ โภคา วินสฺสนฺติ รญฺโญ ตํ วุจฺจเต อฆํ ฯ
ตตฺเถว เต วตฺตปทา เอสา ว อนุสาสนี
ทกฺขสฺสุทานิ ปุญฺญกโร อโสณฺโฑ อวินาสโภ
สีลวสฺสุ มหาราช ทุสฺสีโล วินิปาติโก ฯ

มีความว่า ประโยชน์เกื้อกูลแลความสุขตั้งอยู่ฉะเพาะแล้วในบททั้ง ๒ คือความได้ซึ่งลาภอันยังไม่ได้ ๑ ความตามรักษาซึ่งลาภอันได้แล้ว ๑

พระบิดา พระองค์จงทรงทราบซึ่งอมาตย์ทั้งหลายผู้มีปัญญาฉลาดในเหตุผล ไม่ใช่คนเล่นเบี้ย ไม่ใช่คนโกง ไม่ใช่นักเลง ไม่ใช่ผู้ยังราชทรัพย์ให้ฉิบหาย

พระบิดา อมาตย์ผู้ใดรักษาราชทรัพย์ไว้ ดุจนายสารถียึดรถไว้ พระองค์ควรให้อมาตย์ผู้นั้นกระทำราชกิจทั้งหลาย

พระองค์พึงเปนผู้มีอันไตชนอันทรงสงเคราะห์ดีแล้ว พึงทรงตรวจตราราชทรัพย์เอง ไม่ควรกระทำซึ่งขุมทรัพย์หรือให้กู้ยืมด้วยเชื่อถือผู้อื่น

พระองค์พึงทรงทราบซึ่งความเจริญแลความเสื่อมแห่งราชทรัพย์เอง พึงทรงทราบซึ่งกิจอันจะทำหรือไม่ทำเอง พึงทรงข่มซึ่งบุทคลควรข่ม พึงทรงยกย่องซึ่งบุทคลผู้ควรยกย่อง

พระองค์ผู้เยี่ยมในทางรถ พระองค์จงทรงพร่ำสอนเหตุผลแก่ชาวชนบทเอง เพราะว่าบุทคลผู้เรียกภาษีอากรผู้ตั้งอยู่ในอธรรม อย่าพึงยังราชทรัพย์แลราชอาณาจักรให้ฉิบหาย

อนึ่งพระองค์จงอย่าทรงทำหรือให้ทำซึ่งราชกิจโดยเร็วไวพระหฤทัยเขา เพราะว่ากิจการอันบุทคลกระทำแล้วโดยเร็ว (ไม่ดีไม่งาม) เพราะว่าคนเขลาย่อมเดือดร้อนเนือง ๆ ณภายหลัง (เพราะทำกิจการเช่นนั้น)

พระองค์จงอย่าปล่อยพระหฤทัยของพระองค์อันกริ้วกราดนักหนา เพราะอกุศลกรรมของผู้อื่นแล่นไปล่วงเสียซึ่งกุศล เพราะว่าสกุลเป่นอันมากที่เจริญ จักถึงซึ่งความเป่นอันใช่สกุลด้วยทรงพิโรธ

พระบิดา พระองค์จงอย่ายังมหาชนผู้ผิดให้สูญไปด้วยความฉิบหาย ด้วยเข้าพระหฤทัยว่าเราเป่นอิสสรฉะนี้ ความเกิดแห่งทุกข์จงอย่าได้มีแก่หญิงชายในราชอาณาประวัติของพระองค์

ราชทรัพย์ทั้งปวงของพระราชาผู้มีพระโลมชาติชูชันไปปราศแล้ว (ไม่มีหวาดเสียว) ผู้ระลึกตามความใคร่เป่นปรกติย่อมพินาศ ความพินาศนั้นนักปราชญ์กล่าวติว่าเป่นความทุกข์ของพระราชา

เทศนานี้อันข้าพระองค์กล่าวแก้ในปัญหาของพระองค์ ชื่อว่าเป่นวัตบท วาจานี้แหละเป่นอนุสาสนี

บัดนี้พระองค์จงเป่นผู้ขยันทรงบำเพ็ญกุศล อย่าเสพย์สุรา อย่าเป่นผู้เสื่อม จงมีศีล เพราะว่าบุทคลผู้ไม่มีศีล จักเป่นผู้ถึงวินิบาต ฯ

อธิบายความแห่งคาถานี้ว่า ความเกื้อกูลแลความสุขตั้งอยู่ฉะเพาะแล้วในบททั้ง ๒ คือความได้ลาภซึ่งยังไม่ได้ในก่อน ๑ ความตามรักษาซึ่งลาภอันได้แล้ว ๑ จริงอยู่ความยังเกิดขึ้นแห่งลาภที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่เป่นภาระ ก็แต่ความตามรักษาไว้ซึ่งลาภที่เกิดขึ้นแล้วนั้นแหละเป่นภาระ บุทคลบางพวกแม้ยังยศให้เกิดขึ้นแล้วเป่นผู้ประมาทในยศ ยังความประมาทให้เกิดขึ้นแล้ว กระทำซึ่งทุจริตมีฆ่าสัตว์เป่นต้น เป่นโจรใหญ่เที่ยวปล้นแว่นแคว้น ลำดับนั้นพระราชาทั้งหลายให้จับบุทคลนั้นยังบุทคลนั้นให้ถึงความฉิบหายใหญ่ อีกอย่าง ๑ บุทคลเป่นผู้ประมาท

ในกามคุณมีรูปเปนต้นที่เกิดขึ้นแล้ว ยังทรัพย์ให้ฉิบหายโดยไม่ใช่อุบายที่ชอบ ครั้นสมบัติทั้งปวงสิ้นแล้ว เปนคนจนนุ่งผ้าเปลือกไม้ ถือกระเบื้องเที่ยวอยู่ ก็หรือฝ่ายบรรพชิตยังลาภสักการให้เกิดแล้วด้วยอำนาจธุระมีคันถธุระเปนต้น เปนผู้ประมาทลาสิกขาบทสึก บรรพชิตอื่นอีกแม้ยังฌานมีปฐมฌานเปนต้นให้เกิดแล้ว ข้องอยู่ในอารมณ์เห็นปานนั้นย่อมเสื่อมจากฌาน เพราะความเปนผู้มีสติอันปล่อยแล้ว ความรักษาไว้ซึ่งยศอันเกิดขึ้นแล้วหรือลาภมีความได้ฌานเปนต้นนั่นแลเปนของยากนัก ด้วยประการฉะนี้ ๆ ฝ่ายบุทคลพวกหนึ่งยังลาภแลสักการให้เกิดขึ้นแล้ว ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ย่อมทำซึ่งกัลยาณกรรม ยศของผู้นั้นย่อมจำเริญดังพระจันทรในปักษ์ข้างขึ้น เพราะเหตุนั้นพระองค์จงเปนผู้ไม่ประมาท ตั้งอยู่ในประโยคสมบัติดำรงรัชช์โดยธรรม ตามรักษาไว้ซึ่งราชอิสสริยยศอันเกิดขึ้นแล้ว

พระองค์จงทรงพิจารณาเลือกอมาตย์ทั้งหลายที่มีปัญญาฉลาดในเหตุผล ไม่ใช่คนเล่นเบี้ยไม่ใช่คนโกงไม่ใช่นักเลง แลไม่ทำราชทรัพย์ให้ฉิบหาย เพื่อได้รับราชกิจมีกิจของผู้รักษาพระคลังเปนต้น

อมาตย์ใดอาจรักษาพระองค์กับทั้งราชทรัพย์ไว้ได้ ดุจนายสารถีเมื่อยึดม้าไว้เพื่อห้ามทางที่ไม่เรียบเสียชื่อว่ายึดไว้ซึ่งรถฉะนั้น อมาตย์นั้นชื่อว่าอมาตย์ของพระองค์ ๆ พึงให้อมาตย์นั้นทำราชกิจมีรักษาพระคลังเปนต้น

พระองค์พึงเปนผู้มีอันโตชนอันทรงสงเคราะห์ดีแล้ว เพราะว่าอันโตชนคือราชบริษัทสำหรับรับราชกิจภายในราชสำนัก เปนผู้อันพระราชาใดไม่ทรงสงเคราะห์ด้วยประทานทรัพย์เปนต้นแล้ว ราชทรัพย์ภายในราชนิเวศน์ของพระราชานั้นย่อมพินาศด้วยสามารถแห่งชนอันพระราชาไม่ทรงสงเคราะห์เหล่านั้น ชนเหล่านั้นย่อมไปเสียภายนอก เพราะเหตุนั้นพระองค์พึงเปนผู้มีอันโตชนอันทรงสงเคราะห์ดีแล้ว พึงทรงตรวจราชทรัพย์เองให้ทราบว่ามีอยู่เท่านี้ ๆ แล้วไม่พึงฝังทรัพย์ไว้หรือให้กู้ยืมทั้ง ๒ ประการนี้ ด้วยทรงคิดว่าเราฝังขุมทรัพย์ไว้ในที่โน้น เราให้คนโน้นยืมไปดังนี้ด้วยเชื่อถือผู้อื่น

พระองค์พึงทรงทราบราชทรัพย์อันจักเกิดขึ้น แลควรประทานแก่ผู้นั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง พึงทรงทราบการสงครามหรือนวกรรมหรือกิจเหล่าอื่นด้วยพระองค์เองว่า กิจนี้ต้องทำด้วยราชทรัพย์นี้ กิจนี้ต้องทำด้วยราชทรัพย์นี้ ดังนี้ อย่าเปนผู้มีอันเชื่อถือผู้อื่น พระราชาควรทรงพิจารณ์ชำระซึ่งบุทคลผู้ทำกรรมมีอันตัดที่ต่อเปนต้น อันชื่อว่าคนควรข่มอันราชบุรุษนำมาแสดงถวายแล้ว ทรงสอบราชทัณฑ์ที่พระเจ้าโบราณกราชทรงตั้งไว้ จึงทรงข่มตามสมควรแก่โทษ ก็บุทคลใดเปนผู้ควรยกย่อง ได้แก่ผู้ได้ทำลายพลของปรปักษ์ซึ่งอันใคร ๆ ยังทำลายไม่ได้ หรือต้านทานไว้ซึ่งพลฝ่ายตนอันจักทำลาย นำมาซึ่งราชสมบัติอันยังไม่ได้ กระทำราชสมบัติอันได้แล้วให้ถาวร หรือชีวิตเปนของอันผู้ใดได้ให้ พระราชาพึงทรงยกย่องซึ่งผู้ควรยกย่องเห็นปานนั้น ให้ทำ

สักการแลสัมมานะอันใหญ่แก่ผู้นั้น เมื่อเปนเช่นนี้ แม้ชนเหล่าอื่นก็จัก ถวายชีวิตกระทำซึ่งกิจควรทำในราชกิจของพระราชานั้น

พระองค์จงทรงพร่ำสอนซึ่งเหตุผลแก่ชาวชนบทด้วยพระองค์เอง บุทคลผู้เรียกส่วยอากรอย่าพึงรับสินบนแล้วทำลายวินิจฉัยเสีย แล้วยังราชทรัพย์แลแว่นแคว้นของพระองค์ให้พินาศ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จงเปนผู้ไม่ประมาททรงพร่ำสอนเอง

อนึ่งพระองค์ไม่ทรงใคร่ครวญอย่าทรงทำหรือให้ทำราชกิจโดยเร็ว เพราะว่ากิจอันบุทคลทำโดยพลันไม่ทันพิจารณาด้วยสามารถฉันทาคติเปนต้นแล้วไม่ดีไม่งาม เพราะว่าคนเขลาย่อมเสวยทุกข์ในอบาย ในโลกนี้ด้วยสามารถความเดือดร้อนในภายหลัง แลย่อมตามเดือดร้อนในโลกหน้า เพราะทำซึ่งกิจเช่นนั้น

พระองค์จงอย่าปล่อยพระหฤทัยของพระองค์อันกริ้วนักหนา เพราะอกุศลของผู้อื่นอันล่วงกุศลเปนไป คือเมื่อใดเมื่อพระองค์ทรงสถิตอยู่ในที่วินิจฉัย ราชบุรุษทูลแสดงซึ่งโจรว่า บุทคลผู้หนึ่งอันผู้นี้ฆ่าแล้ว หรือที่ต่ออันผู้นี้ตัดแล้ว เมื่อนั้นพระองค์อย่าปล่อยพระหฤทัยของพระองค์อันพิโรธมากด้วยถ้อยคำแห่งชนเหล่าอื่นด้วยอำนาจทรงพิโรธ คือยังไม่ทรงกำหนดเหตุผลได้แล้วอย่าทรงปรับราชทัณฑ์ เพราะว่าชนทั้งหลายจับบุทคลอันไม่ใช่โจรนำมาแสดงว่าเปนโจรก็มี เพราะเหตุนั้นพระองค์ไม่กริ้วแล้ว ทรงสดับคำของชนอันเปนข้าศึกแก่กันทั้ง ๒ ข้าง ทรงชำระด้วยดี ทรงทราบซึ่งความที่ผู้นั้นเปนโจร โดยทรงประจักษ์ด้วยพระองค์แล้ว จึงทรงวินิจฉัยในเวลาที่ควรวินิจฉัย ตามราชทัณฑ์อัน

ตั้งไว้โดยราชประเพณี เพราะว่า ครั้นเมื่อความโกรธเกิดขึ้นแล้ว พระราชายังไม่ทำพระหฤทัยให้เย็นก็ไม่ควรทรงวินิจฉัย ก็เมื่อใดพระหฤทัยของพระราชานั้นเย็น ดับ อ่อนแล้ว เมื่อนั้นควรทรงวินิจฉัย จริงอยู่ ครั้นเมื่อจิตต์หยาบแล้ว เหตุการณ์ย่อมไม่ปรากฏ ประดุจครั้นน้ำเดือดพล่านแล้ว นิมิตรแห่งหน้าก็ไม่ปรากฏฉนั้น เพราะว่าราชสกุลเปนอันมากซึ่งเจริญ ถึงซึ่งเปนอันมิใช่สกุล คือถึงความพินาศใหญ่ก็ด้วยทรงพิโรธ

พระองค์จงอย่ายังมหาชนผู้ประพฤติชั่วมีประพฤติชั่วด้วยกายเปนต้นให้สายสูญด้วยความฉิบหาย คืออย่าทรงทำอย่างบุทคลถือเอาพร้อมซึ่งกรรมหาประโยชน์มิได้เปนไปฉะนั้น ด้วยเข้าพระหฤทัยว่าเราเปนใหญ่ในแผ่นดินฉะนี้ ความทุกข์จงอย่าได้เกิดขึ้นแก่หญิงชายชาติมนุษย์แลสัตว์ดิรัจฉานในราชอาณาจักรของพระองค์ เหมือนอย่างว่ามนุษย์ทั้งหลายในราชอาณาเขตต์ของพระเจ้าธรรมิกราชทั้งหลาย ทำกายทุจริตเปนต้นย่อมเกิดในนรกอันใดอันนั้นชื่อว่าเปนทุกข์ ย่อมไม่มีแก่ชาวแว่นแคว้นของพระองค์ด้วยประการใด พระองค์จงทรงทำด้วยประการนั้น

พระราชาใดไม่ทรงหวาดเสียวต่อภัยมีอัตตวาทภัยเปนต้น ก็ทรงทำความปราถนาในอารมณ์อันใดอันหนึ่งที่ทรงระลึกถึงตามความใคร่ของพระองค์ คือทรงปราถนาด้วยความพอพระหฤทัยอย่างใดก็ทรงทำอย่างนั้น เปนเหมือนคนจักษุมืดปล่อยไม้เท้าเสีย หรือช้างดุไม่มีขอฉะนั้น

ราชทรัพย์ทั้งปวงของพระราชานั้นก็ย่อมฉิบหาย ความเสื่อมแห่งราชทรัพย์นั้นบัณฑิตย่อมกล่าวดีว่าเปนความทุกข์ของพระราชานั้น

เทศนานี้อันข้าพระองค์ทูลแก้ในปัญหาของพระองค์ ชื่อว่าเปนวัตบท จงทรงประพฤติเถิด วาจานี้แหละเปนอนุสาสนีของพระองค์

บัดนี้พระองค์ทรงสดับอนุสาสนีนี้แล้ว จงเปนผู้ไม่คร้านทรงบำเพ็ญกุศล อย่าเสพย์สุราบาน อย่าเสื่อมจากประโยชน์ชาตินี้ประโยชน์ชาติหน้า จงมีศีลาจารวัตร ดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรมครอบครองราชสมบัติ เพราะว่าบุทคลผู้ไม่มีศีล ย่อมยังตนให้ตกในนรก ฯ นางนกกุณฑลินีแสดงธรรมด้วยคาถา ๑๑ ด้วยประการดังนี้ ฯ พระราชาทรงยินดีตรัสเรียกอมาตย์มารับสั่งว่า นางนกกุณฑลินีผู้ธิดาของเรากล่าวได้อย่างนี้ ชื่อว่าทำกิจอันใครพึงทำ อมาตย์ทั้งหลายทูลว่า ภัณฑาคาริกพระพุทธเจ้าข้า บรมกษัตริย์จึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นเราจะให้ที่ภัณฑาคาริกแก่นางนกนั้น แล้วทรงตั้งนางนกกุณฑลินีในถานันดร นางนกนั้นตั้งอยู่ในถานันดรภัณฑาคาริกแล้ว ก็ได้ทำราชกิจตั้งแต่นั้นมา ฯ ไม่อีกกี่วันพระเจ้าพรหมทัตต์ทรงส่งทูตไปสำนักนกแก้วผู้บัณฑิตชื่อว่าชัมพุกแล้วเสด็จในที่อยู่แห่งนกนั้นในวันที่ ๗ เสวยสมบัติสำราญพระหฤทัยแล้วเสด็จกลับมาประทับในท่ามกลางมณฑปนั้นโดยนัยหนหลัง อมาตย์ยังนกชัมพุกผู้บัณฑิตให้จับบนตั่งทอง ทูนตั่งทองบนศีร์ษะมา นกชัมพุกบัณฑิตจับเล่นบนอังกประเทศพระมหากษัตริย์แล้วไปจับบนตั่งทองตามเดิม พระราชาเมื่อจะตรัสถามปัญหากะนกนั้น จึงตรัสคาถาว่า

อปุจฺฉิมฺหํ โกสิยโคตฺตํ กุณฺฑลินี ตเถว จ
ชมฺพุก ตฺวํ ทานิ วเทหิ พลานํ พลมุตฺตมํ ฯ

มีความว่า เราได้ถามปัญหากะนกผู้เชื้อชาตินกฮูก แลนางนกสาลิกาชื่อกุณฑลินีแล้ว ชัมพุก บัดนี้เจ้าจงกล่าวซึ่งกำลังอันอุดมกว่ากำลังทั้งหลาย พระราชาเมื่อตรัสถามปัญหากะนกชัมพุกผู้มหาสัตว์ ไม่ตรัสถามโดยนิยมแห่งปัญหาที่ตรัสถามนกเวสสันตรแลนางนกกุณฑลินีอย่างนี้ เพื่อตรัสถามให้แปลก ลำดับนั้นนกชัมพุกบัณฑิตทูลว่า ถ้ากระนั้นขอพระองค์ทรงเงี่ยพระกรรณ์ฟัง ข้าพระองค์จะกล่าวปัญหาทั้งปวงถวาย เปนผู้ราวกะบุทคลวางถุงทรัพย์พันหนึ่งไว้ในบุทคลที่เหยียดมือออกรับฉะนั้น ปรารภธรรมเทศนากล่าวคาถาว่า

พลํ ปญฺจวิธํ โลเก ปุริสสฺมึ มหคฺคเต
ตตฺถ พาหุพลํ นาม จริมํ วุจฺจเต พลํ
โภคพลญฺจ ทีฆาวุ ทุติยํ วุจฺจเต พลํ ฯ
อมจฺจพลญฺจ ทีฆาวุ ตติยํ วุจฺจเต พลํ
อภิชจฺจพลญฺเจว ตํ จตุตฺถํ อสํสยํ
ยานิ เจตานิ สพฺพานิ อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต ฯ
ตํ พลานํ พลเสฏฺฐํ อคฺคํ ปญฺญาพลํ วรํ
ปญฺญาพเลนุปตฺถมฺโภ อตฺถํ วินฺทติ ปณฺฑิโต ฯ
อปี เจ ลภติ มนฺโท ผีตํ ผรณิมุตฺตมํ
อกามสฺส ปสยฺหํ วา อญฺโญ ตํ ปฏิปชฺชติ ฯ

อภิชาโตปิ เจ โหติ รชฺชํ ลทฺธาน ขตฺติโย
ทุปฺปญฺโญ หิ กาสิปติ สพฺเพนปิ น ชีวติ ฯ
ปญฺญา สุตวินิจฺฉินี ปญฺญา (กิตฺติ) สิโลกวฑฺฒนี
ปญฺญาสหิโต นโร อิธ (อปิ) ทุกฺเข สุขานิ วินฺทติ ฯ
ปญฺญญฺจ โข อสุสฺสูสํ น โกจิ อธิคจฺฉติ
พหุสฺสุตํ อนาคมฺม ธมฺมฏฺฐํ อวินิพฺภชํ ฯ
โย จ ธมฺมวิภงฺคญฺญู กาลุฏฺฐายี อตนฺทิโต
อนุฏฺฐหติ กาเลน กมฺมผลํ ตสฺส อิชฺฌติ ฯ
อนายตนสีลสฺส อนายตนเสวิโน
น นิพฺพินฺทิยการิสฺส สมฺมทตฺโถ วิปจฺจติ ฯ
อชฺฌตฺตญฺจ ปยุตฺตสฺส ตถายตนเสวิโน
อนิพฺพินฺทิยการิสฺส สมฺมทตฺโถ วิปจฺจติ ฯ
โยคปฺปโยคสํขาตํ สมฺภตสฺสานุรกฺขนํ
ตานิ ตฺวํ ตาต เสวสฺสุ มา อกมฺมาย รนฺธยิ
อกมฺมุนา จ ทุมฺเมโธ นฬาคารํว สีทติ ฯ

มีความว่า กำลังในบุรุษผู้มีอัธยาศัยใหญ่ในโลกมี ๕ ประการ บัณฑิตย่อมครอบงำเสียซึ่งกำลังทั้ง ๔ ประการ คือ กำลังแขนอันบัณฑิตกล่าวว่าเปนกำลังทราม พระองค์ผู้จำเริญพระชนม์ กำลังโภคทรัพย์อันบัณฑิตกล่าวว่าเปนกำลังที่ ๒ พระองค์ผู้มีพระชนม์ยืน กำลังอมาตย์อันบัณฑิตกล่าวว่าเปนกำลังที่ ๓ กำลังคือมีชาติยิ่งเปนกำลังที่ ๔ โดยแท้ (คือกำลังด้วยปัญญาใด) กำลังคือปัญญานั้นชื่อว่า

เปนกำลังประเสริฐกว่ากำลังทั้งหลาย ชื่อว่าเปนยอดกำลัง เพราะว่าบัณฑิตอันกำลังปัญญาอุดหนุนแล้วย่อมได้ซึ่งความเจริญ ก็ถ้าว่าบุทคลผู้มีปัญญาอ่อน ย่อมได้ซึ่งแผ่นดินอันเจริญอุดม เมื่อบุทคลนั้นไม่ปรารถนา บุทคลอื่นก็คุมเหงเอาแผ่นดินนั้นเสีย ถ้าว่าบุทคลเปนผู้มีชาติอันสูงก็จะเปนกษัตริย์ได้ราชสมบัติ พระองค์ผู้ราชาธิบดีของชาวกาสี บุทคลผู้ไม่มีปัญญาย่อมไม่เปนอยู่ด้วยราชสมบัติแม้ทั้งปวงโดยแท้

ปัญญาเปนเครื่องตัดสินคำที่ได้สดับ ปัญญาเปนเครื่องเจริญแห่งเกียรติศัพท์แลลาภสักการ นรชนในโลกนี้เปนไปด้วยปัญญาแล้ว แม้เมื่อทุกข์เกิดขึ้น ย่อมได้ซึ่งสุขทั้งหลาย ก็บุทคลผู้หนึ่งไม่สดับด้วยดี ไม่อาศัยผู้สดับพึ่งมาก ไม่รู้จักซึ่งสิ่งตั้งอยู่ในสภาวธรรม ก็ย่อมไม่ได้ซึ่งปัญญา อนึ่งบุทคลผู้ใดรู้จำแนกธรรม ขยันในกาลควรขยันไม่เกียจคร้าน ย่อมหมั่นเนือง ๆ โดยกาล ผลคือการงานของบุทคลนั้นย่อมสำเร็จ เมื่อบุทคลมีสิ่งที่ใช่บ่อเกิดแห่งลาภยศเปนปรกติ เสพย์บุทคลที่ใช่บ่อเกิดแห่งลาภยศ เบื่อหน่ายทำการงาน ความเจริญของการงานย่อมไม่ให้ผลอันงาม เมื่อบุทคลผู้ประกอบด้วยอันเจริญลักษณมีอนิจลักษณเปนต้นเปนภายใน เสพย์บุทคลผู้เปนบ่อเกิดอย่างนั้น ไม่เบื่อทำงานการ ความเจริญของงานการย่อมให้ผลอันงาม

พระบิดา ขอพระองค์ทรงส้องเสพย์เหตุที่ข้าพระองค์ทูลถวายแล้วแต่ต้น แลปัญญาอันเกิดแต่ความประกอบคือประกอบความเพียร อันเปนเครื่องตามรักษาไว้ซึ่งทรัพย์อันนำมาแล้วเถิด ทรัพย์นั้นอย่าได้

รันทำเพื่ออันใช่เหตุ เพราะว่าบุทคลไม่มีปัญญาย่อมจมอยู่ด้วยอันใช่เหตุ ประดุจเรือนอันบุทคลมุงบังด้วยไม้อ้อ ย่อมล้มทลายไปฉะนั้น

อธิบายความแห่งคาถานี้ว่า กำลังในบุรุษผู้มีอัธยาศัยใหญ่ในสัตวโลกนี้มี ๕ ประการ คือ กำลังคือแขน กำลังคือทรัพย์ กำลังคืออมาตย์ กำลังคือมีชาติสูง แลกำลังคือปัญญา กำลังแขนได้แก่กำลังคือกาย กำลังคือกายนั้นแม้จะใหญ่โตเกิน ก็เปนของเลวทราม เพราะเหตุอะไร เพราะความเปนกำลังช้า จริงอยู่กำลังคือกายถ้าจักชื่อว่าเปนของใหญ่ไซ้ กำลังของนางนกมูลไถก็เปนของเล็กกว่ากำลังแห่งช้าง ก็แต่ว่ากำลังแห่งช้างเปนปัจจัยแห่งความตายเพราะความเปนกำลังช้าง นางนกมูลไถยังช้างให้ถึงความสิ้นชีวิต เพราะความที่ตนฉลาดในสิ่งที่เปนเครื่องรู้ ฯ กำลังคือโภคทรัพย์ ได้แก่เครื่องอุปโภคมีเงินแลทองเปนต้นทั้งปวง กำลังคือโภคทรัพย์นั้นเปนของใหญ่กว่ากำลังคือกายด้วยอำนาจเปนเครื่องอุปถัมภ์กาย ฯ กำลังคืออมาตย์เปนของใหญ่กว่ากำลังทั้ง ๒ นั้น เพราะความที่อมาตย์เปนผู้กล้าในสงคราม เพราะความที่มณฑลคืออมาตย์มีมนต์อันไม่ทำลาย เปนผู้กล้า เปนผู้มีหทัยดีมีอยู่ ฯ กำลังคือมีชาติสูง ได้แก่ความถึงพร้อมแห่งชาติ ด้วยสามารถแห่งสกุลกษัตริย์ล่วงเสียซึ่งสกุลทั้ง ๓ กำลังคือมีชาติสูงนั้นเปนของใหญ่กว่ากำลังที่กล่าวมาแล้ว จริงอยู่ชนทั้งหลายผู้บริบูรณ์ด้วยชาตินั่นและย่อมบริสุทธ์ ชนนอกจากนี้หาบริสุทธ์ไม่ ฯ กำลังคือปัญญาบัณฑิตกล่าวสรรเสริญว่าเปนของประเสริฐ ว่าเปนยอดแห่งกำลังทั้งปวง ฯ นักปราชญ์

ย่อมครอบงำซึ่งกำลังทั้ง ๔ คือกำลังกายกำลังทรัพย์กำลังอมาตย์กำลังคือมีชาติสูงเสีย ด้วยอานุภาพแห่งกำลังคือปัญญา เพราะว่าบัณฑิตอันกำลังคือปัญญานั้นอุปถัมภ์แล้วย่อมถึงความเจริญ ถ้าแม้คนมีปัญญาอ่อนได้แผ่นดินอันบริบูรณ์ด้วยรัตน ๗ อันอุดม เมื่อคนมีปัญญาอ่อนนั้นไม่ปราถนาเลย บุทคลอื่นผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญา ก็กระทำอาการคือข่มเหงเอาแผ่นดินนั้นเสีย จริงอยู่คนมีปัญญาอ่อนย่อมไม่อาจเพื่อจะรักษายศอันได้แล้ว คือราชสมบัติซึ่งสืบสกุลหรือมาถึงแล้วตามประเวณี คือไม่อาจจะบรรลุถึงสิ่งที่เจริญ ถ้าบุทคลผู้เปนอภิชาติ ก็จะเปนกษัตริย์ได้ราชสมบัติสืบกุลวงศ์ เพราะอาศัยชาติสมบัติ คนมีปัญญาชั่วย่อมเปนอยู่ด้วยราชสมบัติแม้ทั้งสิ้นไม่ได้ คือจะเปนผู้ถึงความลำบากเพราะความเปนผู้ไม่ฉลาดในอุบาย

นกผู้มหาสัตว์กล่าวโทษของบุทคลผู้มิใช่บัณฑิตด้วยเหตุที่ตั้งมีประมาณเท่านี้อย่างนี้แล้ว บัดนี้จะสรรเสริญปัญญาจึงกล่าวว่าปัญญาย่อมตัดสินซึ่งการเล่าเรียนที่ได้สดับนั้น ปัญญาเปนเครื่องเจริญแห่งความเลื่องลือเกียรติยศแลลาภสักการ นรชนในโลกนี้เปนผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญาแล้วถึงทุกข์จะเกิดขึ้นก็เปนผู้ไม่มีภัย กลับได้สุขเพราะความเปนผู้ฉลาดในอุบาย ก็บุทคลไร ๆ ไม่นั่งใกล้บัณฑิตไม่สดับคำสอนของบัณฑิตไม่เชื่อฟังบัณฑิต ไม่ใคร่ครวญประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เหตุมิใช่เหตุ ก็ย่อมไม่ได้ปัญญา ก็บุทคลใดเปนผู้รู้จำแนกกุศลกรรมบถ๑๐ กระทำซึ่งความเพียรในกาลควรเพื่อจะทำความเพียร ไม่เกียจคร้านทำกิจนั้น ๆ ในกาลนั้น ๆ ผลของการงานแห่งบุทคลผู้นั้นก็ย่อมสำเร็จ

เมื่อบุทคลมีกรรมคือทุศีลยโทษอันมิใช่บ่อเกิดแห่งลาภยศแลความสุขอยู่เปนปรกติ เสพย์ซึ่งบุทคลผู้ทุศีลไม่ยินดีกระทำการงาน ความเจริญแห่งการงานของบุทคลเช่นนี้ก็ย่อมไม่สำเร็จผล คือย่อมไม่เข้าถึงสกุลเลิศทั้ง ๓ กามาพจรอันเลิศทั้ง ๖ เมื่อบุทคลเจริญไตรลักษณมีอนิจลักษณเปนต้นเปนภายใน เสพย์ผู้มีศีล ยินดีทำงานการ ความเจริญแห่งงานการก็ย่อมสำเร็จผล คือย่อมได้ซึ่งยศอันใหญ่ ๆ ขอพระองค์ทรงทำโอวาทที่ข้าพระองค์กล่าวแล้วนี้ไว้ในพระหฤทัย ทรงรักษาราชทรัพย์ในพระคลังเถิด ราชทรัพย์นี้อย่าได้มารันทำย่ำยีโดยไม่ควร เพราะว่าบุทคลผู้ไร้ปัญญายังทรัพย์ของตนให้ฉิบหายภายหลังตกยากก็ด้วยกระทำกรรมอันไม่ควร ประดุจเรือนไม้อ้ออันเก่าคร่ำคร่า ตั้งอยู่ไม่ได้ย่อมล้มทลายลงจนถึงพื้นดินฉะนั้น

นกผู้โพธิสัตว์พรรณนากำลังทั้ง ๕ ยกกำลังคือปัญญาขึ้นกล่าวด้วยเหตุที่ตั้งมีประมาณเท่านี้อย่างนี้ ราวกะบุทคลนำมาซึ่งมณฑลพระจันทร์ ขัดนี้จะถวายโอวาทแด่พระราชา จึงกล่าวคาถาแสดงธรรมจริยา ๑๐ ประการว่า

ธมฺมญฺจร มหาราช มาตาปีตูสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช ปุตฺตทาเรสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช มิตฺตามจฺเจสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ

ธมฺมญฺจร มหาราช พาหเนสุ พเลสุ จ
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช คาเมสุ นิคเมสุ จ
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช รฏฺเฐสุ ชนปเทสุ จ
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช สมเณ พฺราหฺมเณสุ จ
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช มิคปกฺขีสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช ธมฺโม จิณฺโณ สุขาวโห
อิธ ธมฺมญฺจริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช อินฺทา เทวา สพฺรหฺมกา
สุจิณฺเณน ทิวํ ปตฺตา มา ธมฺมํ ราช ปามโท ฯ

มีความว่า ขัตติยมหาราช ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในพระชนนีแลพระชนก ครั้นพระองค์ทรงประพฤติธรรมในโลกนี้จักเสด็จไปสู่สวรรค์ ฯ ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในพระโอรสแลราชบริจาริกา ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในมิตรแลอมาตย์ ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในพาหนะแลพลนิกาย ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในชาวบ้านแลชาวนิคม ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในชาวแว่นแคว้นแลชาวชนบท ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรมในสมณพราหมณ์ ขอพระองค์ทรงประพฤติ

ธรรมในเนื้อแลนก ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรม เพราะว่าธรรมอัน บุทคลประพฤติดีแล้วย่อมนำความสุขมา ครั้นพระองค์ทรงประพฤติธรรมในโลกนี้แล้ว จักเสด็จไปสู่สวรรค์ ขอพระองค์ทรงประพฤติธรรม เพราะว่าพระอินทร์เทวดาทั้งพรหม ถึงแล้วซึ่งทิพยโลกด้วยธรรมอันตนประพฤติดีแล้ว บรมกษัตริย์ ขอพระองค์อย่าทรงประมาทซึ่งธรรม

อธิบายความแห่งคาถานี้แต่ในที่ควรยกขึ้นอธิบาย ทำกิจในสรีระทั้งปวงมีอันให้น้ำบ้วนปากแลไม้สีฟันเปนต้นแก่มารดาแลบิดา ชื่อประพฤติธรรมในมารดาแลบิดา ห้ามไม่ให้บุตรแลธิดาทำชั่วแล้วให้ตั้งอยู่ในสิ่งที่ดีงาม ให้เรียนศิลป กระทำซึ่งอาวาหวิวาหตามสกุล แลวัยอันสมควรในสมัยเมื่อบุตรแลธิดาเจริญวัย ให้ทรัพย์ในสมัย ชื่อประพฤติธรรมในบุตร นับถือภริยาไม่ดูหมิ่น ไม่ประพฤติล่วง สละความเปนใหญ่ให้ ให้เครื่องประดับ ชื่อประพฤติธรรมในภริยา สงเคราะห์มิตรอมาตย์ด้วยสังคหวัตถุ ๔ ไม่แกล้งกล่าวให้ผิด ชื่อประพฤติธรรมในมิตรอมาตย์ ให้สิ่งที่ควรให้แก่วาหนะ มีช้างม้าเปนต้น แลพลนิกาย ทำสักการไม่ใช้งานการในเวลาเมื่อสัตว์ มีช้างม้าเปนต้นแก่เฒ่า ชื่อประพฤติธรรมในพาหนะแลพล ไม่เบียดเบียฬชาวบ้านแลชาวนิคมด้วยอาชญาแลส่วยอากรเกิน ชื่อประพฤติธรรมในชาวบ้านแลชาวนิคม ยังชาวแว่นแคว้นแลชาวชนบทให้ลำบากโดยมิใช่เหตุ ไม่เข้าไปตั้งไว้ซึ่งจิตต์เกื้อกูล ชื่อว่าไม่ประพฤติธรรมในชาวแว่นแคว้นแลชาวชนบท ก็เมื่อไม่เบียดเบียฬ แผ่จิตต์เกื้อกูลในชนเหล่านั้น ชื่อว่าประพฤติธรรมในชาวแว่นแคว้นแลชาวชนบท ให้ปัจจัย ๔ แก่สมณพราหมณ์ ชื่อว่าประพฤติ

ธรรมในสมณพราหมณ์ ให้อภัยแก่สัตว์ ๔ เท้าแลนกทั้งปวง ชื่อว่าประพฤติธรรมในเนื้อแลนก สมจริยธรรม ชื่อว่าธรรมอันบุทคลประพฤติดีแล้ว ย่อมนำมาซึ่งความสุขในความถึงพร้อมแห่งสกุล ๓ แลในกามสวรรค์ ๖ พระอินทร์เทวดาพรหมถึงทิพยโลกคือเทวโลกแลพรหมโลก คือเปนผู้ได้สมบัติทิพย์ในโลกทั้ง ๒ นั้น ก็ด้วยสุจริตมีกายสุจริตเปนต้นอันตนประพฤติแล้วในโลกนี้ เหตุดังนั้นแม้พระองค์จะละเสียซึ่งพระชนมชีพ ก็ขออย่าได้ทรงประมาทธรรม

นกผู้โพธิสัตว์กล่าวคาถาแสดงธรรมจริยา ๑๐ อย่างดังนี้แล้ว เมื่อจะถวายโอวาทให้ยิ่งกว่านี้ ได้กล่าวคาถาที่สุดว่า

ตตฺเถว เต วตฺตปทา เอสาว อนุสาสนี

สปฺปญฺญเสวิ กลฺยาณี สมตฺตํ สามตํ วิทู ฯ

มีความว่า คำเหล่านี้อันข้าพระองค์กล่าวแก้ปัญหาของพระองค์ ชื่อว่าเปนวัตบท วาจานี้แหละเปนอนุสาสนีของพระองค์ ขอพระองค์ทรงเสพย์บุทคลผู้มีปัญญาดี จงเปนผู้มีคุณธรรมอันงาม ทรงทราบโอวาทที่ข้าพระองค์กล่าวแล้วนั้น อันบริบูรณ์ด้วยพระองค์เอง (ทรงทราบแล้วจงทรงปฏิบัติตามที่ทูลพร่ำสอนอย่างไรเถิด) นกผู้มหาสัตว์แสดงธรรมด้วยพุทธลิลา ดุจเทวดาผู้พิเศษยังคงคาในอากาศให้ตกลงมาฉะนั้น ด้วยประการอย่างนี้ มหาชนได้ทำสักการะใหญ่ได้ซ้องสาธุการเซงแซ่ พระราชาทรงยินดี ตรัสเรียกอมาตย์ทั้งหลายมาตรัสถามว่า นกชัมพุกผู้บัณฑิต ผู้มีจงอยปากเสมอด้วยผลหว้าอ่อน ผู้เปนบุตรของเรา กล่าวธรรมได้อย่างนี้ ชื่อว่าทำกิจที่ใคร

ทำ อมาตย์ทั้งหลายทูลตอบว่า เสนาบดี พระพุทธเจ้าข้า พระราชาตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น เราจะให้ที่เสนาบดีแก่นกชัมพุกนั้น แล้วทรงตั้งนกชัมพุกในถานันดร นกชัมพุกตั้งอยู่ในที่เสนาบดีแล้ว ได้ทำราชการแต่นั้นมา สักการะใหญ่ได้มีแก่นกทั้ง ๓ แม้นกทั้ง ๓ ได้กล่าวสอนอรรถธรรมแด่พระราชาเนือง ๆ บรมกษัตริย์ทรงสถิตอยู่ในโอวาทของนกผู้มหาสัตว์ ทรงบำเพ็ญกุศลมีทานเปนต้น ก็เปนผู้มีสวรรค์เปนที่ไปณเบื้องหน้า อมาตย์ทั้งหลายถวายพระเพลิงพระศพพระราชาแล้วแจ้งแก่นกทั้ง ๓ แล้วกล่าวว่า นกชัมพุกผู้เปนเจ้า พระราชาทรงมอบราชสมบัติแก่ท่าน นกผู้มหาสัตว์กล่าวตอบว่า เราไม่ต้องการด้วยราชสมบัติ ท่านทั้งหลายจงเปนผู้ไม่ประมาทครอบครองราชสมบัติเถิด แล้วยังมหาชนให้ตั้งอยู่ในศีล แล้วกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงยังวินิจฉัยให้เปนไปอย่างนี้ แล้วให้จารึกวินิจฉัยธรรมในแผ่นทองแล้วเข้าไปสู่ป่า โอวาทของนกผู้มหาสัตว์นั้นย่อมเป่นไปสิ้น ๔ หมื่นปี

สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมเทศนานี้ ด้วยสามารถทรงสั่งสอนพระเจ้าปัสเสนทิโกสลแล้ว ทรงประชุมชาดกว่า พระราชาพาราณสีในกาลนั้นได้เปนภิกษุชื่ออานนท์ นางนกสาลิกาชื่อกุณฑลินีในกาลนั้นได้เปนนางภิกษุนีชื่ออุบลวัณณา นกฮูกชื่อเวสสันตรในกาลนั้นได้เปนภิกษุชื่อสารีบุตร ราชอมาตย์ทั้งหลายในกาลนั้นได้เปนพุทธบริษัท ก็นกแก้วชื่อชัมพุกในกาลนั้นได้เป่นเราผู้ตถาคตฉะนี้แล

จบเตสกุณชาดก

---

๒ สรภงฺคชาตก (๕๒๒)

อลงฺกตา กุณฺฑลิโน สุวตฺถาติ อิทํ สตฺถา เวฬุวเน วิหรนฺโต มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส ปรินิพฺพานํ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สมเด็จพระศาสดาจารย์ทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ณเวฬุวนาราม ทรงปรารภปรินิพพานแห่งพระมหาโมคคัลลานเถระ ได้ตรัสธรรมเทศนานี้ว่า อลงฺกตา กุณฺฑลิโน สุวตฺถา เปนต้นฯ

สาริปุตฺตตฺเถโร กิร ดังได้สดับมา พระสาริบุตตเถระ ยังพระตถาคตผู้เสด็จอยู่ในพระเชตวันให้ทรงอนุญาตปรินิพพานแล้ว ไปปรินิพพานในห้องแห่งตนเกิดแล้วณบ้านชื่อนาลันท สมเด็จพระโลกนาถทรงสดับความที่พระเถระปรินิพพาน จึงเสด็จไปเมืองราชคฤห์ ประทับในเวฬุวนาราม ตทา มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร กาลนั้นพระมหาโมคคัลลานเถระอยู่ณประเทศชื่อกาฬสิลาข้างภูเขาชื่ออิสิคิลิ ก็พระเถระนั้นเที่ยวไปสู่เทวโลกบ้าง อุสสทนรกบ้าง ด้วยความเปนผู้ถึงที่สุดด้วยกำลังฤทธิ์ ได้เห็นอิสสริยยศใหญ่ของพุทธสาวกทั้งหลายในเทวโลก เห็นความทุกข์ใหญ่ของติตถิยสาวกทั้งหลายในอุสสทนรกแล้ว กลับมาสู่มนุษย์โลกบอกแก่มนุษย์ทั้งหลายว่า อุบาสกโน้นแลอุบาสิกาโน้นยังเกิดในเทวโลกชื่อโน้น เสวยสมบัติใหญ่ ติตถิยสาวกโน้นด้วยโน้นด้วยยังเกิดในอบายชื่อโน้น มนุษย์ทั้งหลายก็ย่อมเลื่อมใสในพระสาสนา ย่อมเว้นเดียรถีย์ทั้งหลายเสีย สักการะใหญ่ได้มีแล้วแก่พระพุทธสาวก

ทั้งหลาย สักการะของเดียรถีย์ทั้งหลายย่อมเสื่อม เดียรถีย์เหล่านั้นผูกอาฆาตในพระเถระ คิดกันว่า เมื่อสมณชื่อโมคคัลลานะยังมีชีวิตอยู่ บุทคลผู้อุปฐากของเราทั้งหลายจักแตก แลสักการะของเราทั้งหลายก็จักเสื่อม เราทั้งหลายจักยังสมณนั้นให้ตายเสีย จึ่งได้ให้กหาปณพันหนึ่งแก่โจรชื่อสมณกุตตกะเพื่อให้ฆ่าพระเถระเสีย โจรนั้นพร้อมด้วยบริวารเปนอันมาก ได้ไปสู่กาฬสิลาด้วยคิดว่า เราจักฆ่าพระเถระ ๆ เห็นโจรนั้นมาอยู่ก็เหาะขึ้นด้วยฤทธิ์หลีกไป โจรไม่เห็นพระเถระในวันนั้นก็กลับ ได้ไปทุกวัน ๆ ถึง ๖ วัน แม้พระเถระก็หลีกไปเสียด้วยฤทธิ์เหมือนอย่างนั้น ก็อปราปรเวทนิยกรรมอันพระเถระกระทำไว้ในปางก่อนย่อมได้โอกาสในวันที่ ๗ ๆ ปุพเพ กิระ ได้ยินว่าในกาลก่อน พระเถระนั้นเปนกุลบุตรผู้หนึ่งเชื่อฟังคำของภริยา เปนผู้ใคร่เพื่อจะฆ่ามารดาแลบิดา จึ่งนำไปสู่ป่าด้วยยานน้อย กระทำซึ่งอาการดุจโจรตั้งขึ้นแล้วทุบตีมารดาแลบิดา มารดาแลบิดาทั้ง ๒ เปนผู้จักษุมืดแลไม่เห็นอะไร จำเสียงบุตรของตนไม่ได้ สำคัญว่าพวกโห่ร้องทุบตีเรานั่นเปนโจร จึ่งกล่าวว่า พ่อ โจรชื่อโน้นจะฆ่าเราทั้ง ๒ เจ้าจงหลีกไปเสียให้พ้น แล้วก็ร่ำไรรำพรรณเพื่อความเจริญแก่บุตรอย่างเดียว กุลบุตรนั้นจึ่งคิดว่ามารดาแลบิดาของเรานี้แม้อันเราตีแล้ว ยังบ่นพิไรถึงเราเพื่อความเจริญแก่เราเท่านั้น เราทำกรรมอันไม่ควร จึ่งปล่อยมารดาบิดาแล้วแสดงอาการดุจโจรหนีไปแล้ว นวดมือแลเท้าแห่งมารดาแลบิดา แล้วกล่าวว่า แม่แลพ่อ ท่านทั้ง ๒ อย่ากลัวเลย โจรหนีไปแล้ว แล้วนำมารดา

บิดามาสู่เรือนแห่งตนอีก กรรมนั้นยังไม่ได้โอกาสก็ยังตั้งอยู่สิ้นกาล
มีประมาณเท่านี้ เปนเหมือนกองเพลิงอันเถ้าปกปิดไว้ก็ยังตั้งอยู่ฉะนั้น
แล่นเข้าไปถือเอาสรีระมีในที่สุดนี้ ยถา หิ เหมือนกับว่าสุนัขอันนาย
พรานเห็นเนื้อแล้วปล่อยให้ไล่ ก็ไปตามเนื้อนั้นทันในที่ใดก็กัดในที่
นั้น ฉันใด กรรมนี้ย่อมได้โอกาสในที่ใด ก็ให้ผลในที่นั้นฉันนั้น ด้วย
เหตุนั้นชื่อว่าความพ้นจากกรรมย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย พระเถระรู้
ว่ากรรมอันตนทำไว้คร่ำมาก็ไม่หลบหลีกต่อไป ด้วยผลแห่งกรรมนั้น
พระเถระไม่อาจจะเหาะขึ้นในอากาศ ฤทธิ์ของพระเถระถึงว่าสามารถจะ
ทรมานนาคชื่อนันโทปนันทะ หรือสามารถจะยังเวชยันตปราสาทให้
หวั่นไหว ก็ถึงซึ่งความเปนของหากำลังมิได้ด้วยกำลังแห่งกรรม โจร
จึงจับพระเถระได้แล้วทุบกระดูกพระเถระให้ป่นละเอียด เหมือนบดฟาง
ให้เปนแป้งฉะนั้น แล้วโยนไปที่หลังพุ่มไม้แห่งหนึ่งด้วยสำคัญว่าตาย
แล้วก็พาบริวารกลับไป พระเถระกลับได้สติแล้วจึงดำริว่า เราจักถวาย
บังคมสมเด็จพระบรมศาสดาแล้วจักปรินิพพาน จึงผูกสรีระกระทำให้
มั่นด้วยเครื่องผูกคือฌาน แล้วเหาะขึ้นสู่อากาศไปสู่สำนักแห่งพระ
บรมศาสดาโดยเวหา ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า
พระองค์ผู้เจริญ อายุสังขารแห่งข้าพระองค์สิ้นแล้ว ข้าพระองค์จัก
ปรินิพพาน ยังพระศาสดาให้ทรงอนุญาตปรินิพพานแล้ว ได้ปรินิพพาน
แล้วในที่นั้นเอง ขณะนั้นเทวโลกทั้ง ๖ ได้มีโกลาหลเปนอันเดียวกันว่า
ได้ยินว่าพระอาจารย์ของเราทั้งหลายปรินิพพานแล้ว ต่างได้ถือของหอม
แลดอกไม้แลธูปเครื่องอบอันเปนทิพย์แลฟื้นต่าง ๆ มา มีเชิงตะกอนแล้ว

ด้วยแก่นจันทน์สูง ๙๙ ศอก สมเด็จพระมหามุนีนารถเสด็จยืนอยู่ณที่ใกล้แห่งพระเถระ รับสั่งให้วางสรีระเผา ฝนดอกไม้ได้ตกในประเทศประมาณโยชน์หนึ่งโดยรอบสุสานะ เทวดาทั้งหลายได้ยืนอยู่ ถัดนั้นออกมาเหล่ามนุษย์ ถัดนั้นออกมาเหล่าเทวดา ถัดนั้นออกมาพวกยักษ์ ถัดนั้นออกมาพวกคนธรรพ ถัดนั้นออกมาพวกนาค ถัดนั้นออกมาพวกครุธ ถัดนั้นออกมาพวกกินรา ถัดนั้นออกมาพวกกินร ถัดนั้นออกมาฉัตรทั้งหลาย ถัดนั้นออกมาสุวรรณจามร ถัดนั้นออกมาธง ถัดนั้นออกมาแผ่นผ้า ชนทั้งหลายเล่นสาธุกีฬนักขัตรฤกษ์สิ้น ๗ วัน พระบรมศาสดาให้เก็บธาตุแห่งพระเถระ ให้ทำเจดีย์บรรจุในที่ใกล้ซุ้มประตูพระวิหารเวฬุวัน ตทา ธมฺมสภายํ กถํ สมุฏฺฐาเปสุํ ในกาลนั้นภิกษุทั้งหลายได้ยกเรื่องขึ้นพูดกันในโรงธรรมสภาว่า อาวุโสทั้งหลาย พระสารีบุตตเถระไม่ได้ซึ่งความนับถือใหญ่ในสำนักพระศาสดา เพราะท่านไม่ได้ปรินิพพานในที่ใกล้พระตถาคต พระมหาโมคฺคลฺลานเถระย่อมได้ซึ่งความนับถือใหญ่ เพราะท่านปรินิพพานในที่ใกล้พระพุทธเจ้า สมเด็จพระสัพพัญญูเสด็จมาตรัสถามว่า ท่านทั้งหลายนั่งประชุมกล่าวถึงเรื่องอะไรกัน ครั้นภิกษุทั้งหลายทูลถวายให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสว่าโมคฺคลฺลานะได้ความนับถือแต่สำนักเราแต่ในกาลนี้ก็หาไม่ แม้ในกาลก่อนก็ได้แล้วเหมือนกัน แล้วทรงนำทุเรนิทานมาดังต่อไปนี้

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต ในกาลเป็นไปล่วงแล้วเมื่อพระเจ้าพรหมทัตผ่านราชสมบัติในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์ถือเอาปฏิสนธิในท้องนางพราหมณีของปุโรหิต ครั้นล่วงมา

ได้ ๑๐ เดือนก็คลอดจากครรภ์มารดาในปัจจุสสมัย ในขณะนั้นอาวุธทั้งปวงในพระนครพาราณสี ๑๒ โยชน์ได้โพลงทั่วแล้วในขณะเมื่อบุตรเกิด ปุโรหิตออกมาภายนอกแลดูอากาศ เห็นนิมิตรเครื่องประกอบคือนักษัตร ก็รู้ว่ากุมารนี้จักเปนผู้เลิศกว่านายขมังธนูทั้งหลายในชมพูทวีปทั้งสิ้น เพราะความที่เกิดเพราะนักษัตรนี้ จึงไปสู่พระราชนิเวศน์แต่เช้า ทูลถามซึ่งความที่พระราชาบรรทมเปนสุขหรืออย่างไร เมื่อพระราชาตรัสว่า อาจารย์ ความสุขจะมีมาแต่ไหน วันนี้อาวุธในวังทั้งสิ้นลุกโพลงแล้ว จึงทูลว่า ขออย่าได้ทรงกลัวอาวุธทั้งหลายไม่ใช่ลุกโพลงแต่ในพระราชวัง ได้ลุกโพลงแม้ในพระนครทั้งสิ้น นิมิตรอย่างนี้ได้มีแล้วในวันนี้ เพราะความที่กุมารในเรือนข้าพระองค์เกิด ๆ ก็เหตุอะไรจักมีแก่กุมารผู้เกิดแล้วอย่างนี้ ๆ เหตุอะไรไม่มีพระพุทธเจ้าข้า ก็แต่กุมารนั้นจักเปนผู้เลิศกว่านายขมังธนูทั้งหลายในชมพูทวีปทั้งสิ้น ๆ ดีละท่านอาจารย์ ถ้าอย่างนั้นท่านจงประคับประคองกุมารนั้นไว้ แล้วบอกแก่เราในกาลเมื่อกุมารนั้นเจริญวัยแล้ว พระราชารับสั่งดังนี้แล้ว ให้พระราชทานกหาปณพันหนึ่งเปนค่าน้ำนมก่อน ปุโรหิตรับเอากหาปณพันหนึ่งนั้นไปเรือนให้แก่นางพราหมณี ครั้นถึงวันจะตั้งชื่อบุตร จึงขนานนามกุมารนั้นว่า โชติปาละ เพราะความที่อาวุธทั้งหลายลุกโพลงในขณะเมื่อกุมารนั้นเกิดแล้ว โชติปาละกุมารนั้นเจริญด้วยบริวารใหญ่ เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี เปนผู้มีรูปทรงอันอุดม ลำดับนั้นบิดาแห่งกุมารนั้นได้เห็นสรีระสมบัติจึงให้กหาปณพันหนึ่ง แล้วกล่าวว่า พ่อ เจ้าจงไปสู่เมืองตักกสิลา เรียนศิลปในสำนักทิสาปาโมกข์ กุมาร

นั้นรับคำบิดา ถือเอากหาปณส่วนอาจารย์ กราบมารดาบิดาไปในที่นั้น ให้กหาปณพันหนึ่งแล้วเริ่มเรียนศิลปก็ถึงซึ่งอันสำเร็จใน ๗ วันเท่านั้น ลำดับนั้นอาจารย์ก็ยินดีให้พระขรรค์แก้วแลธนูทำด้วยเขาแพะอันต่อกัน แล่งธนูซึ่งติดต่อกัน เกราะ เสื้อ กรอบหน้าของตน แล้วกล่าวว่า พ่อโชติปาละ เราแก่แล้ว บัดนี้เจ้าจงยังมานพเหล่านี้ให้ศึกษา แล้วมอบมานพประมาณ ๕๐๐ ให้แก่โชติปาละกุมารนั้น โชติปาละโพธิสัตว์รับเอาเครื่องอุปกรณ์ทั้งปวงแล้ว ไหว้ลาอาจารย์ กลับมาสู่เมืองพาราณสีเยี่ยมมารดาบิดาไหว้ยืนอยู่ ๆ ฝ่ายบิดาจึงถามว่า พ่อ เจ้าเรียนศิลปแล้วหรือ ๆ เรียนแล้วละพ่อ ๆ ปุโรหิตฟังคำแห่งบุตรแล้วไปเฝ้าพระราชาทูลว่า เทพเจ้า บุตรของข้าพระองค์ไปศึกษาศิลปกลับมาแล้ว บุตรของข้าพระองค์จะทำอะไร ๆ อาจารย์ บุตรของท่านจงบำรุงเรา ๆ พระองค์จงประทานเบี้ยเลี้ยงแก่บุตรของข้าพระองค์ ๆ ฉันจะให้กหาปณพันหนึ่งทุก ๆ วัน ๆ ปุโรหิตรับพระบัญชาว่าดีแล้ว จึงไปเรือนให้เรียกกุมารมาบอกว่า เจ้าจงบำรุงพระราชา จำเดิมแต่นั้นมากุมารนั้นบำรุงพระราชาได้กหาปณพันหนึ่งทุก ๆ วัน พวกข้าราชการทั้งหลายพากันโพนทนาว่า เราทั้งหลายยังไม่เห็นซึ่งการงานอันโชติปาละกระทำ โชติปาละได้รับกหาปณถึงวันละพัน ๆ เราทั้งหลายอยากจะเห็นศิลปของเขา พระราชาได้ทรงสดับคำแห่งพวกเสวกามาตย์นั้น จึงตรัสแก่ปุโรหิต ๆ รับว่าดีแล้ว จึงแจ้งแก่บุตร โชติปาละจึงกล่าวว่าดีละพ่อ ต่อนี้ไปอีก ๗ วันฉันจักแสดงศิลป ขอให้บรมกษัตริย์ประชุมนายขมังธนูทั่วราชอาณาเขตต์ พราหมณ์รับคำบุตรไปทูลความนั้นแด่พระมหากษัตริย์ พระราชารับสั่งให้ราชบุรุษ

เที่ยวตีกลองในพระนคร ให้ประชุมนายขมังธนูทั้งหลาย นายขมังธนูทั้งหลายประมาณ ๖ หมื่นได้ประชุมกัน พระราชาทรงทราบว่านายขมังธนูทั้งหลายประชุมกันแล้ว จึงให้ราชบุรุษเที่ยวตีกลองเพื่อให้รู้ว่า ชาวเมืองจงดูศิลปของโชติปาละกุมาร แล้วโปรดให้จัดพระลานแล้ว อันมหาชนแวดล้อม เสด็จนั่งยนราชบัลลังก์อันประเสริฐ ให้เรียกนายขมังธนูมาแล้วให้โชติปาละกุมารมา กุมารจึงซ่อนไว้ซึ่งธนู แล่งธนู เกราะเสื้อ อุณหิศ ซึ่งพระอาจารย์ให้ในภายในผ้านุ่ง แต่พระขรรค์ให้คนอื่นถือตามไปเข้าเฝ้าพระราชาด้วยเพศเปนปรกติ ได้ยืนอยู่ณที่ควร นายขมังธนูทั้งหลายต่างนัดหมายกันว่า ได้ยินโชติปาละจะมาแสดงศิลปคือธนู ก็แต่ไม่ถือธนูมา จักเปนผู้อยากจะเอาธนูจากมือเราทั้งหลาย เราทั้งหลายจักไม่ให้แก่โชติปาละ พระราชาตรัสเรียกโชติปาละกุมารมาทรงอนุญาตให้แสดงศิลป กุมารจึงให้กั้นม่านแล้วยืนภายในม่าน นำธนูแลแล่งธนูเปนต้นที่ซ่อนไว้ภายในผ้านุ่งออก แล้วผูกเกราะสอดเสื้อ แล้วสวมอุณหิศยนศีร์ษะ ยกสายมีพรรณดุจแก้วประพาฬแห่งธนูซึ่งทำด้วยเขาแพะขึ้นแล้ว ผูกแล่งธนูไว้ข้างหลัง เหน็บพระขรรค์ไว้ข้างซ้าย แกว่งลูกธนูมีปลายดุจเพ็ชร แหวกม่านออกมาประหนึ่งนาคน้อยผู้ประดับแล้วแทรกแผ่นดินออกมาฉะนั้น ไปแสดงความยำเกรงพระมหากษัตริย์แล้วยืนอยู่ มหาชนได้เห็นกิริยาของกุมารนั้น ต่างโห่ร้องปรบมือกัน พระราชามีพระอนุญาตให้สำแดงศิลปศาสตร โชติปาละกุมารจึงกราบทูลว่า สมมติเทพ ขอให้รับสั่งให้นายขมังธนูทั้ง ๔ คนมา คือผู้ยิงไวดุจฟ้าแลบ ผู้ยิงแม่นแม้ขนทรายก็ไม่ผิด ผู้ยิง

ตามเสียงที่ได้ยิน ผู้ยิงสวนไปตามลูกศรที่ยิงมา พระราชาก็โปรดให้เรียกมา โชติปาละมหาสัตวจึงให้ทำมณฑปในภายในที่กำหนด ๔ เหลี่ยมในพระลาน แล้วให้นายขมังธนูทั้ง ๔ ยืนอยู่ในมุมทั้ง ๔ แล้วให้ลูกธนู ๓ หมื่นแก่นายขมังธนูคนหนึ่ง ๆ ให้ชนทั้งหลายสำหรับส่งลูกธนูให้ยืนอยู่ในสำนักแห่งนายขมังธนูคนหนึ่ง ๆ ส่วนตนถือลูกธนูซึ่งมีปลายราวกะเพ็ชรยืนอยู่ในท่ามกลางมณฑป แล้วกราบทูลว่า มหาราชนายขมังธนูทั้ง ๔ คนจงพร้อมกันยิงข้าพระองค์ ข้าพระองค์จักห้ามลูกธนูที่นายขมังธนูเหล่านั้นยิงมาเสีย บรมกษัตริย์ทรงอนุญาตให้ทำอย่างนั้นนายขมังธนูทั้ง ๔ คนกราบทูลว่า ข้าพระองค์ผู้นายขมังธนูทั้งหลาย เปนผู้ยิงเร็วดุจฟ้าแลบ ยิงแม่นแม้ขนทรายก็ยิงไม่ผิด ยิงตามเสียงที่ได้ยินยิงสวนไปตามลูกศรที่ยิงมา โชติปาละเปนเด็กรุ่น ข้าพระองค์ทั้งหลายจักยิงไม่ได้ โชติปาละมหาสัตวจึงกล่าวว่า ถ้าท่านทั้งหลายอาจก็จงยิงข้าพเจ้า นายขมังธนูทั้ง ๔ รับว่าดีแล้ว ยิงลูกธนูไปพร้อมกัน บรมโพธิสัตวก็เอาลูกธนูซึ่งมีปลายดุจเพ็ชรขัดลูกธนูเหล่านั้น ๆ ให้ตั้งอยู่ด้วยประการใดหรือด้วยประการนั้นเปนผู้ราวกะกั้นห้อง คือซัดดอกธนูไปตามดอกธนู ตัวลูกธนูไปตามลูกธนู พู่ลูกธนูไปตามพู่ลูกธนู ไม่ให้ก้าวก่ายกัน กระทำให้เปนดุจห้องแล้วไปด้วยลูกธนูมหาสัตวรู้ว่าลูกธนูของนายขมังธนูสิ้นแล้ว ไม่ยังห้องที่แล้วด้วยลูกธนูให้ทลาย โดดขึ้นไปยืนอยู่ในสำนักแห่งบรมกษัตริย์ มหาชนพากันโห่ร้องปรบมือโกลาหลใหญ่ โยนไปซึ่งผ้าแลอาภรณ์ทั้งหลายเพื่อเปนการให้ด้วยความยินดี จนมีทรัพย์นับด้วย ๑๘ โกฏิเปนกอง

อยู่ด้วยประการฉะนี้ ๆ ลำดับนั้นพระราชาตรัสถามโพธิสัตว์นั้นว่า โชติปาละ นี้ชื่อศิลปอะไร สมมติเทพ ชื่อสรปฏิพาหนะ (ศิลปเครื่องห้ามลูกศร) ๆ ชนเหล่าอื่นย่อมรู้อย่างนี้มีหรือ ๆ บุคคลอื่นในชมพูทวีปทั้งสิ้นยกเสียแต่ข้าพระองค์ย่อมไม่มีพระพุทธเจ้าข้า ๆ พ่อ เจ้าจงแสดงศิลปอื่นอีก ๆ ถ้าว่านายขมังธนูทั้ง ๔ คนยืนอยู่ที่มุมทั้ง ๔ ไม่อาจจะยิงถูกข้าพระองค์ ๆ จักยิงนายขมังธนูทั้ง ๔ ผู้ยืนอยู่ที่มุมทั้ง ๔ ด้วยลูกธนูลูกเดียวเท่านั้น ๆ นายขมังธนูทั้งหลายไม่สามารถเพื่อจะยืนอยู่ มหาสัตว์จึงให้ตั้งไว้ซึ่งต้นกล้วยทั้ง ๔ ในมุมทั้ง ๔ แล้วผูกด้ายแดงในตัวลูกธน แล้วยิงหมายเอาต้นกล้วยต้นหนึ่ง ลูกธนูก็แทงต้นกล้วยนั้นออกจากต้นกล้วยนั้น แทงต้นกล้วยที่ ๒ ออกจากต้นกล้วยที่ ๒ แทงต้นกล้วยที่ ๓ ออกจากต้นกล้วยที่ ๓ แทงต้นกล้วยที่ ๔ ออกจากต้นกล้วยที่ ๔ แทงต้นกล้วยที่แรกซึ่งแทงแล้ว แล้วกลับมาตั้งอยู่ฉะเพาะในมืออีก ต้นกล้วยทั้ง ๔ เปนต้นไม้อันด้ายร้อยแล้วได้ตั้งอยู่ มหาชนยังเสียงบันลือนับด้วยพันให้เปนไปแล้ว พระราชาตรัสถามว่าชื่อศิลปอะไรนี้ ๆ ชื่อจักวิทธะ (ศิลปยิงไปประหนึ่งจักร) พระพุทธเจ้าข้า ๆ พ่อ เจ้าจงสำแดงศิลปอื่นอีก ๆ มหาสัตวได้แสดงศิลปชื่อ สรลฏฐิ (คือศิลปรูปไม้เท้าแล้วด้วยลูกศร) สรรชุชุ (ศิลปรูปเชือกแล้วด้วยศร) สรเวณิ (ศิลปรูปมวยผมแล้วด้วยศร) สรปาสาท (คือศิลปรูปปราสาทแล้วด้วยศร) สรมณฑป[๑] (ศิลปรูปมณฑปแล้วด้วยศร) สรโสปาณ (ศิลปรูปบันไดแล้วด้วยศร) สรโปกขรณี (ศิลปรูปสระแล้วด้วยศร) แล

---

(๑) สรปาการ ก็มี

ยังศิลปชื่อสรปทุม (ศิลปรูปดอกบัวแล้วด้วยศร) ให้บาน ยังสรวสุส (ศิลปรูปฝนแล้วด้วยศร) ให้ตก มหาสัตวแสดงศิลป ๑๒ เหล่านี้ อันไม่ทั่วไปด้วยชนเหล่าอื่นอย่างนี้แล้ว ทำลายหมู่พลใหญ่ทั้ง ๗ อัน ไม่ทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่นอีก แล้วยิงแผ่นไม้สะแกหนา ๘ นิ้ว แล้ว ยิงแผ่นไม้ประดู่หนา ๔ นิ้ว แผ่นทองแดงหนา ๒ นิ้ว แผ่นเหล็ก หนา ๑ นิ้ว แล้วยิงลูกธนูไปในส่วนเบื้องหน้าแห่งเกวียนบรรทุกใบไม้ เกวียนบรรทุกทราย แลเกวียนบรรทุกแผ่นกระดาน ให้ออกโดย ส่วนเบื้องหลัง ยิงลูกธนูไปในส่วนเบื้องหลังแห่งเกวียนบรรทุกใบไม้ เปนต้น ให้ออกโดยส่วนเบื้องหน้า ยิงลูกธนูให้เข้าไปสู่ที่ ๔ อุสภในน้ำ สู่ที่ ๘ อุสภในบก ยิงขนทรายในที่สุดแห่งอุสภด้วยสัญญาผลมะแว้ง เครือ เมื่อโชติปาละบรมโพธิสัตวสำแดงศิลปมีประมาณเท่านี้ พระ อาทิตย์อัสดงคต ลำดับนั้นพระราชารับสั่งให้รู้ว่าจะประทานที่เสนาบดี แก่โชติปาละ แล้วตรัสว่า โชติปาละ วันนี้ค่ำเสียแล้ว พรุ่งนี้เจ้าจักรับ สักการคือตำแหน่งเสนาบดี เจ้าจงไปตัดผมแลหนวดแล้วอาบแล้วจง มา แล้วประทานกหาปณแสนหนึ่งเพื่อเปนเบี้ยเลี้ยงในวันนั้น มหาสัตว คืนทรัพย์ประมาณ ๑๘ โกฏิแก่เจ้าของทั้งหลาย ให้เขารู้ว่าไม่ต้องการ ทรัพย์นี้ พร้อมด้วยบริวารใหญ่ไปเพื่อจะอาบน้ำ ให้ตัดผมแลหนวด สนานกาย ประดับเครื่องประดับทั้งปวง เข้าไปสู่เรือนด้วยสิริหาเปรียบ มิได้ บริโภคโภชนะมีรสเลิศต่าง ๆ แล้วขึ้นนอนบนที่นอนประกอบ

ด้วยสิริ นอนตลอด ๒ ยาม ตื่นในยามภายหลัง ลุกขึ้นคู้บัลลังก์นั่ง ณหลังแห่งที่นอน เมื่อพิจารณาเบื้องต้นท่ามกลางที่สุดแห่งศิลปศาสตร ของตน ก็รำพึงคิดว่า ความยังผู้อื่นให้ตายย่อมปรากฏในเบื้องต้น แห่งศิลปของเรา ความบริโภคสิ่งเสร้าหมองย่อมปรากฏในท่ามกลาง ปฏิสนธิในนรกย่อมปรากฏในที่สุด การฆ่าสัตวแลความมัวเมายิ่ง เพราะความบริโภคสิ่งเสร้าหมอง ย่อมให้ปฏิสนธิในนรก ตำแหน่ง เสนาบดีเปนตำแหน่งใหญ่ อันบรมกษัตริย์จะประทานแก่เรา อิสสริยยศ ใหญ่ก็จักมีแก่เรา ภริยาบุตรธิดาของเราก็จักมาก กิเลสกามวัตถุกาม ถึงความไพบูลย์แล้วเปนของละยาก ยัดนี้ควรเราจักออกผู้เดียวเข้าไป สู่ป่าบวชเปนฤษี รำพึงฉะนี้แล้ว ลุกขึ้นจากที่นอนใหญ่ ไม่ยังบุทคล ผู้หนึ่งให้รู้ลงจากปราสาทออกโดยประตูอันเลิด เปนผู้ผู้เดียวเข้าไป สู่ป่า เดิรไปหมายเอาป่ามะขวิดใหญ่ ๓ โยชน์ใกล้ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี **ตสฺส นิกฺขนฺตภาวํ ญตฺวา** องค์อัมรินทร์ทรงทราบความที่โชติปาละนั้น ออกแล้ว ตรัสเรียกพระวิศวกรรมมาสั่งว่า โชติปาลโพธิสัตวออกเพื่อ คุณยิ่งใหญ่ สมาคมใหญ่จักมี ท่านจงนฤมิตรอาศรมในป่ามะขวิด ใกล้ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี แล้วแต่งบรรพชิตบริขารให้เสร็จ พระวิศวกรรม ได้ทำตามเทวบัญชาทุกประการ มหาสัตวถึงที่นั้น เห็นทางน้อยเดิร ได้ผู้เดียว จึงคิดว่า ที่อยู่แห่งบรรพชิตจักมี ก็ดำเนิรไปโดยมรคานั้น เมื่อไม่เห็นบุทคลผู้หนึ่งก็เข้าไปสู่บรรณศาลาเห็นบรรพชิตบริขารจึงคิดว่า ชรอยท้าวสักกเทวราชจักทรงทราบการที่เราจะออกบรรพชา จึงเปลื้อง ผ้านุ่ง ห่มผ้าเปลือกไม้สีแดง พาดหนังสัตวชื่ออชินะบนบ่า มุ่นมณฑล

ชฎา คอนสาแหรกหนักประมาณขารี[๑] หนึ่งขนข่า ถือไม้เท้าคนแก่ออกจากบรรณศาลาขึ้นสู่ที่จงกรม แล้วจงกรมไป ๆ มา ๆ สิ้นวาระเล็กน้อย ยังป่าให้งดงามด้วยสิริคือบรรพชา กระทำกสิณบริกรรมจำเดิมแต่วันบวชได้ ๗ วัน ก็ยังสมาบัติ ๘ อภิญญา ๕ ให้บังเกิด มีมูลผลในป่าเปนอาหาร อยู่ผู้เดียวด้วยวัตรจริยาอันยาก มารดาบิดามิตรสหายแลพวกญาติของพระมหาสัตว ไม่เห็นพระมหาสัตวต่างพากันกรรแสงพิไรรำพรรณถึง ๆ อเถโก วนจรโก ครั้งนั้นมีนายพรานป่าคน ๑ เข้าไปสู่ป่า เห็นพระบรมโพธิสัตวนั่งอยู่ณอาศรมบทในกปิฐวันจำได้ก็ทำปฏิสันถารด้วยพระโพธิสัตวผู้ฤษี แล้วไปสู่เมืองแจ้งแก่มารดาแลบิดาของพระโพธิสัตวนั้น มารดาแลบิดาจึงกราบทูลแด่พระเจ้าพรหมทัตต์ บรมกษัตริย์ตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงมาเราทั้งหลายจักไปหาเธอ แล้วพามารดาบิดาแห่งพระมหาสัตวเสด็จพร้อมด้วยมหาชนเปนบริวารถึงฝั่งแม่น้ำโคธาวารีโดยหนทางอันนายพรานนำเสด็จ พระโพธิสัตวมาสู่ฝั่งแม่น้ำ นั่งแสดงธรรมในอากาส แล้วยังชนทั้งปวงให้เข้าไปสู่อาศรม นั่งในเวหาศประกาศอาทีนพในกาม แล้วแสดงธรรมแก่ชนเหล่านั้นแม้ในอาศรมนั้น ชนทั้งปวงมีพระมหากษัตริย์เปนต้นได้บรรพชาแล้ว พระนักพรตโพธิสัตวอันหมู่ฤษีแวดล้อมอยู่ในกปิฐวันนั้น ความที่แห่งพระฤษีบรมโพธิสัตวอยู่ในกปิฐวันนั้นได้ปรากฎทั่วชมพูทวีป พระราชามหากษัตรย์เหล่าอื่นพร้อมด้วยชาวแว่นแคว้นเสด็จมาทรงผนวชในสำนักแห่งพระฤษีนั้น สมาคมใหญ่ได้มีแล้ว

(๑) ประมาณหนักเท่าเข้า ๓ ถัง.

บริษัทมีแสนมิใช่แสนเดียวได้มีแล้วโดยลำดับ ดาบศใดตรึกถึงกามพยายาทหรือวิหิงสา พระดาบศผู้โพธิสัตวมาในที่นั้นนั่งแสดงธรรมในเวหาข้างหน้าดาบศนั้น แล้วยอกกสิณบริกรรม ดาบศทั้งหลาย ๗ รูปคือชื่อสาลิสุสร ๑ เมณฑิสุสร ๑ ปพฺพต ๑ กาฬเทวล ๑ กิสวจฺฉ ๑ อนุสิสฺส นารท ๑ เปนเชฏฐันเตวาสิกทั้ง ๗ รูป ตั้งอยู่ในโอวาทของพระมหาสัตว ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นแล้ว ถึงซึ่งอันสำเร็จฌานในอปรภาคกาล กบิฐอาศรมบทก็เต็มไปด้วยฤษีทั้งหลาย โอกาสเปนที่อยู่แห่งหมู่ฤษีย่อมไม่พอกัน พระมหาสัตวจึงเรียกพระสาลิสุสรดาบศมากล่าวว่า สาลิสุสร อาศรมนี้ย่อมไม่พอกันอยู่ ท่านจงพาหมู่ฤษีนี้ไปอาศรัยอยู่ใกล้ลัมพจูลกนิคมในแว่นแคว้นแห่งพระเจ้าเมณฑราช(๑) พระสาลิสุสรดาบศรับคำสั่งพระบรมโพธิสัตวพาหมู่ฤษีมีพันมิใช่พันเดียวไปอยู่ในที่นั้น ครั้นชนมาบวชกันอีกมาก อาศรมบทก็เต็มอีก พระโพธิสัตวจึงเรียกพระเมณฑิสุสรฤษีมาสั่งว่า เมณฑิสุสร ท่านจงพาหมู่ดาบศนี้ไปอาศรัยอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำชื่อโสโตทกาในแดนสุรัฏฐชนบท โดยอุบายนี้ วาระที่ ๓ พระฤษีโพธิสัตวเรียกบัพพตดาบศมาสั่งไปด้วยคำว่า บัพพต ท่านจงไปอยู่อาศรัยใกล้ภูเขาชื่ออัญชนะในดงใหญ่ ในวาระที่ ๔ เรียกพระกาฬเทวลมาสั่งว่า กาฬเทวล ท่านจงไปอาศรัยอยู่ใกล้ภูเขาชื่อฆนเสลในอวันติรัฐแดนทักขิณาประเทศ กบิฐอาศรมก็เต็มอีก หมู่ฤษีมีแสนมิใช่แสนเดียวได้มีแล้วในสถานทั้ง ๕ พระกิสวจฉดาบสก็อำลาพระโพธิสัตวไปอยู่ในสวน อาศรัยเสนาบดีในกุมภวดี

(๑) ยุโรป จณฺฑปชฺโชตรญฺโญ.

นครในแว่นแคว้นของพระเจ้าทัณฑกีราช พระนารทมุนีไปอยู่ภายในแถวภูเขาแห่งอัญชนคีรีในมัชฌิมประเทศ ฝ่ายพระนักพรตชื่ออนุสิสส คงอยู่ในสำนักแห่งพระมหาสัตว ๆ

ตสฺมึ กาเล ในกาลนั้น พระเจ้าทณฺฑกีราชถอดนางนครโสภินีคนหนึ่งซึ่งได้สักการแล้วจากฐานันดร นางเที่ยวไปโดยปรกติแห่งตนไปถึงสวนเห็นพระกีสวจฺฉดาบศ จึงคิดว่า ผู้นี้จักเปนกาฬกณฺณี เราจักลอยกลีโทษในสรีระแห่งผู้นี้ แล้วสนานกายแล้วไป จึงเคี้ยวไม้สีฟันแล้วถ่มเขฬะเปนอันมากบนพระนักธรรมนั้นก่อนกว่าที่อื่น แล้วถ่มในภายในชฎาแห่งพระกีสวจฺฉ แล้วโยนไม้สีฟันบนศีร์ษะแห่งพระดาบศนั้นแล้วอาบศีร์ษะตัวเองแล้วไป ฝ่ายพระราชาทรงระลึกถึงนาง ก็ทรงตั้งไว้ในฐานันดรตามเดิม นางเปนคนเขลาอย่างเขลา ได้ทำความสำคัญว่าพระราชาตั้งเราไว้ในยันดาศักดิ์อีก แลยศอันเราได้แล้ว ก็เพราะลอยกลีโทษในสรีระแห่งคนกาฬกณฺณี ไม่นานนักพระเจ้าทณฺฑกีถอดปุโรหิตจากฐานันดร ปุโรหิตจึงไปถามนางนครโสภินีนั้นว่า นางได้ฐานันดรอีกเพราะเหตุอะไร นางบอกว่าเพราะลอยกลีโทษในสรีระคนกาฬกณฺณีในราชอุทยาน ปุโรหิตก็ไปลอยกลีโทษในสรีระแห่งพระดาบศนั้นบ้าง พระราชาก็ทรงตั้งปุโรหิตในตำแหน่งอีก **อถสฺส อปรภาเค ปจฺจนฺโต กุปฺปิโต** ในกาลต่อมา ปัจจันตชนบทของพระเจ้าทณฺฑกีกำเริบเกิดโจรผู้ร้าย พระเจ้าทณฺฑกีพร้อมด้วยเสนางคนิกรเสด็จออกเพื่อปราบปราม ลำดับนั้นปุโรหิตผู้หลงเหลือเกินทูลถามพระราชาว่าพระองค์ทรงปรารถนาชัยชำนะหรือปราชัย ครั้นรับสั่งว่า อยากได้

ชัยชนะ จึงทูลว่าถ้าอย่างนั้น คนกาฬกัณณีอยู่ในราชอุทยาน พระองค์จงลอยกลีในสรีระกายแห่งคนกาฬกัณณีนั้น พระราชาทรงถือเอาคำปุโรหิต ตรัสว่า ชนเหล่าใดไปด้วยเรา ชนเหล่านั้นจงลอยกลีในกายแห่งคนกาฬกัณณีในสวน แล้วเสด็จเข้าไปสู่สวน เคี้ยวไม้สีพระทนต์แล้วบ้วนพระเขฬะทิ้งไม้สีพระทนต์ในภายในชฎาแห่งพระกีสวัจฉดาบศก่อนกว่าผู้อื่นแล้วสรงสนานพระเศียร พลนิกายก็ได้ทำอย่างนั้น ครั้นพระราชาเสด็จไปแล้ว เสนาบดี (ผู้อุปัฏฐากพระกีสวัจฉ) มาเห็นพระดาบศจึงนำไม้สีฟันเปนต้นออกเสีย ให้อาบน้ำด้วยดี แล้วถามว่า ท่านผู้เจริญ เหตุร้ายอะไรจักมีแด่พระราชา พระดาบศจึงแจ้งว่า อาวุโส ความประทุษฐร้ายแห่งใจย่อมไม่มีแก่เรา ก็แต่เทวดาพากันโกรธ แต่นี้อีก ๗ วันจักทำแว่นแคว้นทั้งสิ้นไม่ให้เปนแว่นแคว้น ท่านจงหนีไปในที่อื่นโดยพลัน เสนาบดีนั้นสดุ้งกลัวแล้วไปทูลแด่พระราชา ๆ ไม่ทรงเชื่อฟัง เสนาบดีนั้นกลับไปสู่เรือนของตน พาบุตรแลภิริยาหนีไปสู่แว่นแคว้นอื่น พระสรภังค(๑) ศาสดาทราบเหตุการณ์นั้น ส่งดาบศหนุ่ม ๒ รูปไปให้นำพระกีสวัจฉดาบศมาด้วยเตียงหามโดยนภากาส ฝ่ายพระราชาต่อสู้จับโจรทั้งหลายได้แล้วเสด็จกลับพระนคร ตสฺมึ อาคเต ครั้นเสด็จกลับแล้วเทวดาทั้งหลายยังฝนให้ตกลงก่อน ครั้นศพทั้งปวงอันห้วงน้ำฝนพัดไปแล้ว ฝนคือทรายล้วนก็ตกลง ฝนคือดอกไม้ทิพย์ก็ตกลงในกลาง

---

(๑) เปนชื่อโชติปาลโพธิสัตว ซึ่งเรียกใหม่เมื่อบวชเปนพระฤษีแล้ว ฯ แปลว่าผู้หักลูกศร โดยอรรถว่า ท่านแผลงศรทั้งหลายไปกระทำให้เปนมณฑปแล้วด้วยศรเปนต้นในอากาส ราวกะให้ลูกศรเหล่านั้นตกลงด้วยลูกศรเล่มเดียวอีก แล้วทำให้หักเสียหมด ฯ

แห่งทราย ฝนคือมาสกก็ตกลงในกลางแห่งทิพยฺยผา ฝนคือกหาปณ ก็ตกลงในกลางแห่งมาสก ฝนคือทิพพาภรณ์ก็ตกลงในกลางแห่งกหาปณ มนุษย์ทั้งหลายพากันโสมนัสปรารภเพื่อจะเก็บเงินทองแลอาภรณ์ ลำดับนั้นฝนคืออาวุธมีประการต่าง ๆ ลุกโพลงก็ตกลงบนสรีระกายแห่งมนุษย์เหล่านั้น มนุษย์ทั้งหลายขาดเปนท่อนน้อยท่อนใหญ่ ลำดับนั้นถ่านเพลิงไม่มีเปลวก้อนใหญ่ ๆ ก็ตกลงในเบื้องบนแห่งมนุษย์เหล่านั้น ยอดภูเขาลุกโพลงใหญ่ ๆ ก็ตกลงในเบื้องบนแห่งถ่านเพลิงไม่มีเปลวเหล่านั้น ฝนคือทรายละเอียดก็ตกลงยังที่ ๖๐ ศอกให้เต็มในเบื้องบนแห่งยอดภูเขาลุกโพลงเหล่านั้น สถานที่ประมาณ ๖๐ โยชน์ก็ไม่เปนรัฐมณฑลด้วยประการฉนี้ ๆ ความที่แห่งรัฐมณฑลนั้นฉิบหายอย่างนี้แล้วปรากฏในชมพูทวีปทั้งสิ้น ครั้งนั้นพระราชาทั้ง ๓ คือพระเจ้ากาลิงคราชพระเจ้าอฏฐกราช พระเจ้าภีมรถราชผู้เปนรัฐาธิบดีใกล้เคียงแห่งรัฐสีมานั้น ทรงจินตนาการว่า ได้ยินว่า ในกาลก่อนพระเจ้ากลาพุกาสิราชในกรุงพาราณสีทำร้ายพระดาบศชื่อขันติวาทีแล้วธรณีสูบ แลพระเจ้านาฬิกีรราชให้สุนัขเคี้ยวกินพระดาบศทั้งหลายแล้วธรณีสูบ แลพระเจ้าอชฺชุนราชผู้มีกำลังอาจยกธนูซึ่งคนตั้ง ๕๐๐ คนจึงยกขึ้น ได้ทำร้ายพระฤษีชื่ออังคีรสแล้วแผ่นดินสูบ บัดนี้พระเจ้าทณฺฑกีราชทำร้ายพระนักธรรมชื่อกีสวจฉ ถึงแล้วซึ่งความพินาศพร้อมกับราชอาณาจักร เราทั้งหลายย่อมไม่รู้ซึ่งสถานที่เกิดแห่งพระราชาทั้ง ๔ ยกพระสรภังคดาบสเสียแล้วบุทคลผู้อื่นจะสามารถกล่าวซึ่งความไม่รู้ของเราทั้งหลายย่อมไม่มี เราทั้งหลายจักไปหาพระสรภังคศาสดาถามปัญหานี้ พระราชาทั้ง ๓ นั้น

พร้อมด้วยราชบริวารเสด็จไปเพื่อจะตรัสถามปัญหา ก็แต่พระราชาทั้ง ๓ นั้นไม่ทรงทราบว่า แม้พระราชาโน้นก็เสด็จไป ทรงสำคัญว่า เราผู้เดียวเท่านั้นไปอยู่ กษัตย์ทั้ง ๓ นั้นได้มาสมาคมกันณที่ไม่ไกล แต่แม่น้ำโคธาวารี ต่างองค์ลงจากรถเสด็จขึ้นสู่รถอันเดียวกันเสด็จไปสู่ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี ตสฺมึ ขเณ ขณะนั้นท้าวสักกประทับอยู่ณปณฑุกมฺพลสิลาอาสน์ ทรงคิดปัญหา ๗ ข้อ แล้วทรงรำพึงว่าบุทคลอื่นในโลกตลอดเทวโลกที่จะสามารถกล่าวแก้ปัญหาเหล่านี้ยกพระสรภังคศาสดาเสียแล้วย่อมไม่มี เราจะถามปัญหาเหล่านี้กะพระสรภังคศาสดา แม้พระราชาทั้ง ๓ เสด็จมาถึงฝั่งแม่น้ำโคธาวารี ก็เพื่อจะตรัสถามปัญหากะพระสรภังคศาสดา เราผู้เดียวจักถามแม้ซึ่งปัญหาของพระราชาทั้ง ๓ นั้น ทรงอาวัชนาการฉะนี้แล้ว เปนผู้อันเทวดาในเทวโลกทั้ง ๒ แวดล้อม เสด็จลงจากเทวโลก วันนั้นพระกีสวจฺฉฤษีกระทำกาลกิริยา พระฤษีทั้งหลายมากกว่าพันในสถานทั้ง ๔ ได้มาในที่นั้นเพื่อทำสรีรกิจแห่งพระกีสวจฺฉดาบศแล้วทำมณฑป หมู่ฤษีมากกว่าพันในสถานทั้ง ๕ ทำเชิงตะกอนแล้วด้วยแก่นจันทน์เพื่อตั้งสรีรแห่งพระกีสวจฺฉดาบศแล้วพากันเผาแล้ว ฝนคือดอกไม้ทิพย์ตกแล้วในสถานสักกึ่งโยชน์รอบสุสานประเทศ พระมหาสัตวให้เก็บสรีรธาตุแห่งพระกีสวจฺฉเสร็จแล้ว เข้าสู่อาศรมอันหมู่แห่งฤษีเหล่านั้นแวดล้อมนั่งอยู่แล้ว ได้ฟังสำเนียงพาหนะแลดนตรีในกองทัพใหญ่ ในกาลเมื่อพระราชาทั้ง ๓ เสด็จมาถึงฝั่งแม่น้ำ จึงเรียกพระอนุสิสฺสดาบศมาสั่งว่า ท่านจงไปดูก่อน นั่นเสียงอะไร พระอนุสิสฺสฤษี

ก็ถือหม้อน้ำควรดื่มไปในที่นั้น เห็นพระราชาทั้ง ๓ นั้น จึงกล่าวคาถาที่แรกถามว่า

อลงฺกตา กุณฺฑลิโน สุวตฺถา
เวฬุริยมุตฺตาถรุขคฺคพนฺธา
รเถสภา ติฏฺฐถ เก นุ ตุเมฺห
กถํ โว ชานนฺติ มนุสฺสโลเก ฯ

มีความว่า ท่านทั้งหลายผู้เยี่ยมในทางรถ ท่านทั้งหลายเปนใครหนอ อันเครื่องอลังการประดับแล้ว มีกุณฑล นุ่งห่มงาม ผูกพระขรรค์มีด้ามประดับด้วยแก้วไพฑูรย์แลแก้วมุกดายืนอยู่ในรถ เหตุไฉนชนทั้งหลายในมนุษยโลกจะรู้จักซึ่งท่านทั้งหลายได้ กษัตริย์ทั้ง ๓ องค์ได้ทรงสดับ เสด็จลงจากรถทรงนมัสการแล้วสถิตอยู่แล้ว จึงพระเจ้าอฏฐกราชเมื่อจะตรัสด้วยพระฤษีนั้น จึงตรัสคาถาที่ ๒ ว่า

อหมฏฺฐโก ภีมรโถ ปนายํ
กาลิงฺคราชา ปน อุคฺคโต อยํ
สุสญฺญตานํ อิสีนํ ทสฺสนาย
อิธาคตา ปุจฺฉิตาเยมฺห ปเญฺห ฯ

มีความว่า ข้าพเจ้าเปนราชาชื่ออฏฐก ก็ท่านพระองค์นี้เปนขัตติยชาติพระนามภีมรถ ส่วนท่านพระองค์นี้เปนกษัตริย์พระนามกาลิงคราชผู้มีเดชานภาพเฟื่องฟุ้ง เปนผู้มาในที่นี้เพื่อพบพระฤษีทั้งหลาย

ผู้สำรวมดีแล้ว แลได้มาเพื่อจะถามปัญหาทั้งหลาย ลำดับนั้นพระอนุสิสสจึงกล่าวว่า มหาราช ดีแล้ว พระองค์ท่านทั้งหลายเปนผู้เสด็จมาในที่ควรจะเสด็จมาแท้ ถ้าอย่างนั้นขอเชิญเสด็จสรงแล้วทรงพักแล้วเสด็จเข้าสู่อาศรมบท ทรงนมัสการหมู่ฤษีแล้วตรัสถามปัญหากะพระฤษีผู้ศาสดา พระดาบศทำการปฏิสันถารด้วยบรมกษัตริย์ทั้ง ๓ นั้นแล้ว ยกหม้อน้ำควรดื่ม เช็ดหยาดน้ำแหงนดูอากาส เห็นท้าวสักกเทวราชอันหมู่เทวดาห้อมล้อม ประทับนั่งอยู่บนคอช้างเอราวัณตัวประเสริฐเสด็จลงอยู่ เมื่อจะเจรจากับท้าวเทวราชนั้น จึงกล่าวคาถาที่ ๓ ว่า

เวหายสํ ติฏฺฐสิ อนฺตลิกฺเข
ปถทฺธุโน ปณฺณรเสว จนฺโท
ปุจฺฉามิ ตํ เทว(๑) มหานุภาวํ
กถนฺตํ ชานนฺติ มนุสฺสโลเก ฯ

มีความว่า ท่านเหาะลอยอยู่ในอัมพร ดังพระจันทร์ลอยอยู่ท่ามกลางฟ้าในวันที่ ๑๕ ฉะนั้น เทพเจ้าผู้มีอานุภาพใหญ่ อาตมะขอถามท่าน ทำไฉนชนทั้งหลายในมนุษยโลกจะรู้จักท่าน ฯ

ท้าวมัฆวานได้สดับคำนั้น จึงกล่าวคาถาที่ ๔ ว่า

ยมาหุ เทเวสุ สุชมฺปตีติ
มฆวาติ ตํ อาหุ มนุสฺสโลเก
ส เทวราชา อิทมชฺฌปตฺโต
สุสณฺฐานํ อิสีนํ ทสฺสนาย ฯ

---

(๑) ยุ. ยกฺข

มีความว่า ชนทั้งหลายในโลกมนุษย์ได้กล่าวซึ่งข้าพเจ้าได้ว่า สุชัมบดี ในเทวดาทั้งหลายได้กล่าวซึ่งข้าพเจ้านั้นว่า มฆวา ข้าพเจ้านั้นเปนเทวราชามาสู่ที่นี้ เพื่อได้เห็นพระฤษีทั้งหลายผู้สำรวมดีแล้ว ฯ ลำดับนั้นพระอนุสิสสดาบศจึงกล่าวว่า มหาราช ดีแล้ว พระองค์จงเสด็จมาภายหลัง จึงถือหม้อน้ำควรดื่มเข้าไปส่อาศรม เก็บหม้อน้ำแล้วแจ้งความที่กษัตริย์ ๓ องค์แลท้าวสักกเทวราชจะเสด็จมาถามปัญหาแก่พระมหาสัตว พระบรมโพธิสัตวอันหมู่ฤษีแวดล้อมนั่งอยู่ณโรงกว้างใหญ่ พระราชาทั้ง ๓ องค์เสด็จมาทรงนมัสการหมู่พระฤษีแล้วประทับนั่งณที่ควร ส่วนองค์อัมรินทร์ก็เสด็จลงมา เข้าไปใกล้หมู่พระดาบศ ประคองอัญชลียืนอยู่ ตรัสกะหมู่พระนักพรตแล้วทรงนมัสการ ตรัสคาถาที่ครบ ๕ ว่า

ทูเร สุตา โน อิสโย สมาคตา
มหิทฺธิกา อิทฺธิคุณูปปนฺนา
วนฺทามิ โว อริเย ปสนฺนจิตฺโต
เย ชีวโลเกตฺถ มนุสฺสเสฏฺฐา ฯ

มีความว่า เหล่าพระฤษีของข้าพเจ้าทั้งหลาย ผู้มีฤทธิใหญ่บริบูรณ์ด้วยคุณคืออิทธิมาพร้อมกันแล้วในสถานที่นี้ ปรากฎในที่ไกลข้าพเจ้ามีจิตต์เลื่อมใส ขอไหว้ซึ่งท่านผู้เปนเจ้าทั้งหลายผู้ประเสริฐในมนุษย์ในสัตวโลกนี้ ท้าวสหัสไนยน์ตรัสกะหมู่พระดาบศอย่างนี้แล้ว เว้นเสียซึ่งโทษแห่งอันนั่ง ๖ อย่าง ประทับนั่งณที่ควร ครั้งนั้นพระอนุสิสส

กาฬเทวิลดาบสเห็นท้าวสักกประทับนั่งณที่ใต้ลมแห่งหมู่พระฤษี จึงกล่าวคาถาที่ครบ ๖ ว่า

คนฺโธ อิสีนํ จิรทกฺขิตานํ
กายา จุโต คจฺฉติ มาลุเตน
อิโต ปฏิกฺกมฺม สหสฺสเนตฺต
คนฺโธ อิสีนํ อสุจิ เทวราช ฯ

มีความว่า กลิ่นแห่งพระฤษีทั้งหลายผู้บวชนาน ย่อมออกจากกายไปตามลม ท้าวสหัสเนตร พระองค์จงเสด็จกลับเสียจากที่นี้ ท้าวเทวราช เพราะว่ากลิ่นแห่งพระดาบสทั้งหลายไม่สอาด ท้าวสักกินทรเทวราชได้ทรงสดับคำนั้น จึงตรัสคาถาต่อไปอีกว่า

คนฺโธ อิสีนํ จิรทกฺขิตานํ
กายา จุโต คจฺฉตุ มาลุเตน
วิจิตฺตปุปฺผํ สุรภึว มาลํ
คนฺธํ เอตํ ปาฏิกงฺขาม ภนฺเต
น เหตฺถ เทวา ปฏิกูลสญฺญิโน ฯ

มีความว่า กลิ่นแห่งพระดาบสทั้งหลายผู้ผนวชนาน จงออกจากกายไปตามลมเถิด ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายย่อมจำนงซึ่งกลิ่นนั้นดุจพวงดอกไม้ซึ่งมีบุบผชาติอันวิจิตร มีกลิ่นอันดี เพราะว่าเทวดาทั้งหลายมีความสำคัญในกลิ่นนั้นว่าปฏิกูลหามิได้ ครั้นตรัสอย่างนี้แล้วจึงตรัสว่า พระอนุสิสสผู้เจริญ ข้าพเจ้ามีอุตสาหะใหญ่ได้มาเพื่อจะถาม

ปัญหา ขอท่านจงทำโอกาสแก่ข้าพเจ้า ฯ พระอนุสิสสได้ฟังคำแห่งท้าวสุชัมบดี จึงลุกจากอาสน์ เมื่อจะยังหมู่พระฤษีให้ทำโอกาส จึงกล่าวคาถาทั้ง ๒ ว่า

ปุรินฺทโท ภูตปติ ยสสฺสี
เทวานมินฺโท มฆวา สุชมฺปติ
ส เทวราชา อสุร (คณ) ปฺปมทฺทโน
โอกาสมากงฺขติ ปญฺห ปุจฺฉิตุํ ฯ
โก เนวิเมสํ อิธ ปณฺฑิตานํ
ปเญฺห ปุฏฺโฐ นิปุเณ พฺยากริสฺสติ
ติณฺณญฺจ รญฺญํ มนุชาธิปานํ
เทวานมินฺทสฺส จ วาสวสฺส ฯ

มีความว่า ท้าวบุรินทท มฆวา สุชัมบดี เปนเจ้าแห่งภูตกายมียศเปนใหญ่แห่งเทวดา เปนท้าวเทวราชผู้ย่ำยีเสียซึ่งหมู่อสูรนั้น ย่อมทรงหวังซึ่งโอกาสเพื่อตรัสถามปัญหา บรรดาพระฤษีผู้เปนบัณฑิตเหล่านี้ในที่นี้ใครเล่าหนอ จักพยากรณ์ซึ่งปัญหาทั้งหลายอันละเอียดที่บรมกษัตริย์ทั้ง ๓ แลท้าววาสวาผู้เปนใหญ่แห่งเทวดาตรัสถาม ฯ หมู่พระฤษีได้สดับคำนั้นจึงกล่าวว่า อนุสิสสผู้นิรทุกข์ ท่านพูดประดุจบุทคลยืนอยู่บนแผ่นดินก็แลไม่เห็นแผ่นดิน บุทคลอื่นนอกจากพระสรภังคศาสดาใครเล่าจะสามารถกล่าวแก้ปัญหาแก่พระราชาทั้ง ๔ กล่าวฉะนี้แล้วจึงกล่าวคาถาว่า

อยํ อิสิ สรภงฺโค ตปสฺสี
ยโต ชาโต วิรโต เมถุนสฺมา
อาจาริยปุตฺโต สุวินีตรูโป
โส เตสํ ปญฺหานิ วิยากริสฺสติ ฯ

มีความว่า พระฤษีนามว่าสรภังคผู้มีตบะนี้ เปนผู้เว้นแล้วจากอสัทธรรมตั้งแต่เกิดมา เปนบุตรแห่งพระอาจารย์คือปุโรหิต ซึ่งเปนพระอาจารย์ของพระเจ้าพาราณสี ผู้ได้ฝึกฝนดีแล้ว พระฤษีนั้นจักพยากรณ์ปัญหาของพระราชาเหล่านั้น ฯ ครั้นหมู่พระฤษีกล่าวฉะนี้แล้วจึงกล่าวต่อไปว่า อนุสิสสผู้นิรทุกข์ ตัวท่านและจงไหว้พระศาสดาแล้วเชิญพระศาสดาให้ทำโอกาสเพื่อจะตอบปัญหาที่ท้าวสักกะจะตรัสถาม ตามคำของหมู่พระดาบศ พระอนุสิสสรับคำว่าสาธุ แล้วไหว้พระอาจารย์เมื่อจะเชิญพระอาจารย์ให้ทำโอกาส จึงกล่าวคาถาเปนลำดับว่า

โกณฺฑญฺญ ปญฺหานิ วิยากโรหิ
ยาจนฺติ ตํ อิสโย สาธุรูปา
โกณฺฑญฺญ เอโส มนุเชสุ ธมฺโม
ยํ วุฑฺฒมาคจฺฉติ เอส ภาโร ฯ

มีความว่า พระศาสดาผู้โกณฑัญญวงศ์ ขอท่านพยากรณ์ซึ่งปัญหาทั้งหลาย พระโกณฑัญญ เพราะว่าพระดาบศทั้งหลายที่ดีย่อมวิงวอนซึ่งบุรุษผู้เจริญด้วยปัญญา ผู้เปนที่มาแห่งสภาวธรรม คือวิสัชนาปัญหาซึ่งมีอยู่ในมนุษย์ ฯ

ลำดับนั้นพระมหาบุรุษเมื่อจะทำโอกาสจึงกล่าวคาถาเปนลำดับว่า

กตาวกาสา ปุจฺฉนฺตุ โภนฺโต
ยํกิญฺจิ ปญฺหํ มนสาภิปตฺถิตํ
อหํ หิ ตํ ตํ โว วิยากริสฺสํ
ญตฺวา สยํ โลกมิมํ ปรญฺจ ฯ

มีความว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โอกาสเราทำแล้ว ขอท่านผู้เจริญทั้งหลายถามเถิด ซึ่งปัญหาอันเทวดาแลมนุษย์ปรารถนาฉะเพาะแล้วด้วยใจ เพราะว่าอาตมะได้ทราบซึ่งโลกนี้แลโลกหน้าเอง จักพยากรณ์ซึ่งปัญหานั้น ๆ แก่ท่านทั้งหลาย ฯ ครั้นโอกาสอันพระสรรภัญญศาสดาได้ทำแล้วอย่างนี้ ท้าวสหัสไนยน์จึงตรัสถามปัญหาที่ทรงแต่งแล้ว ฯ

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห สมเด็จพระศาสดาจารย์เมื่อจะทรงประกาศความนั้นจึงตรัสว่า

ตโต จ มฆวา สกฺโก อตฺถทสฺสี ปุรินฺทโท
อปุจฺฉิ ปฐมํ ปญฺหํ ยญฺจาสิ อภิปตฺถิตํ ฯ

กึสู วธิตฺวา น กทาจิ โสจติ
กิสฺสปฺปหานํ อิสโย วณฺณยนฺติ
กสฺสีธ วุตฺตํ ผรุสํ ขเมถ
อกฺขาหิ เม โกณฺฑญฺญ เอตมตฺถํ ฯ

มีความว่า ลำดับนั้นท้าวมฆวาสักกเทวราชปุรินททผู้มีปรกติเห็นประโยชน์ ตรัสถามซึ่งปัญหาที่แรก อันเปนของที่เทวดาแลมนุษย์ปรารถนาฉะเพาะแล้วว่า บุทคลฆ่าเสียซึ่งอะไรย่อมไม่เศร้าโศรกในกาลไหน ๆ พระฤษีทั้งหลายย่อมสรรเสริญซึ่งความละเสียซึ่งอะไร บุทคล

ย่อมทนต่อคำหยาบที่ใครในโลกนี้กล่าว พระโกณฑัญญ ขอท่านบอกความนี้แก่ข้าพเจ้า ฯ

ท้าวสักกตรัสถามซึ่งปัญหา ๓ ข้อด้วยคาถาหนึ่ง เบื้องหน้าแต่นั้นพระมหาบุรุษเมื่อจะกล่าวแก้จึงกล่าวคาถาว่า

โกธํ วธิตฺวา น กทาจิ โสจติ
มกฺขปฺปหานํ อิสโย วณฺณยนฺติ
สพฺเพสํ วุตฺตํ ผรุสํ ขเมถ
เอตํ ขนฺตึ อุตฺตมมาหุ สนฺโต ฯ

มีความว่า บุทคลฆ่าซึ่งความโกรธย่อมไม่เสร้าโศกในกาลไหน ๆ พระฤษีทั้งหลายย่อมสรรเสริญซึ่งอันละเสียซึ่งความลบหลู่ บุทคลย่อมทนซึ่งคำหยาบที่ชนทั้งปวงกล่าว สัตบุรุษทั้งหลายย่อมกล่าวซึ่งความทนนั้นว่าอุดม ฯ

อธิบายความแห่งคาถานี้ว่า บุทคลเมื่อเสร้าโศก ก็ย่อมเสร้าโศกเพราะแค้นจิตต์นั่นเอง ความเสร้าโศกเพราะความไม่โกรธจะมีแต่ไหน ด้วยเหตุนั้นจึงว่าบุทคลฆ่าซึ่งความโกรธเสียแล้ว ย่อมไม่เสร้าโศกในกาลไหน ๆ พระฤษีทั้งหลายย่อมสรรเสริญซึ่งความละเสียซึ่งความลบหลู่คือความเปนคนอกตัญญู มีอันลบหลู่คุณที่ชนอื่นทำแก่ตนเปนลักษณะ บุทคลย่อมทนซึ่งคำหยาบของชนเลวทราม ชนมีในท่ามกลางแลชนอุกฤษฐ์ โบราณบัณฑิตย่อมกล่าวซึ่งขันตินั้นว่าสูงสุด ฯ

ท้าวสักกจึงตรัสคาถานี้ว่า

สกฺกา อุภินฺนํ วจนํ ติติกฺขิตุํ
สทิสสฺส วา เสฏฺฐตรสฺส วาปิ
กถํ นุ หีนสฺส วโจ ขเมถ
อกฺขาหิ เม โกณฺฑญฺญ เอตมตฺถํ ฯ

มีความว่า บุทคลอาจเพื่อจะทนต่อคำของชนทั้ง ๒ คือ บุทคลผู้เช่นกับตน และบุทคลผู้ประเสริฐกว่าตน แต่ทำไมหนอบุทคลย่อมทนต่อคำของชนเลวทราม พระโกณฑญฺญ ขอท่านบอกซึ่งความนั้นแก่ข้าพเจ้า ฯ

โดยอธิบายว่า ปัญหาทั้ง ๒ ท่านกล่าวแก้ดีแล้ว แต่ปัญหาอีกอันหนึ่งไม่จับใจของข้าพเจ้า ทำไมบุทคลอาจเพื่อจะทนซึ่งคำแห่งชนผู้เลวทรามกว่าตน ขอท่านบอกซึ่งความนี้แก่ข้าพเจ้า ฯ

พระสรภังคมหาบุรุษจึงกล่าวคาถาว่า

ภยา หิ เสฏฺฐสฺสวโจ ขเมถ
สารมฺภเหตุ ปน สาทิสสฺส
โย จีธ หีนสฺส วโจ ขเมถ
เอตํ ขนฺตึ อุตฺตมมาหุ สนฺโต ฯ

มีความว่า บุทคลย่อมทนต่อถ้อยคำแห่งบุทคลผู้ประเสริฐกว่าก็เพราะความกลัว แต่บุทคลย่อมทนต่อถ้อยคำแห่งบุทคลผู้เช่นเดียวกันเพราะเห็นโทษในเหตุเครื่องปรารภพร้อม (คือความขันแข่งกัน) บุทคล

ผู้ใดในโลกนี้ย่อมทนต่อถ้อยคำแห่งชนผู้ต่ำช้า สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวขันติของบุทคลผู้นั้นนั่นว่าสูงสุด ฯ

โดยอธิบายว่า โบราณกบัณฑิตย่อมกล่าวซึ่งขันติคือความทนต่อคำของบุทคลต่ำช้าโดยคุณสมบัติมีชาติเปนต้น ว่าเปนความอดทนอย่างสูงสุด ก็แต่ความทนเพราะความกลัวแต่บุทคลผู้ประเสริฐกว่า โดยคุณสมบัติมีชาติเปนต้น หรือเพราะเห็นโทษในเหตุเครื่องปรารภพร้อมมีเหตุที่ยิ่งกว่ากิจที่ทำเปนลักษณแห่งบุทคลผู้เช่นเดียวกัน ขันตินั้นหาชื่อว่าอธิวาสนขันติไม่ ฯ เมื่อพระมหาสัตวกล่าวอย่างนี้ ท้าวสักกเทวราชจึงตรัสกะพระมหาสัตวว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวว่า บุทคลย่อมทนต่อคำหยาบอันชนทั้งปวงกล่าว นักปราชญ์กล่าวความทนนั้นว่าอุดม ดังนี้ในก่อน บัดนี้กล่าวว่า บุทคลผู้ใดในโลกนี้ทนต่อคำแห่งคนเลวทราม นักปราชญ์กล่าวซึ่งความทนนั้นว่าอุดม ดังนี้ ถ้อยคำของท่านมีในภายหลังย่อมไม่สมกับถ้อยคำมีในก่อน ครั้งนั้นพระมหาสัตวจึงกล่าวตอบว่า ท้าวสักกะ คำมีในภายหลังอาตมะกล่าวด้วยสามารถแห่งอันรู้ว่า คนนี้เปนคนเลวทรามแล้วทนต่อคำหยาบแห่งคนเลวทรามนั้น ก็บุทคลไม่อาจจะทราบซึ่งความที่สัตวทั้งหลายเปนผู้ประเสริฐเปนต้น ด้วยอาการสักว่าเห็นรูป เพราะเหตุนั้นอาตมะจึงได้กล่าวคำที่มีในก่อน เมื่อจะประกาศซึ่งความที่แห่งภาวะแห่งสัตวทั้งหลายเปนผู้ประเสริฐเปนต้น เปนของอันบุทคลจะพึงรู้ได้โดยยาก ด้วยอาการสักว่าเห็นรูป ยกเสียแต่อยู่ร่วมกัน กล่าวดังนี้แล้ว จึงกล่าวคาถาว่า

กถํ วิชญฺญา จตุมฏฺฐ รูปํ
เสฏฺฐํ สริกฺขํ อถวา วิหีนํ
วิรูปรูเปน จรนฺติ สนฺโต
ตสฺมา หิ สพฺเพส วโจ ขเมถ ฯ

มีความว่า ทำไฉนบุทคลจะพึงรู้แจ้งซึ่งบุทคลผู้ประเสริฐกว่า บุทคลผู้เช่นเดียวกันแลบุทคลผู้ทรามกว่า ซึ่งมีรูปอันอิริยาบถ ๔ กำบังแล้ว เพราะว่าบุทคลผู้มีสันดานระงับแล้วย่อมประพฤติอยู่ด้วยรูปแห่งบุทคลผู้ทรามก็มี เพราะเหตุนั้นและบุทคลควรทนต่อคำแห่งชนทั้งปวง ฯ ท้าวโกยิย์ได้ทรงฟังคำนั้นก็สิ้นสงสัย จึงอาราธนาว่า ท่านผู้เจริญ ท่านจงกล่าวอานิสงส์แห่งขันตินี้แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย พระมหาบุรุษจึงกล่าวคาถาว่า

น เหตมตฺถํ มหตีปิ เสนา
สราชิกา ยุชฺฌมานา ลเภถ
ยํ ขนฺติมา สปฺปุริโส ลเภถ
ขนฺติพลสฺสูปสมนฺติ เวรา ฯ

มีความว่า เสนาใหญ่พร้อมด้วยพระราชาเมื่อรบกันย่อมไม่ได้ซึ่งความเจริญ (คือความไม่คับแค้นเพราะระงับเวร) ที่สัตบุรุษผู้มีขันติได้ เพราะว่าเวรทั้งหลายย่อมเข้าระงับด้วยกำลังแห่งขันติ ฯ ครั้นเมื่อคุณแห่งขันติอันพระมหาสัตวกล่าวอย่างนี้ พระราชาทั้ง ๓ ทรงคิดกันว่า ท้าวเทวราชถามปัญหาของตน ย่อมไม่ให้ซึ่งโอกาสเพื่อจะถามแก่เราทั้งหลาย ท้าวมฆวานทรงทราบพระอัธยาศัยแห่งกษัตริย์ทั้ง ๓ นั้น จึงงด

ปัญหาทั้ง ๔ ที่ทรงแต่งไว้ก่อน เมื่อจะตรัสถามซึ่งความสนเท่ห์แห่งกษัตริย์ทั้ง ๓ จึงกล่าวคาถาว่า

สุภาสิตนฺเต อนุโมทิยาน
อญฺญนฺตํ ปุจฺฉามิ ตทิงฺฆ พฺรูหิ
ยถา อหู ทณฺฑกี นาลิกีโร
อถชฺชุโน กลาพุ จาปิ ราชา
เตสํ คตึ พฺรูหิ สุปาปกมฺมินํ
กตฺถูปปนฺนา อิสีนํ วิเหฐกา ฯ

มีความว่า ข้าพเจ้าอนุโมทนาซึ่งถ้อยคำที่ท่านกล่าวดีแล้ว จะถามปัญหาอื่นกะท่านต่อไป เชิญเถิดขอท่านจงกล่าว พระราชามีนามว่ากณฺฑกี นาฬิกีระ อชฺชุนะ และกลาพุ ได้มีแล้วด้วยประการใด ขอท่านจงกล่าวซึ่งคติแห่งพระราชาทั้ง ๔ ผู้มีกรรมอันเป็นบาปนักนั้นด้วยประการนั้นว่า พระราชาทั้ง ๔ นั้นเบียดเบียฬพระฤษีทั้งหลายเกิดแล้วในที่ไหน ?

พระบรมโพธิสัตวเมื่อจะวิสัชนาปัญหาแห่งท้าวสักกะ จึงกล่าวคาถา ๕ คาถาว่า

กีสํ หิ วจฺฉํ อวกิริย ทณฺฑกี
อุจฺฉินฺนมูโล สชโน สรฏฺโฐ
กุกฺกุลนาเม นิรยมฺหิ ปจฺจติ
ตสฺส ผุลิงฺคา นิปตนฺติ กาเย ฯ

โยสญฺญเต ปพฺพชิเต อเหฐยิ (๑)
ธมฺมํ ภณนฺเต สมเณ อทูสเก
ตํ นาลิกีรํ สุนขา ปรตฺถ
สงฺคมฺม ขาทนฺติ วิผนฺทมานํ ฯ
อถชฺชุโน นิรเย สตฺติสูเล
อวํสิโร ปติโต อุทฺธปาโท
องฺคีรสํ โคตมํ เหฐยิตฺวา
ขนฺตึ ตปสฺสึ จิรพฺรหฺมจารึ ฯ
โย ขณฺฑโส ปพฺพชิตํ อเฉทยิ
ขนฺตึ วทนฺตํ สมณํ อทูสกํ
กลาพุวีจึ อุปปชฺช ปจฺจติ
มหาปตาปํ กฏุกํ ภยานกํ ฯ
เอตานิ สุตฺวา นิรยานิ ปณฺฑิโต
อญฺญานิ ปาปิฏฺฐตรานิ เจตฺถ
ธมฺมญฺจเร สมณพฺราหฺมเณสุ
เอวํ กโร สคฺคมุเปติ ฐานํ ฯ

มีความว่า พระราชาพระนามทณฺฑกีได้เรี่ยรายกลีโทษณพระฤษีชื่อกีสวจฺฉแล้ว เปนผู้มีมูลอันขาดแล้ว ทั้งประชาชนทั้งแว่นแคว้น ย่อมไหม้อยู่ในนรกชื่อกุกฺกุล ถ่านเพลิงทั้งหลายย่อมตกลงบนพระกายแห่งพระราชานั้น ฯ พระราชาพระนามนาฬิกีรใดได้เบียดเบียฬบรรพชิต

(๑) ยุ อวญฺจยิ ? อจฺเฉทยิ

ทั้งหลายผู้สำรวมแล้ว กล่าวธรรมอยู่ เปนผู้ระงับบาป เปนผู้ไม่ประทุษฐร้าย สุนัขทั้งหลายในโลกอื่นประชุมกันเคี้ยวกินซึ่งพระราชานาฬิกีระนั้น ผู้ดิ้นรนอยู่ ๆ อนึ่งบรมกษัตริย์พระนามอชฺชุนะเปนผู้มีพระเศียรในเบื้องต่ำ มีพระบาทในเบื้องบนตกในนรกชื่อสตฺติสูละ เพราะได้เบียดเบียฬซึ่งพระโคตมฤษีชื่ออังคีรส ผู้อดทน ผู้มีตบะ ผู้ประพฤติพรหมจรรย์มานาน ๆ กษัตริย์พระนามกลาพุใดได้เชือดซึ่งบรรพชิตชื่อขันติวาทีผู้สมณไม่ประทุษฐร้ายให้เปนท่อน พระเจ้ากลาพุราชนั้นยังเกิดไหม้อยู่ในนรกชื่ออวีจีอันร้อนใหญ่เปนที่มาแห่งภัยอันเผ็ดร้อน ๆ

บัณฑิตได้สดับซึ่งนิรยาบายเหล่านี้ แลนิรยาบายอื่นที่ชั่วช้ายิ่งกว่านี้แล้ว ควรประพฤติธรรมในสมณพราหมณ์ บัณฑิตผู้กระทำอย่างนี้ย่อมยังเกิดในสวรรค์ ๆ

อธิบายความแห่งคาถาทั้ง ๕ นี้แต่ในที่ควรดังต่อไปนี้ พระเจ้าทณฺฑกีได้ลอยกลีโทษในสรีรกายแห่งพระดาบศชื่อกีสวจฺฉด้วยอันถ่มพระเขฬะแลไม้ชำระพระทนต์ ก็เปนผู้มีมูลอันขาดพร้อมทั้งราชบริษัท ทั้งรัฐมณฑล อุปบัติในนรกชื่อกุกฺกุละด้วยความว่าเถ้ารึง ประมาณ ๓๐๐ โยชน์ตั้งอยู่พร้อมโดยกัลป ถ่านเพลิงมีเปลวอันปราศตกลงบนพระสรีราพยพแห่งพระราชานั้น ๆ ได้ยินว่าเมื่อพระราชานั้นจมอยู่ในกุกฺกุลนรกนั้น ถ่านเพลิงอันร้อนย่อมเข้าไปโดยทวารทั้ง ๙ ถ่านเพลิงก้อนใหญ่ ๆ ตกลงบนพระเศียร ในกาลเมื่อถ่านเพลิงตก พระสรีระทั้งสิ้นย่อมลุกโพลงประดุจไส้ประทีปอันลุกโพลงอยู่ฉะนั้น เวทนามีกำลังย่อมเปนไป พระราชานั้นไม่อาจทรงกลั้นก็ร้องใหญ่ ๆ พระสรภังคศาสดา

จึงทำลายแผ่นดินสำแดงพระราชาไหม้อยู่ในนรกนั้น มหาชนสดุ้งกลัว พระมหาสัตวทราบว่ามหาชนกลัวอย่างยิ่ง ก็ยังนรกนั้นให้หายไป ฯ

ส่วนพระเจ้านาฬิกีระนั้น ดังได้ยินมาว่าเสวยราชในทันตปุรนคร แคว้นกาลิงครัฐ มีพระมหาดาบศองค์หนึ่งมีบริวารแวดล้อมประมาณ ๕๐๐ มาจากหิมวันตประเทศ อาศรัยอยู่ในราชอุทยาน สำแดงธรรมแก่มหาชน อมาตย์ทั้งหลายทูลพระเจ้านาฬิกีระนั้นว่า มีพระธรรมิกดาบศอยู่ในราชอุทยาน ก็พระราชานั้นเปนอธรรมิกราชครองราชสมบัติโดยอธรรม ครั้นอมาตย์ทูลสรรเสริญพระดาบศ พระองค์ก็ทรงคิดว่า เราจักฟังธรรม จึงเสด็จไปอุทยานนมัสการพระฤษีแล้วประทับนั่งอยู่ พระนักพรตทำปฏิสันถารด้วยพระราชา กล่าวว่า พระองค์ครองราชสมบัติโดยธรรมหรือ ไม่เบียดเบียฬประชาราษฎร์แลหรือ พระราชาก็กริ้วทรงดำริห์ว่า ชฎิลโกงนี้ชรอยจะกล่าวโทษของเราในสำนักชาวเมืองมานมนาน ซั่งเถิดจะได้เห็นกัน จึงทรงนิมนต์ว่า พรุ่งนี้ท่านทั้งหลายจงมาสู่ประตูวังของข้าพเจ้า รุ่งขึ้นให้เอาภาชนะเต็มด้วยคูถเก่า บรรจุลงในภิกขาภาชนะแห่งพระฤษีทั้งหลายผู้มาแล้ว แล้วให้ปิดประตู ให้ตีด้วยพลองแลท่อนเหล็กให้ศีร์ษะแห่งพระฤษีทั้งหลายแตก แล้วให้จับชฎาคร่ามา ให้สุนัขทั้งหลายกัดกิน ก็เข้าไปสู่แผ่นดินซึ่งแยกออกในที่นั้นนั่นเอง บังเกิดในสุนัขมหานรก พระสรีระของพระราชานั้น ๓ คาวุต ลำดับนั้นมีสุนัขพรรณ ๕ ตัวใหญ่ ๆ เท่าช้างใหญ่ ติดตามกัดพระราชานั้น ให้ล้มลงณแผ่นดินเหล็กหนา ๙ โยชน์อันลุกโพลง ทึ้งเอา ๆ ให้เต็มปากเคี้ยวกินพระราชาผู้ดิ้นรนอยู่ พระมหาบุรุษทำลายแผ่นดินให้

แยกออกสำแดงซึ่งนรกนั้น ทรายว่ามหาชนกลัวแล้วก็ให้อันตรธานหายไป ฯ

ส่วนพระเจ้าอัชชุนะได้ยินว่าเสวยราชในเกกราชธานีในมหิสกรัฐ เสด็จสู่ที่ฆ่าเนื้อ ได้ฆ่าเนื้อทั้งหลาย เสวยเนื้อแห่งมฤคที่สุกในถ่านเพลิง วันหนึ่งทรงทำซุ้มในสถานที่มาแห่งเนื้อ เสด็จยืนทอดพระเนตรเนื้อทั้งหลายอยู่ กาลนั้นพระดาบสมีนามว่า อังคีรส ขึ้นต้นหมากเม่าต้นหนึ่งในที่ใกล้แห่งพระราชานั้น เลือกเก็บผลแห่งหมากเม่าแล้วปล่อยกิ่งที่มีผลเลือกเก็บแล้วไป มฤคทั้งหลายมาถึงที่นั้นก็หนีไปด้วยเสียงแห่งกิ่งไม้ที่ปล่อยไป พระราชากริ้วทรงยิงพระดาบสนั้นด้วยพระแสงศรกำซาบยาพิษ พระดาบสนั้นก็ตกเลื่อนลงศีร์ษะกระแทกตอไม้อันแขงเข้า ก็ทำกาลกิริยาที่ปลายไม้อันแขงแหลมนั่นเอง ขณะนั้นพระราชาก็เข้าไปสู่แผ่นดินซึ่งแยกออกเปน ๒ ภาคยังเกิดในสตุติสูลนิรยาบาย พระกายสูงประมาณ ๓ คาวุต นายนิรยบาลในนรกนั้นทุบตีด้วยอาวุธอันลุกโพลง แล้วให้ขึ้นสู่ภูเขาเหล็กอันลุกโพลง กาลเมื่อพระราชานั้นทรงสถิตยบนยอดบรรพตลมย่อมประหาร พระราชานั้นตกเลื่อนลงด้วยลมตี ขณะนั้นหลาวเหล็กอันลุกโพลงใหญ่เท่าท่อนตาล ก็ตั้งขึ้นจากภายใต้แห่งแผ่นดินเหล็กอันลุกโพลงหนา ๙ โยชน์ พระราชานั้นก็เอาพระเศียรกระแทกปลายหลาวเข้า หลาวก็เสียบไว้ ขณะนั้นประถพีก็ลุกโพลง หลาวแลพระกายก็ลุกโพลง พระราชานั้นร้องไห้ใหม้อยู่ในที่นั้น พระบรมโพธิสัตวทำพสุธาดลให้แยกออกเปน ๒ ภาค สำแดงนรกนั้น ทรายว่ามหาชนกลัวแล้วก็ให้หายไปเสีย ฯ

ส่วนพระราชาพระนามกลาพุได้เชือดมือเท้าทั้ง ๔ หูและจมูกแห่งพระฤษีชื่อขันติวาที ผู้ระงับบาปหาความผิดมิได้ กระทำให้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ แล้วให้เฆี่ยนด้วยหวาย ๒ เส้นพันที ให้จับชฎาคร่ามา ให้นอนคว่ำ เอาพระปาษณีประหารที่หลัง ได้ทำให้ถึงทุกขเวทนาใหญ่ พระเจ้ากลาพุก็ยังเกิดในอวีจีนรกอันเสวยทุกข์กล้าแข็ง ไหม้อยู่ในภายในเปลวไฟทั้ง ๖ เรื่องของพระเจ้ากลาพุท่านกล่าวไว้ในขันติวาทีชาดกโดยวิตถาร

กุลบุตรผู้บัณฑิตรู้แจ้งว่า นิรยาบาย ๔ นี้ พระราชา ๔ องค์นี้เกิดในนรกสิ้นเชิงเท่านี้หามิได้ อันที่แท้แม้นรกอื่น ๆ พระราชาองค์อื่น ๆ ยังเกิดในนรกก็มิถมไป ก็พึงประพฤติธรรมในสมณพราหมณ์ คือให้จตุปัจจัย จัดการรักษาป้องกันโดยธรรม เมื่อทำอย่างนี้ก็จะได้อุปบัติในสุคติโลกสวรรค์ ฯ เมื่อพระมหาสัตวแสดงที่แห่งพระราชาทั้ง ๔ องค์เกิดอย่างนี้แล้ว กษัตริย์ทั้ง ๓ องค์ก็สิ้นสงสัย ฯ

ลำดับนั้นท้าวสักกินทรเทวราชเมื่อจะตรัสถามปัญหา ๔ ข้อที่ยังเหลืออยู่ จึงตรัสคาถาว่า

สุภาสิตนฺเต อนุโมทิยาน
อญฺญนฺตํ ปุจฺฉามิ ตทิงฺฆ พฺรูหิ
กถํวิธํ สีลวนฺตํ วทนฺติ
กถํวิธํ ปญฺญวนฺตํ วทนฺติ
กถํวิธํ สปฺปุริสํ วทนฺติ
กถํวิธํ โน สิริ โน ชหาติ ฯ

มีความว่า ข้าพเจ้าอนุโมทนาซึ่งถ้อยคำที่ท่านกล่าวดีแล้ว จะถามปัญหาอื่นกะท่านต่อไป ขอเชิญท่านจงกล่าวปัญหานั้น บัณฑิตย่อมกล่าวซึ่งบุทคลมีคุณธรรมอย่างไร ว่าบุทคลมีศีล บัณฑิตย่อมกล่าวซึ่งบุทคลมีคุณธรรมอย่างไร ว่าบุทคลมีปัญญา บัณฑิตย่อมกล่าวซึ่งบุทคลมีคุณธรรมอย่างไร ว่าสัตบุรุษ สิริย่อมไม่ละเสียซึ่งบุทคลมีคุณธรรมอย่างไรหนอ ฯ พระบรมโพธิสัตวเมื่อจะกล่าวแก้ท้าวสักกะได้ภาษิต ๔ คาถาว่า

กาเยน วาจาย จ โยธ สญฺญโต
มนสา จ กิญฺจิ น กโรติ ปาปํ
น อตฺตเหตุ อลิกํ ภณาติ
ตถาวิธํ สีลวนฺตํ วทนฺติ ฯ
คมฺภีรปญฺหํ มนสา วิจินฺตยํ
นจฺจาหิตํ กมฺม กโรติ ลุทฺทํ
กาลาคตํ อตฺถปทํ น ริญฺจติ
ตถาวิธํ ปญฺญวนฺตํ วทนฺติ ฯ
โย เว กตญฺญู กตเวที ธีโร
กลฺยาณมิตฺโต ทฬฺหภตฺตี จ โหติ
ทุกฺขิตสฺส สกฺกจฺจ กโรติ กิจฺจํ
ตถาวิธํ สปฺปุริสํ วทนฺติ ฯ
เอเตหิ สพฺเพหิ คุเณหุเปโต
สทฺโธ มุทุ สํวิภาคี วทญฺญู

สงฺคาหกํ สขิลํ สณฺหวาจํ
ตถาวิธํ โน สิริ โน ชหาติ ฯ

มีความว่า บุทคลผู้ใดในโลกนี้เปนผู้สำรวมแล้วด้วยกายด้วยวาจาแลด้วยใจ ย่อมไม่ทำบาปน่อยหนึ่ง แลย่อมไม่กล่าวคำเท็จเพราะเหตุแห่งตน นักปราชญ์ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลมีคุณธรรมอย่างนั้นนั้น ว่าบุทคลมีศีล ฯ บุทคลผู้ใดคิดซึ่งปัญหาด้วยใจ ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมอันไม่เกื้อกูลยิ่ง อันหยาบช้า แลไม่ยังบทคือประโยชน์อันมาถึงแล้วตามกาลให้เสื่อม นักปราชญ์ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลนั้นว่าบุทคลมีปัญญา ฯ บุทคลใดเปนผู้มีกตัญญูกตเวทีมีปัญญา เปนมิตรมีคุณงาม เปนผู้ภักดีมั่นย่อมทำซึ่งกิจโดยเคารพแก่บุทคลผู้ถึงทุกข์ นักปราชญ์ย่อมกล่าวซึ่งบุทคลมีคุณธรรมนั้นนั่นว่าบุทคลมีสันดานระงับแล้ว ฯ บุทคลใดถึงแล้วโดยคุณธรรมทั้งปวงเหล่านี้ เปนผู้มีศรัทธา เปนผู้มีปรกติกล่าวอ่อนหวาน เปนผู้จำแนกพร้อม เปนผู้รู้ถ้อยคำที่ยาจกกล่าว สิริย่อมไม่ละซึ่งบุทคลมีคุณธรรมนั้นนั่นแหละ ผู้สงเคราะห์ผู้กล่าวอ่อนหวาน ผู้กล่าวละเอียด ฯ

อธิบายความแห่งคาถาทั้ง ๔ นี้ว่า บุทคลใดย่อมไม่ทำบาปน่อยหนึ่งด้วยอำนาจแห่งทวารทั้ง ๓ อันประพฤติแล้ว แลย่อมไม่กล่าวเหลาะแหละ เพราะเหตุตน ผู้อื่น ทรัพย์ ยศ แลลาภ ฯ ซึ่งว่าไม่กล่าวเหลาะแหละก็สำเร็จด้วยวจีทวารที่เปนสุจริต ก็แต่กล่าวซ้ำอีกก็เพื่อจะแสดงความที่มุสาวาทเปนธรรมอันหนักว่า บุทคลผู้มีปรกติกล่าวปดที่จะไม่ทำบาปไม่มี ดังนี้ นักปราชญ์ย่อมกล่าวบุทคลมีคุณธรรมนั้นนั้นว่าเปนคนมีศีล ฯ

บุทคลใดคิดซึ่งปัญหาอันลึกโดยอรรถหรือบาฬี เช่นปัญหามาแล้วในสตุตุภสุตชาดกแลอุมุมคุคชาดก ก็แทงตลอดซึ่งความ สามารถจะกล่าวทำให้ปรากฎ ดุจผู้วิเศษยังพระจันทร์พ้นดวงยังพระอาทิตย์พ้นดวงให้ปรากฎฉนั้น ย่อมไม่ทำซึ่งกรรมอันล่วงประโยชน์เกื้อกูลสาหัส เมื่อจะยังอรรถนี้ให้แจ้ง บัณฑิตควรจะกล่าวภูริปัญหาที่มีมาว่า บัณฑิตย่อมไม่ทำกรรมเปนบาป เพราะเหตุสุขแห่งตน สัตบุรุษแม้อันทุกข์ถูกต้องพลาดพลั้งแล้ว ย่อมไม่ละธรรมเพราะความพอใจหรือความประทุษร้าย ฉนี้ ฯ เมื่อยังทานให้บริบูรณ์ด้วยคิดว่า กาลนี้เปนกาลควรให้ทาน กาลนี้เปนกาลที่รักษาศีล กาลนี้เปนกาลที่รักษาอุโบสถ กาลนี้เปนกาลที่ตั้งอยู่ในสรณ กาลนี้เปนกาลที่จะบรรพชา กาลนี้เปนกาลที่จะทำสมณธรรม กาลนี้เปนกาลที่จะประกอบวิปัสสนาวาร ชื่อว่าไม่ยังบทคือประโยชน์อันมาถึงตามกาลให้เสื่อม พระสัพพัญญุพุทธเจ้าก็ดี พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี พระมหาโพธิสัตวก็ดี เมื่อกล่าวถึงบุทคลผู้มีปัญญา ก็กล่าวซึ่งบุทคลเห็นปานนี้ ฯ

บุทคลผู้ใดรู้ซึ่งคุณที่ผู้อื่นทำแก่ตน ชื่อว่าผู้กตัญญู เมื่อทำตอบซึ่งคุณของผู้อื่นนั้น ชื่อว่ากตเวที เปนกัลยาณมิตร เปนผู้ภักดีมั่นแลยกทุกข์ของสหายแห่งตนไว้ในตน ทำกิจที่เกิดแล้วแก่สหายนั้นโดยเคารพด้วยมือตน บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเปนต้นย่อมกล่าวซึ่งบุทคลเห็นปานนี้ว่าสัตบุรุษ

บุทคลใดเข้าถึงโดยคุณทั้งปวงมีศีลเปนต้นที่กล่าวแล้วในหนหลังเปนผู้สมบูรณ์ด้วยศรัทธาหยั่งลง มีปรกติกล่าวน่ารัก เปนผู้จำแนก

พร้อมเพราะยินดีในอันจำแนกทาน เปนผู้รู้ถ้อยคำด้วยสามารถแห่งอันให้เพราะ รู้คำแห่งผู้ขอ สิริคือยศเลิศลาภเลิศที่บันลุแล้ว แห่งบุทคลผู้สงเคราะห์ชนนั้น ๆ ด้วยสังคหวัตถุ ๔ ผู้กล่าวไพเราะ ผู้กล่าวเกลี้ยงโสต ย่อมไม่พินาศ ฯ พระมหาบุรุษวิสัชนาปัญหา ๔ ข้อด้วยประการฉนี้ ราวกะผู้วิเศษยังพระจันทร์ในวันเพ็ญให้ปรากฎในท้องฟ้าเบื้องหน้าแต่หน้าท้าวสุชัมบดีตรัสคาถาว่า

สุภาสิตนฺเต อนุโมทิยาน
อญฺญนฺตํ ปุจฺฉามิ ตทิงฺฆ พฺรูหิ
สีลํ สิริญฺจาปิ สตญฺจ ธมฺมํ
ปญฺญา จ กํ เสฏฺฐตรํ วทนฺติ ฯ

มีความว่า ข้าพเจ้าอนุโมทนาถ้อยคำที่ท่านกล่าวดีแล้ว จะถามปัญหาอื่นกะท่านต่อไป เชิญเถิด ท่านจงกล่าวปัญหานั้น ศีล สิริ สตํธรรมปัญญา เปนธรรม ๔ ประการ นักปราชญ์ย่อมกล่าวซึ่งธรรมไหนว่าประเสริฐกว่า ฯ พระมหาสัตวจึงกล่าวคาถาตอบว่า

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา กุสลา วทนฺติ
นกฺขตฺตราชา ริว ตารกานํ
สีลํ สิริญฺจาปิ สตญฺจ ธมฺโม
อนฺวายิกา ปญฺญวโต ภวนฺติ ฯ

มีความว่า ผู้ฉลาดย่อมกล่าวว่าปัญญาเปนธรรมชาติประเสริฐโดยแท้ เพียงดังพระจันทร์ประเสริฐกว่าดาวทั้งหลาย ศีล สิริ สตํธรรมย่อมไปตามแห่งบุทคลผู้มีปัญญา คือเปนบริวารของปัญญา ฯ

ท้าวโกษีย์จึงตรัสคาถาว่า

สุภาสิตนฺเต อนุโมทิยาน
อญฺญนฺตํ ปุจฺฉามิ ตทิงฺฆ พฺรูหิ
กถํกโร กึนฺติกโร กิมาจรํ
กึ เสวมาโน ลภตีธ ปญฺญํ
ปญฺญายิทานิ ปฏิปทํ วเทหิ
กถํกโร ปญฺญวา โหติ มจฺโจ ฯ

มีความว่า ข้าพเจ้าอนุโมทนาภาษิตที่ท่านกล่าวดีแล้ว จะถามปัญหาอื่นกะท่านต่อไป เชิญเถิด ขอท่านกล่าวปัญหานั้น บุทคลในโลกนี้จะทำฉันใด ทำอะไร ประพฤติอย่างไร เสพอะไร ย่อมได้ซึ่งปัญญา ขอท่านกล่าวปฏิปทาแห่งปัญญาณบัดนี้ว่า นรชนจะทำประการใด จึงชื่อว่าผู้มีปัญญา ฯ พระสรภังคดาบศจึงกล่าวคาถาตอบว่า

เสเวถ วุฑฺเฒ (๑) นิปุเณ พหุสฺสุเต
อุคฺคาหโก ปริปุจฺฉโก สิยา
สุเณยฺย สกฺกจฺจ สุภาสิตานิ
เอวํกโร ปญฺญวา โหติ มจฺโจ ฯ
ส ปญฺญวา กามคุเณ อเปกฺขติ
อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต จ
เอวํ วิปสฺสี ปชหาติ ฉนฺทํ
ทุกฺเขสุ กาเมสุ มหพฺภเยสุ ฯ

(๑) ยุ. วทฺเธ

ส วีตราโค สวิเนยฺย[๑] โทสํ
เมตฺตจิตฺตํ ภาเวยฺย อปฺปมาณํ
สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ
อนินฺทิโต พฺรหฺมมุเปติ ฐานํ ฯ

มีความว่า บุทคลเสพซึ่งบัณฑิตผู้เจริญผู้ละเอียดผู้สดับฟังมาก พึงเปนผู้เรียนเปนผู้ถาม สดับคำสุภาษิตโดยเคารพ บุทคลผู้ทำอย่างนี้ ชื่อว่าเปนผู้มีปัญญา บุทคลผู้มีปัญญานั้นย่อมเพ่งพิจารณาซึ่งกามคุณทั้งหลาย โดยความไม่เที่ยง โดยความเปนทุกข์ โดยความเปนโรค ผู้เห็นแจ้งอย่างนี้ย่อมละเสียได้ซึ่งฉันทะในกามทั้งหลายอันนำมาซึ่งความทุกข์ อันเปนภัยใหญ่ ผู้นั้นเปนผู้มีราคะไปปราศแล้ว ย่อมนำเสียด้วยดีซึ่งโทษะ เจริญเมตตาจิตต์อันไม่มีประมาณ เพราะฝังเสียซึ่งอาชญาในสัตว์ทั้งปวง เปนผู้อันบุทคลนินทาไม่ได้แล้ว ย่อมเข้าถึงซึ่งพรหมสถานฯ

อธิบายความแห่งคาถาเหล่านี้ว่า บุทคลสมาคมซึ่งบัณฑิตผู้เจริญด้วยปัญญา สามารถจะรู้เหตุการณ์อันสุขุมได้สดับฟังมาก ก็จะได้เรียนบาฬีถามอรรถกถาเนือง ๆ เงี่ยโสตสดับฟังคำเปนสุภาษิตโดยเคารพ ราวกะบุทคลขีดรอยที่ศิลา หรือราวกะรองรับมันเหลวจากราชสีห์ด้วยภาชนะทองฉนั้น บุทคลผู้ทำอย่างนี้ชื่อว่าผู้มีปัญญา ฯ พระมหาสัตวกล่าวปฏิปทาของปัญญาด้วยประการนี้ ดุจผู้พิเศษยังพระอาทิตย์ให้อุทัยขึ้นแต่ป่าจินโลกธาตุ บัดนี้จะกล่าวถึงคุณของปัญญานั้น จึงกล่าวว่า บุทคลผู้มีปัญญานั้นย่อมเห็นซึ่งกามคุณทั้งหลายโดยความเปนของไม่

---

(๑) ปวิเนยฺย.

เที่ยง เพราะความว่ามีแล้วก็หาไม่ โดยความเปนทุกข์ เพราะเปนที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหลายในปัจจุบันแลสัมปรายภพ แลโดยความเปนโรค เพราะความมีพร้อมแห่งโรคมุข ๙๘ ประการเกิดอาศรัยกาม ผู้นั้นเมื่อเห็นความที่กามทั้งหลายเปนสภาพไม่เที่ยงเปนต้นด้วยเหตุเหล่านี้ ก็รู้แจ้งว่าที่สุดของทุกข์ซึ่งจักเกิดขึ้นอาศรัยกามย่อมไม่มี ความละกามเสียได้นั้นและเปนสุข ก็ละความพอใจในกามอันนำมาซึ่งทุกข์เปนภัยใหญ่ ผู้นั้นเปนผู้มีราคะไปปราศแล้วอย่างนี้ ก็นำเสียซึ่งโทษะมีอันจะเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวัตถุแห่งความอาฆาต ๙ เปนสภาพ เจริญเมตตาจิตต์ ครั้นยังเมตตาจิตต์ไม่มีประมาณเพราะเปนธรรมชาติมีสัตวไม่มีประมาณเปนอารมณ์ให้เกิดแล้ว ก็ไม่เสื่อมจากฌาณ ชื่อว่าอันใคร ๆ ติเตียนไม่ได้ก็ย่อมเกิดในพรหมโลก ฯ เมื่อพระบรมโพธิสัตวกล่าวอยู่ซึ่งโทษแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้ พระราชาทั้ง ๓ องค์พร้อมด้วยพลนิกาย ก็มละเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยสามารถแห่งกามคุณ ๕ ด้วยตทังคปหาน พระบรมโพธิสัตวทราบความนั้นได้กล่าวคาถาด้วยสามารถแห่งความร่าเริงของชนเหล่านั้นว่า

มหิทฺธิยํ อาคมนํ อโหสิ
ตวมฏฺฐกภีมรถสฺส จาปิ
กาลิงฺคราชสฺส จ อุคฺคตสฺส
สพฺเพส โว กามราโค ปหีโน ฯ

มีความว่า ความมาในที่นี้ของพระองค์ผู้มีพระนามว่า อฏฐกภีมรถ แลกาลิงคผู้มีพระเดชานุภาพเฟื่องฟุ้ง มีฤทธิ์ใหญ่ กามราค

อันทุกพระองค์ได้ละแล้ว ฯ พระราชาทั้ง ๓ ได้ทรงฟัง เมื่อตรัสชม พระมหาสัตวก็ตรัสคาถาว่า

เอวเมตํ ปรจิตฺตวิทู(๑)
สพฺเพส โน กามราโค ปหีโน
กโรหิ โอกาสมนุคฺคหาย
ยถา คตินฺเต อภิสมฺภเวม ฯ

มีความว่า ท่านผู้รู้แจ้งซึ่งจิตรผู้อื่น ข้อนั้นเป่นอย่างนั้น กามราคอันข้าพเจ้าทั้งหลายละแล้ว ขอท่านกระทำโอกาศเพื่ออนุเคราะห์แก่ข้าพเจ้าทั้งหลายคือเพื่อให้ได้บวช อย่างที่ข้าพเจ้าทั้งหลายจะตรัสรู้ตามคติแห่งท่าน ฯ พระบรมโพธิสัตวเมื่อจะทำโอกาศแด่พระราชาทั้ง ๓ นั้นจึงกล่าวคาถาต่อไปว่า

กโรมิ โอกาสมนุคฺคหาย
ตถา หิ โว กามราโค ปหีโน
ผราถ กายํ วิปุลาย ปีติยา
ยถา คตึ เม อภิสมฺภเวถ ฯ

มีความว่า อาตมะกระทำโอกาศเพื่ออนุเคราะห์แก่ท่านทั้งหลายคือเพื่อให้ได้บรรพชา เพราะว่าท่านทั้งหลายได้ละกามราคแล้ว ยังกายให้ซาบซ่านไปด้วยปีติเกิดแต่ได้ฌานอันไพบูลย์ แลอย่างที่ท่านทั้งหลายจะตรัสรู้ตามคติแห่งอาตมะ ฯ พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ องค์ได้สดับเมื่อจะรับคำจึงกล่าวคาถาว่า

---

(๑) ยุ. ปรจิตฺตเวทิ.

สพฺพํ กริสฺสาม ตวานุสาสนํ
ยํ ยํ ตุวํ วกฺขสิ ภูริปญฺญ
ผราถ กายํ วิปุลาย ปีติยา
ยถา คตินฺเต อภิสมฺภเวม ฯ

มีความว่า ท่านผู้มีปัญญาดังแผ่นดิน ข้าพเจ้าทั้งหลายจักทำตามคำพร่ำสอนที่ท่านกล่าวทั้งปวง เพราะข้าพเจ้าทั้งหลายยังกายให้ซาบซ่านไปด้วยปีติเกิดแต่ได้ฌานอันไพบูลย์ แลอย่างที่ข้าพเจ้าทั้งหลายจะตรัสรู้ตามคติของท่าน ฯ พระมหาสัตวยังพระราชาทั้ง ๓ องค์กับราชบริพารให้บรรพชาแล้ว เมื่อจะส่งหมู่พระฤษีไปจึงกล่าวคาถาว่า

กตาย วจฺฉสฺส กีสสฺส ปูชา
คจฺฉนฺตุ โภนฺโต อิสโย สาธุรูปา
ฌาเน รตา โหถ สทา สมาหิตา
เอสา รตี ปพฺพชิตสฺส เสฏฺฐา ฯ

มีความว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ฤษีทั้งหลายได้ทำการบูชานี้แก่ฤษีชื่อกิสวจฺฉแล้ว ฤษีทั้งหลายผู้มีคุณธรรมดีงามจงไปเถิด จงยินดีในฌาน ตั้งอยู่พร้อมในฌานทุกเมื่อเถิด ความยินดีนี้เปนคุณชาติอันประเสริฐของบรรพชิต ฯ พระฤษีทั้งหลายรับคำพระโพธิสัตวแล้วไหว้แล้ว เหาะขึ้นสู่นภากาศไปสู่ที่เปนที่อยู่ของตน ฝ่ายท้าวเทวราชก็ลุกจากอาศน์ชมพระบรมโพธิสัตวแล้วประคองอัญชลีนมัสการพระมหาสัตว ดุจบุคคลนมัสการพระอาทิตย์ พร้อมด้วยเทวบริษัทหลีกไป ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดามหามุนีทรงทราบความนั้น จึงได้ทรงภาษิตคาถาทั้งหลายว่า

สุตฺวาน คาถา ปรมตฺถสญฺหิตา
สุภาสิตา อิสินา ปณฺฑิเตน
เต เวทชาตา อนุโมทมานา
ปกฺกามุ เทวา เทวปุรํ ยสสฺสิโน ฯ
คาถายิมา อตฺถวตี สุพฺยญฺชนา
สุภาสิตา อิสินา ปณฺฑิเตน
โย โกจิมา อฏฺฐิกตฺวา สุเณยฺย
ลเภถ ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ
ลทฺธาน ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ
อทสฺสนํ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ ฯ

มีความว่า ชนเหล่านั้นได้สดับคาถา อันประกอบด้วยความอย่างยิ่ง อันฤษีผู้บัณฑิตภาษิตดีแล้ว เปนผู้รู้สึกอนุโมทนา เหล่าเทวดาผู้มียศก็หลีกไปสู่เทวสถานแล้ว ฯ คาถาเหล่านี้มีอรรถคือให้นิพพานธรรม มีพยัญชนอันบริสุทธิ์ อันดาบศผู้เปนไปด้วยบัญญาภาษิตดีแล้ว บุทคลผู้ใดผู้หนึ่งได้สดับคาถาเหล่านี้ทำให้สำเร็จประโยชน์ ย่อมได้คุณพิเศษอันตั้งอยู่โดยความเปนเบื้องต้นแลเบื้องปลาย (ประถมฌานชื่อว่าปุพพวิเศษ ทุติยฌานเปนต้น จนถึงมัคค์ ๔ ชื่ออปรวิเศษ) ครั้นได้คุณวิเศษอันตั้งอยู่โดยเปนเบื้องต้นแลเบื้องปลายแล้ว พึงถึงซึ่งที่เปนที่ไม่เห็นแห่งมัจจุราช (คือนิพพาน) สมเด็จพระบรมโลกนาถทรงถือเอาซึ่ง

ยอดแห่งเทศนาด้วยพระอรหัตต์อย่างนี้แล้ว ตรัสท้าวความหลังว่าภิกษุทั้งหลาย ฝนดอกไม้ย่อมตกในสุสานะที่เผาภิกษุชื่อโมคคัลลานะแต่ในกาลนี้ก็หาไม่ แม้ในกาลก่อนก็ได้ตกแล้ว แล้วทรงประกาศอริยสัจ เมื่อจะทรงประชุมชาดกจึงตรัสว่า

สาลิสฺสโร สาริปุตฺโต เมณฺฑิสฺสโร นาม กสฺสโป
ปพฺพโต จ อนุรุทฺโธ กจฺจายโน จ เทวโล
อนุสิสฺโส จ อานนฺโท กีสวจฺโฉ จ โกลิโต
(นารโท ปุณฺโณ มนฺตานิปุตฺโต เสสปริสา จ พุทฺธปริสา)
สรภงฺโค โพธิสตฺโต เอวํธาเรถ ชาตกํ ฯ

มีความว่า สาลิสฺสรดาบศในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนภิกษุชื่อสาริบุตต์ผู้อรรคสาวกฝ่ายขวา เมณฑิสฺสรฤษีในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนภิกษุชื่อกสฺสป ปพฺพตนักพรตในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนอนุรุทฺธภิกษุ เทวลชีดงในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนกจฺจายนพุทธสาวก อนุสิสฺสนักธรรมในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนอานนทพุทธอุปฐาก กีสวจฺฉชฎิลในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนโกลิต ซึ่งมีนามในพระสาสนาว่ามหาโมคฺคลฺลานอรรคสาวกฝ่ายซ้าย นารทดาบศในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนภิกษุชื่อปุณฺณผู้มันตานีบุตร บริษัทอันเหลือจากนี้ในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนพุทธบริษัท สรภงฺคมหาฤษีบรมโพธิสัตวในกาลนั้นครั้นกลับชาติมาเปนเราผู้ตถาคต ท่านทั้งหลายจงทรงไว้ซึ่งชาดกด้วยประการอย่างนี้ ฯ

จบสรภังคชาดก

---

๓ อลัมพุสาชาดก (๕๒๓)

อถาพฺรวี อิทํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต ปุราณทุติยิกปโลภนํ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าเมื่อเสด็จอยู่ในพระวิหารชื่อเชตวัน ทรงปรารภซึ่งความเล้าโลมแห่งนางปุราณทุติยิกา ตรัสเทศนานี้ว่า อถาพฺรวิ เปนต้น ฯ

วัตถุพิสดารแล้วในอินฺทฺริยชาดก ฯ ก็พระบรมศาสดาตรัสถามภิกษุนั้นว่า แนะภิกษุ ได้ยินว่า ท่านเปนผู้กระสันจริงหรือ พระภิกษุนั้นทูลรับว่าจริง จึงตรัสถามว่า ใครยังท่านให้กระสัน ภิกษุนั้นทูลว่า นางปุราณทุติยิกา จึงตรัสต่อไปว่า แนะภิกษุ หญิงนั้นเปนผู้ทำความฉิบหายแก่ท่าน ท่านยังฌานให้ฉิบหายแล้ว เปนผู้หลงไหลสลบนอนอยู่สิ้น ๓ ปี เพราะอาศรัยหญิงนั้น ครั้นท่านได้สมปฤดีแล้ว คร่ำครวญพิไรใหญ่ ตรัสดังนี้แล้วทรงนำมาซึ่งวัตถุเปนไปล่วงแล้ว ดังต่อไปนี้

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต ในอดีตกาลเมื่อพระเจ้าพรหมทัตต์ครองราชสมบัติในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตวยังเกิดในสกุลพราหมณ์ในกาสิกรัฐ เจริญวัยแล้ว สำเร็จในศิลปทั้งปวงแล้ว บวชเปนฤษี มีมูลผลเปนอาหารยังอัตตภาพให้เปนไปในราวไพร ครั้งนั้นมีนางมฤคีตัวหนึ่งเคี้ยวกินหญ้าเจือด้วยสัมภวะในสถานที่ถ่ายปัสสาวะแห่งพระฤษีนั้นแล้วดื่มน้ำ มีจิตต์ปฏิพัทธในพระดาบศนั้นด้วยเหตุนี้

ประมาณเท่านี้ก็มีครรภ์ จำเดิมแต่นั้นไม่ไปในที่ไหน ๆ เที่ยวอยู่ในที่ใกล้อาศรมบท พระฤษีบรมโพธิสัตวเมื่อกำหนดจับก็ทราบเหตุนั้น ครั้นนานมานางมฤคีก็คลอดทารกเปนมนุษย์ พระมหาสัตวก็เลี้ยงทารกนั้นไว้ด้วยความรักว่าเปนบุตร ตั้งชื่อว่า อิสิสิงค ครั้นทารกนั้นรู้จักความแล้วพระดาบศก็ให้บวช กาลเมื่อพระดาบศนั้นชราภาพจึงพาพระฤษีผู้บุตรนั้นไปสู่บ้านารีวัน แล้วกล่าวสอนว่า ดูกรพ่อ สตรีทั้งหลายเช่นกับด้วยดอกไม้เหล่านี้ในหิมวันต์มีอยู่ สตรีเหล่านั้นยังชนผู้ลุอำนาจตนให้ถึงความฉิบหายใหญ่ ไม่ควรที่เจ้าจะลุอำนาจแห่งสตรีเหล่านั้น กล่าวสอนบุตรฉนี้แล้ว ครั้นอปรภาคสมัยก็ทำลายขันธ์ไปเกิดในพรหมโลก ฝ่ายพระดาบศที่ชื่ออิสิสิงคก็ได้ฌาน อาศรัยอยู่ในหิมวันตประเทศ มีตบะธรรมอันวิเศษ มีอินทรีย์อันผจญยิ่งแล้ว **อถสฺส สีลเตเชน สกฺกสฺส ภวนํ กมฺปิ** ลำดับนั้นพิภพแห่งท้าวสหัสนัยน์ก็กัมปนาทหวั่นไหวด้วยเดชแห่งศีลของพระมุนีนั้น ท้าวสักกทรงอาวัชนาการก็ทรงทราบซึ่งเหตุนั้น ทรงคิดว่า พระฤษีนี้จักยังเราให้เคลื่อนจากความเปนสักกเทวราชเราจักส่งนางอัปสรหนึ่งไปทำลายศีลแห่งพระฤษีนั้น ทรงพิจารณาเทวโลกทั้งสิ้น ก็ไม่ทอดพระเนตรเห็นนางอัปสรอื่นผู้สามารถจะทำลายศีลแห่งพระฤษีนั้น นอกจากนางเทพธิดาหนึ่งชื่ออลมฺพุสา ในท่ามกลางแห่งเทวปริจาริกาประมาณ ๒ โกฏิถึง จึงให้เรียกนางอลมฺพุสานั้นมามีเทวบัญชาให้ทำลายศีลแห่งพระอิสิสิงคดาบศ ฯ สมเด็จพระบรมสุคตเมื่อจะทรงทำความนั้นให้แจ้งจึงตรัสคาถาเปนประถมว่า

อถาพฺรวิ พฺรหา อินฺโท วตฺรภู ชยตํ ปิตา
เทวกญฺญํ ปราเภตฺวา สุธมฺมายํ อลมฺพุสํ ฯ

มีความว่า ภายหลังองค์อมรินทร์ผู้เป็นใหญ่ผู้ครอบงำเสียซึ่งอสูรชื่อวัตระ ผู้เป็นพระบิดาของเทวบุตร ๓๓ ผู้ชนะ ประทับอยู่ณบัณฑุกัมพลสิลาอาศน์ในเทวสภาชื่อสุธรรมา ให้เรียกนางเทวกัญญาชื่ออลมฺพุสามา ตรัสคาถาว่า

มิสฺเส เทวา ตํ ยาจนฺติ ตาวตึสา สอินฺทกา
อิสิปโลภิเก คจฺฉ อิสิสิงฺคํ อลมฺพุเส ฯ

มีความว่า แนะนางอลมฺพุสาผู้เจือ ผู้สามารถจะเล้าโลมพระฤษี เทวดาทั้งหลายชาวดาวดึงส์พร้อมด้วยพระอินทร์ย่อมวิงวอนท่าน ๆ จงไปหาพระอิสิสิงคดาบศ ฯ ท้าวสักกตรัสสั่งนางอลมฺพุสาว่า ท่านจงไปหาพระอิสิสิงคฤษี นำมาสู่อำนาจแห่งตน แล้วทำลายศีลแห่งเธอเสีย ดังนี้แล้ว ตรัสคาถาว่า

ปุรายํ อเมฺห นาจฺเจติ วตวา พฺรหฺมจริยวา
นิพฺพานาภิรโต วฑฺฒโธ ตสฺส มคฺคานิ อาวร ฯ

มีความว่า พระฤษีนี้มีพรตประพฤติพรหมจรรย์ ยินดียิ่งในพระนิพพาน เป็นผู้เจริญด้วยคุณวุฒิ ท่านจงป้องกันมรรคาอันจะมาสู่เทวโลกแห่งเธอเสีย อย่าให้เธอเป็นไปล่วงซึ่งเราทั้งหลายได้ก่อน ฯ นางอลมฺพุสาได้ฟังเทพบัญชานั้นจึงกล่าว ๒ คาถาทูลตอบว่า

เทวราช กิเมว ตฺวํ มเมว ตฺวํ สิกฺขสิ
อิสิปโลภเก คจฺฉ สนฺติ อญฺญาปิ อจฺฉรา ฯ
มาทิสิโย ปวรา เจว อโสเก นนฺทเน วเน
ตาสํปิ โหตุ ปริยาโย ตาปิ ยนฺตุ ปโลภิกา ฯ

มีความว่า ข้าแต่เทพราช พระองค์ทรงทำอย่างไร ทอดพระเนตรเห็นแต่ข้าพระองค์ผู้เดียว รับสั่งว่า แนะนางผู้องอาจจะโลมพระฤษีได้ท่านจงไป ฉนี้ นางเทพอัปสรแม้เหล่าอื่นเช่นข้าพระองค์หรือประเสริฐกว่าข้าพระองค์ก็มีอยู่ในนันทวันอันหาความโศรกมิได้ วาระคือความไปจงมีแก่นางเทพอัปสรเหล่านั้น ๆ จงเปนผู้ไปโลมพระฤษี ๆ ลำดับนั้นท้าวโกษีย์จึงตรัส ๓ คาถาว่า

อทฺธา หิ สจฺจํ ภณสิ สนฺติอญฺญาปิ อจฺฉรา
ตาทิสิโย ปวรา เจว อโสเก นนฺทเน วเน ฯ
น ตา เอวํ ปชานนฺติ ปาริจริยํ ปุมํ คตา
ยาทิสํ ตฺวํ ปชานาสิ นาริ สพฺพงฺคโสภเณ ฯ
ตวเมว คจฺฉ กลฺยาณิ อิตฺถีนํ ปวรา จสิ
ตเวว วณฺณรูเปน วสมานา ปยิสฺสสิ ฯ

มีความว่า ท่านกล่าวจริงแท้ ๆ นางอัปสรแม้เหล่าอื่น ผู้เช่นท่านหรือประเสริฐกว่าท่านมีอยู่ในนันทวันอันหาความโศรกมิได้ ก็แต่นางอัปสรเหล่านั้นไปถึงชายแล้วย่อมไม่รู้จักความบำเรออย่างที่ท่านรู้จัก แนะนางงามมีอวยวะทั้งปวงสวย ท่านนั่นและจงไป เพราะท่านเปนผู้

ประเสริฐกว่าสตรีทั้งหลาย ท่านจักนำมาซึ่งพระอิสิสิงคฤษีสู่อำนาจของตน ด้วยสิริวรรณแลรูปสมบัติของท่าน ฯ นางอลมฺพุสาเทพธิดาได้ฟังคำนั้นจึงภาษิตคาถาทั้ง ๒ ว่า

นวาหํ น คมิสฺสามิ   เทวราเชน เปสิตา
วิเภมิ เจตํ อาสาทุํ   อุคฺคเตโช หิ พฺราหฺมโณ ฯ
อเนเก นิรยํ ปตฺตา   อิสิมาสาทิยา ชนา
อาปนฺนา โมหสํสารํ   ตสฺมา โลมานิ หํสเย ฯ

มีความว่า ข้าพระบาทผู้อันเทพราชาทรงส่งไปแล้ว จักไม่ไปก็ไม่ได้แท้ ก็แต่ข้าพระบาทย่อมกลัวแต่ความเบียดเบียฬซึ่งพระดาบศนั้น เพราะว่าพราหมณ์มีเดชอันเฟื่องฟุ้ง ชนทั้งหลายไม่ใช่คนเดียวเบียดเบียฬพระฤษี ไปสู่นรกถึงสงสารวัฏเพราะความหลง เพราะเหตุนั้นข้าพระบาทออกขนลุกขนพอง ฯ

อิทํ วตฺวาน ปกฺกามิ   อจฺฉรา กามวณฺณินี
มิสฺสา มิสฺเสตุมิจฺฉนฺตี   อิสิสิงฺคํ อลมฺพุสา ฯ
สา จ ตํ วนโมคยฺห   อิสิสิงฺเคน รกฺขิตํ
พิมฺพชาลรตฺตสญฺฉนฺนํ   สมนฺตา อฑฺฒโยชนํ
ปาโตว ปาตราสมฺหิ   อุทย สมยํ ปฏิ
อคฺคิฏฺฐํ ปริมชฺชนฺตํ   อิสิสิงฺคํ อุปาคมิ ฯ

มีความว่า นางอัปสรชื่ออลมฺพุสามีปรกติพรรณนากามารมณ์ เป็นผู้เจือปรารถนาเพื่อจะยังพระอิสิสิงคให้เจือ ครั้นกล่าวอย่างนี้หลีกไปแล้ว

ก็นางอลมฺพุสานั้นเข้าไปสู่ป่าอันพระอิสิสิงครักษาแล้ว อันดาดายไปด้วยแถวตำลึงโดยรอบกึ่งโยชน์นั้น ก่อนเวลากินอาหารเช้าใกล้สมัยอาทิตย์อุทัย เข้าไปหาพระอิสิสิงคผู้กวาดโรงไฟอยู่ ฯ คาถาเหล่านี้อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสรู้พร้อมเองฉเพาะแล้ว ฯ ครั้งนั้นพระดาบศเมื่อจะถามนางจึงกล่าวคาถาว่า

กา นุ วิชฺชุริวาภาสิ โอสธี วิย ตารกา
วิจิตฺรหตฺถาภรณา อามุตฺตมณิกุณฺฑลา ฯ
อาทิจฺจวณฺณสํกาสา เหมจนฺทนคนฺธินี
สญฺญตูรุ มหามายา กุมารี จารุทสฺสนา ฯ
วิลากา มุทุกา สุทฺธา ปาทา เต สุปติฏฺฐิตา
กมนา กามนียา เต หรนฺตี เยว เม มโน ฯ
อนุปุพฺพา จ เต อูรู นาคนาสสมูปมา
วิมฏฺฐา ตุยฺหํ สุสฺโสณี อกฺขสฺส ผลกํ ยถา ฯ
อุปฺปลสฺเสว กิญฺชกฺขา นาภิ เต สาธุสณฺฐิตา
ปุรา กณฺหญฺชนสฺเสว ทูรโต ปฏิทิสฺสติ ฯ
ทุวิธา ชาตา อุรชา อวณฺฏา สาธุปจฺจุทา
ปโยธรา อปฺปตีตา อฑฺฒลาพุสมา ถนา ฯ
ทีฆา กมฺพุตลาภาสา คีวา เอเณยฺยกา ยถา
ปณฺฑราวรณา วคฺคุ จตุตฺถมนสนฺนิภา ฯ
อุทฺธคฺคา จ อธคฺคา จ ทุมคฺคปริมชฺชิตา
ทุวิชา เนลสมฺภูตา ทนฺตา ตว สุทสฺสนา ฯ

อปณฺฑรา โลหิตนฺตา ชิญฺชุกผลสนฺนิภา
อายตา จ วิสาลา จ เนตฺตา ตว สุทสฺสนา ฯ
นาตีทีฆา สุสมฏฺฐา กนกพฺยาสโมจิตา
อุตฺตมงฺครุหา ตุยฺหํ เกสา จนฺทนคนฺธิกา ฯ
ยาวตา กสิโครกฺขา วณิชานญฺจ ยา คติ
อิสีนญฺจ ปรกฺกนฺตํ สญฺญตานํ ตปสฺสินํ ฯ
น เต สมสมํ ปสฺเส อสฺมึ ปฐวิมณฺฑเล
โก วา ตวํ กสฺส วา ปุตฺโต กถํ ชาเนมุ ตํ มยํ ฯ

มีความว่า ท่านเปนใครหนอ มีรัศมีดุจฟ้าแลบแวบวาบวาว หรือเหมือนกับดาวประกายพฤกษประภัศร มีอาภรณ์ที่แขนอันวิจิตรตรูตาประดับด้วยแก้วมุกดาหารแลกุณฑลแล้วด้วยแก้วมณี ประหนึ่งแสงอังสุมาลีก็ปานกัน มีกลิ่นแห่งแก่นจันท์มีพรรณดุจทองคำ ขาเปนลำกลมงามดี มีมารยามากอย่าง เปนนางกุมารีดูงามเหมาะ เท้าของท่านไม่เว้ากลางตั้งลงฉเพาะด้วยดีอ่อนลมุนแสนสอาด กิริยาลีลาศของท่านน่ารักปลื้มใจของอาตมา ขาของท่านเปรียบเสมอด้วยงวงช้างโดยลำดับ ตะโพกของท่านผึ่งผายเหมือนกับแผ่นแห่งทองสุกปลั่งนาภีของท่านตั้งอยู่พร้อมด้วยดีดูเหมือนผักแห่งอุบล ยลปรากฏแต่ไกลก่อนประดุจเกษรแห่งอัญชันเขียวขจี ถันยุคลเกิดที่ทรวงหาขั้วมิได้ทรงไว้ซึ่งกษีรรสไม่ลดเหี่ยวเต่งตั้งทั้ง ๒ ข้าง เปรียบเสมอด้วยผลน้ำเต้าครึ่งซีกที่คว่ำวางไว้ในแผ่นทองชมพูนุท คอประดุจเนื้อทรายยาวคล้ายหน้าแห่งสุวรรณเภรี ริมผีปากแดงงดงามประหนึ่งที่ตั้งแห่งมนะ

ที่ ๔ กล่าวคือชิวหา ส่วนที่เกิด ๒ คราวได้แก่ทันตาของท่าน (อันเกิดในที่สุดแห่งเนื้อคาง) ทั้งมีปลายข้างบนทั้งมีปลายข้างล่าง อันขัดสีแล้วด้วยปลายไม้ชำระพื้นดูงดงามยามเมื่อยิ้มแย้มเจรจา ดวงไนยนาทั้ง ๒ ของท่านทั้งยาวทั้งกว้างดูดี มีพรรณดำแลมีพรรณแดงในที่สุดประดุจเมล็ดมะกล่ำ ส่วนที่งอกบนศีร์ษะคือผมดำสนิทของท่านไม่ยาวเกินเกลี้ยงเกลางามดี ซึ่งประมวญเข้าด้วยหวีทองหอมฟุ้งไปด้วยกลิ่นแห่งแก่นจันทน์ การไถแลการรักษาโคแห่งชนทั้งหลายที่เปนชาวนาความดำเนิรกิจแห่งพาณิชทั้งหลายก็ดี ความดำเนิรกิจแห่งเหล่าฤษีผู้ตั้งหน้าเพียรผู้สำรวมผู้มีตบะมีประมาณเท่าใด ๆ อาตมไม่เห็นบุทคลเพียงเท่านั้น ซึ่งเสมอเหมือนด้วยท่านสักคนหนึ่ง ในประถพีมณฑลนี้ท่านคือใครหรือเปนบุตรแห่งใคร ทำไฉนอาตมะจะรู้จักซึ่งท่าน ๆ เมื่อพระดาบศกล่าวชมนางตั้งแต่เท้าจนผม นางอลมฺพุสาก็ดุษณีภาพ หรายความที่พระดาบศเปนผู้หลงไหล เพราะถ้อยคำนั้นติดต่อกันแลกันจึงกล่าวคาถาว่า

น ปญฺหกาโล ภทฺทนฺเต กสฺสเปวํ คเต สติ
เอหิ สมฺม รมิสฺสาม อุโภ อสฺมากมสฺสเม
เอหิ ตํ อุปคุยฺหิสฺสํ รตีนํ กุสโล ภว ฯ

มีความว่า แนะท่านผู้เจริญผู้กสฺสปโคตร เมื่อน้ำใจของท่านดำเนิรไปแล้วอย่างนี้ ก็ไม่ใช่การที่จะถามปัญหากัน แนะท่านผู้นิรทุกข์ ท่านจงมา เราทั้ง ๒ จักรื่นรมย์ในอาศรมของเราทั้ง ๒ มาเถิดท่าน ข้าพเจ้าจักกอดท่าน เพราะท่านเปนผู้ฉลาดในความยินดีด้วยอำนาจเบญจกาม

คุณ ฯ นางกล่าวอย่างนี้แล้วคิดว่า เมื่อเรายังยืนอยู่ พระดาบศจักไม่มาหาใกล้เรา เราจักทำเปนทีเหมือนกลับ นางก็ขยับไปหาพระดาบศด้วยความเปนผู้ฉลาดในมารยาสตรี ฯ

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห สมเด็จพระชินสีห์เมื่อจะทรงประกาศความนั้น จึงตรัสว่า

อิทํ วตฺวาน ปกฺกามิ   อจฺฉรา กามวณฺณินี
มิสฺสา มิสฺเสตุมิจฺฉนฺตี   อิสิสิงฺคํ อลมฺพุสา ฯ

มีความว่า นางอับสรชื่ออลมฺพุสาผู้มีปรกติพรรณนากามารมณ์ผู้เจือสังกิเลสผู้ปรารถนาเพื่อจะยังพระฤษีชื่ออิสิสิงคให้เจือสังกิเลส ครั้นกล่าวคำนี้แล้วก็หลีกไป ฯ ลำดับนั้นพระดาบศเห็นนางไปอยู่ จึงคิดว่านางจะไปเสีย จึงตัดความก้าวไปช้าเดิรล้าแห่งตน วิ่งไปโดยเร็ว เอามือจับผมไว้ ฯ

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา อาห สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อจะทรงปรรกาศอรรถนั้น จึงตรัสว่า

โส จ เวเคน นิกฺขมฺม   เฉตฺวา ทนฺธปรกฺกมํ
ตมุตฺตมาสุ เวณีสุ   อชฺฌปฺปตฺโต ปรามสิ ฯ
ตมุทาวตฺตํ กลฺยาณี   ปลิสฺสชิ สุโสภนี
จวิตมฺหิ พฺรหฺมจริยา   ยถา ตํ อถ โตสิตา ฯ
มนสา อคมา อินฺทํ   วสนฺตํ นนฺทเน วเน
ตสฺสา สงฺกปฺปมญฺญาย   มฆวา เทวกุญฺชโร

ปลฺลงฺกํ ปาหิณิ ขิปฺปํ สุวณฺณํ โสปวาหนํ ฯ
สอุรจฺฉทปญฺญาสํ(๑) สหสฺสปฏิยตฺถตํ
ตเมนํ ตตฺถ ธาเรสิ อุเร กตฺวาน โสภนา ฯ
ยถา เอกมุหุตฺตํ ว ตีณิ วสฺสานิ ธารยิ
วิมโท ตีหิ วสฺเสหิ ปพุชฺฌิตฺวาน พฺราหฺมโณ ฯ
อทฺทสาสิ หริตรุกฺเข สมนฺตา อคฺคิยายนํ
นวปตฺตวนํ ผุลฺลํ โกกิลคณโฆสิตํ ฯ
สมนฺตา สวิโลเกตฺวา(๒) รุทํ อสฺสูนิ วตฺตยิ
น ชุเห น ชปฺเป มนฺเต อคฺคิหุตฺตํ ปหาปิตํ ฯ
โก นุ เม ปาริจริยาย ปุพฺเพ จิตฺตํ ปโลภยิ
อรญฺเญ เม วิหรโต โย เม เตชาหสมฺภุตํ
นานารตนปริปุณฺณํ นาวํว คณฺหิ อณฺณเว ฯ

มีความว่า พระอิสิสิงคดาบศนั้นออกโดยพลัน ตัดความก้าวไปช้าเสีย ไปถึงก็จับมวยผมอันอุดมของนางอลมพุสาไว้ นางอับสรผู้มีรูปงามเยี่ยมก็กลับมากอดพระฤษีนั้นไว้ เมื่อพระดาบศนั้นเคลื่อนจากพรหมจรรย์ตามที่ท้าวโกษีย์ปรารถนาแล้ว ภายหลังนางฟ้าก็ยินดี นึกถึงท้าวสุชัมบดีผู้ประทับอยู่ในนันทวันว่า ไฉนหนอท้าวเทวราชจะพึงส่งบัลลังก์มา ฉนั้น ท้าวมัฆวานเทพกุญชรทราบความดำริห์ของนาง จึงทรงส่งบัลลังก์ทองพร้อมทั้งบริวาร แลผ้าเครื่องปูกบิดทรวง ๕๐ เครื่องลาดคือผ้าโกเชาว์พันหนึ่งไปโดยพลัน นางงามก็อุ้มพระดาบศไว้ใกล้ทรวง

(๑) ยุ สอุตฺตรจฺฉทปญฺญาสํ

(๒) ยุ ปวิโรเกตฺวา

ตนในบัลลังก์นั้น ได้อุ้มไว้สิ้น ๓ ปีดูเหมือนครู่เดียว พระดาบศได้สติคืนแล้วโดยปีล่วงไป ๓ ปี (ขณะนั้นนางอลมฺพุสาทราบว่าพระดาบศได้สมปฤดีแล้ว ก็ยังบัลลังก์ให้อันตรธานไป ส่วนตนก็อันตรธานไปยืนอยู่) พระฤษีตื่นขึ้นเห็นแต่หมู่ต้นไม้มีใบเขียวสดล้อมรอบศาลาไฟ ครั้นเห็นหมู่ไม้มีใบใหม่มีดอกบาน อันฝูงนกกระเหว่าร่ำร้องอื้ออึงอยู่โดยรอบ ก็ร้องไห้อัสสุชลหลั่งไหล ไม่บูชาไฟไม่บริกรรมมนต์ด้วยปริเทวนาการว่า โรงบูชากูณฑ์อันใครให้ละแล้ว ใครหนอโลมจิตต์ของเราด้วยความบำเรอในก่อน เมื่อเราอยู่ในอรัญประเทศใครเล่ายังฌานคุณที่เกิดพร้อมด้วยเดชานุภาพของเราให้ฉิบหาย ปานประหนึ่งว่าบุทคลยังเรืออันบริบูรณ์ด้วยนานารัตนให้ฉิบหายเสียในมหาสมุทร์ ฯ นางอลมฺพุสาได้สดับคำรำพรรณพิไรนั้นจึงคิดว่า ถ้าเราไม่บอกแก่พระดาบศนี้ ๆ ก็จักสาปเรา เอาเถิดเราจักบอก จึงยืนอยู่ให้เห็นกายกล่าวคาถาว่า

อหนฺเต ปาริจริยาย เทวราเชน เปสิตา
อวธิ จิตฺตํ จิตฺเตน ปมาทา ตฺวํ น พุชฺฌสิ ฯ

มีความว่า ข้าพเจ้าผู้อันท้าวเทวราชตรัสใช้มา เพื่อความบำเรอท่าน จึงได้ฆ่าจิตต์ของท่านด้วยจิตต์ของข้าพเจ้า ท่านย่อมไม่ทราบเหตุความมัวเมา ฯ พระอิสสิงคฤษีได้ฟังคำนาง ก็ระลึกถึงโอวาทที่พระฤษีผู้บิดาให้ไว้ได้ ก็ปริเทวนาการว่า เพราะไม่ทำตามคำของบิดา เราจึงถึงความฉิบหายใหญ่ แล้วได้ภาษิต ๔ คาถาว่า

อิมานิ กิร มํ ตาโต กสฺสโป อนุสาสติ
กมลาสริสิตฺถิโย ตาโย พุชฺเฌสิ มาณว
อุเร คณฺฑาโย พุชฺเฌสิ ตาโย พุชฺเฌสิ มาณว
อิจฺจานุสาสิ มํตาโต ยถา มํ อนุกมฺปโก
ตสฺสาหํ วจนํ นากํ ปิตุ วุฑฺฒสฺส สาสนํ
อรญฺเญ นิมฺมนุสฺสมฺหิ สฺวาชฺช ฌายามิ เอกโก
โสหํ ตถา กริสฺสามิ ธิรตฺถุ ชีวิเตน เม
ปุน วา ตาทิโส เหสฺสํ มรณํ วา เม ภวิสฺสติ ฯ

มีความว่า ได้ยินว่า พระฤษีผู้กสฺสปโคตรซึ่งเปนพระบิดาได้สั่งสอนคำเหล่านี้แก่เราเนือง ๆ ว่า แนะมาณพ หญิงทั้งหลายเช่นกับดอกนารีผลมีอยู่ เจ้าจงรู้จักหญิงเหล่านั้นเสีย แนะมาณพ เจ้าจงรู้จักนารีมีเขาทั้ง ๒ ที่อก เจ้าจงรู้จักนารีเหล่านั้นว่า ย่อมทำชนทั้งหลายผู้ลุอำนาจตนให้ถึงความฉิบหาย พระบิดาเอนดูเราพร่ำสอนเราดังนี้ด้วยประการใด เราจะได้กระทำตามคำสอนของพระบิดาผู้เจริญด้วยคุณสมบัตินั้นด้วยประการนั้นก็หาไม่ วันนี้ตัวเราผู้เดียวร่ำไรรำพรรณอยู่ในป่าอันหามนุษย์มิได้ เราจักทำอย่างที่เราเปนผู้เช่นนั้นอีก คือจะยังฌานที่ฉิบหายแล้วให้ยังเกิดขึ้น หรือทำกาลกิริยาเสีย ต้องการอะไรด้วยมีชีวิตอยู่น่าติเตียน ฯ นางอลมฺพุสาเห็นเดชานุภาพแห่งยตะของพระอิสิสิงคนั้น รู้ว่าฌานพระอิสิสิงคให้เกิดขึ้นแล้ว ก็กลัว จึงยังพระฤษีให้อดโทษตน ฯ

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา เทว คาถาโย อภาสิ สมเด็จพระทศพลเมื่อจะทรงประกาศความนั้นจึงทรงภาษิต ๒ คาถาว่า

ตสฺส เตชญฺจ วิริยญฺจ ธิตึ ญตฺวา สุวฑฺฒิตํ[(๑)]
สิรสา อคฺคหี ปาเท อิสิสิงฺคํ อลมฺพุสา ฯ
มา เม กุชฺฌ มหาวีร มา เม กุชฺฌ มหาอิเส
มหา อตฺโถ มยา จิณฺโณ ติทสานํ ยสสฺสินํ
ตยาปี กมฺปิตํ อาสิ สพฺพํ เทวปุรํ ตทา ฯ

มีความว่า นางอลัมพุสาเทพกัญญารู้จักเดชความเพียร แลปัญญาของพระอิสิสิงคนั้นเจริญดีแล้ว ก็ซบศีร์ษะลงที่เท้าพระอิสิสิงครำพรรณขอขมาโทษว่า ข้าแต่ท่านผู้กล้าใหญ่ ขอท่านอย่าโกรธ ข้าแต่ท่านผู้แสวงหาคุณใหญ่ ขอท่านอย่าโกรธ ประโยชน์ใหญ่อันข้าพเจ้าสั่งสมแล้วเพื่อเทวดาไตรทศผู้มียศ เพราะเทวนครทั้งหมดอันท่านได้ทำให้หวั่นไหวทั่วในคราวนั้น ๆ ลำดับนั้นพระฤษีจึงกล่าวว่า แนะนางผู้เจริญ เราอดโทษแก่ท่าน ๆ จงไปตามสบาย เมื่อจะปล่อยนางจึงกล่าวคาถาว่า

ตาวตึสา จ เย เทวา ติทสานํ จ วาสโว
ตฺวญฺจ ภทฺเท สุขี โหหิ คจฺฉ กญฺเญ ยถาสุขํ ฯ

มีความว่า แนะนางผู้เจริญ เทวดาชาวดาวดึงส์ ท้าววาสวะผู้เปนอิศรของเทพดาไตรทศ แลตัวท่านจงเปนสุขด้วยกัน แนะนางกัญญาท่านจงไปตามสบาย ฯ นางอลัมพุสาไหว้พระดาบสไปสู่เทพบุรีด้วยบัลลังก์ทองนั้น

---

(๑) ยุ. อวตฺถิตํ.

ตมตฺถํ ปกาเสนฺโต สตฺถา ติสฺโส คาถาโย อภาสิ สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์บรมศาสดาเมื่อจะทรงประกาศความนั้น จึงตรัส ๓ คาถาว่า

ตสฺส ปาเท คเหตฺวาน　　กตฺวา จ นํ ปทกฺขิณํ
อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวาน　　ตมฺหา ฐานา อปกฺกมิ ฯ
โย ตสฺสา อาสิ ปลฺลงฺโก　　โสวณฺโณ โสปวาหโน
สอุรจฺฉทปญฺญาโส　　สหสฺสปฏิยตฺถโต
ตเมว ปลฺลงฺกมารุยฺห　　อคา เทวานสนฺติเก ฯ
ตโมกฺกมิว อายนฺตึ　　ชลนฺตึ วิชฺชุตํ ยถา
ปตีโต สุมโน วิตฺโต　　เทวินฺโท อททา วรํ ฯ

มีความว่า นางอลัมพุสาเทพธิดาซบศีร์ษะลงที่เท้าแห่งพระดาบศนั้นแล้ว ทำประทักษิณประคองอัญชลีออกไปจากที่นั้น ขึ้นสู่บัลลังก์ทองพร้อมด้วยบริวารแลผ้าเครื่องปกปิดทรง ๕๐ แลเครื่องลาดคือผ้าโกเชาว์พันหนึ่งไปในสำนักแห่งเทวดาทั้งหลาย ท้าวเทวินทรทรงปีติโสมนัสปลื้มพระหฤทัย ประทานพรแก่นางเทพธิดานั้นซึ่งมาอยู่ราวกะประทีปรุ่งเรืองราวกะสายฟ้าแลบ นางเทวกัญญานั้นเมื่อจะรับพรในสำนักท้าวโกษีย์จึงกล่าวคาถาที่สุดว่า

วรญฺเจ เม อโท สกฺก　　สพฺพภูตานมิสฺสร
น อิสิปโลภิกา คจฺเฉ　　เอตํ สกฺก วรํ วเร ฯ

มีความว่า ข้าแต่ท้าวสักกผู้เปนอิศรแห่งภูตทั้งปวง ถ้าพระองค์ประทานพรแก่ข้าพระบาท ขออย่าให้ข้าพระบาทไปเล้าโลมพระฤษีข้าแต่ท้าวเทวราช ข้าพระบาทปรารถนาพรนี้ ฯ

สตฺถา ตสฺส ภิกฺขุโน อิมํ ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา สมเด็จพระศาสดาจารย์ทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแก่พระภิกษุนั้นแล้ว จึงทรงประกาศสัจจะแล้วประชุมชาดก เมื่อจบเทศนาสัจจะพระภิกษุนั้นได้ตั้งอยู่ในพระโสดาปัตติผล ฯ นางอลัมพุสาในกาลนั้นได้เปนนางปุราณทุติยิกา พระอิสิสิงคในกาลนั้นได้เปนพระภิกษุผู้กระสัน พระมหาฤษีผู้บิดาในกาลนั้นเปนเราผู้ตถาคต ฯ

จบอลัมพุสชาดก

---

๔ สังขปาลชาดก (๕๒๔)

อริยาวกาโสสีติ อิทํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต อุโปสถกมฺมํ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สมเด็จพระสัพพัญญูผู้ศาสดาเมื่อประทับอยู่ณพระเชตวนารามทรงปรารภอุโบสถกรรม ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า อริยาวกาโสสิ เปนต้น ฯ ความพิสดารว่าในกาลนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคยังอุบาสกทั้งหลายผู้รักษาอุโบสถให้ร่าเริงแล้ว ตรัสว่า โบราณกบัณฑิตทั้งหลายก็ได้ละนาคสมบัติอันใหญ่รักษาอุโบสถ แล้วทรงนำเรื่องหนหลังมา ตามคำอาราธนาของอุบาสกเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

อตีเต ราชคเห มคธราชานาม รชฺชํ กาเรสิ ในอดีตกาลมีพระเจ้าแผ่นดินมคธเสวยราชสมบัติในกรุงราชคฤห์ ครั้งนั้นพระบรมโพธิสัตวเกิดในพระครรภ์พระอรรคมเหษีของบรมกษัตริย์นั้น พระชนกพระชนนีทรงขนานนามว่า ทุยฺโยธน พระราชกุมารนั้นทรงเจริญวัย ได้ทรงศึกษาศิลปศาสตร์ทั้งปวงณเมืองตักสิลา เสด็จกลับมาสำแดงศิลปแด่พระราชบิดา ภายหลังพระชนกได้อภิเษกพระโอรสนั้นในราชสมบัติแล้ว ทรงผนวชเปนดาบศอยู่ในราชอุทยาน พระโพธิสัตวผู้ราชโอรสได้เสด็จไปสู่สำนักพระราชฤษีผู้พระชนกวันละ ๓ ครั้ง ลาภแลสักการใหญ่เกิดขึ้นแด่พระราชฤษี พระขัตติยฤษีนั้นเมื่อไม่ทรงสามารถจะทำ

แม้แต่กิจสักว่าบริกรรมกสิณด้วยความกังวลนั้น จึงทรงดำริว่า ลาภสักการของเราใหญ่ เราอยู่ในที่นี้ไม่อาจจะตัดรกชัฏนี้ เราจักไม่บอกแก่ลูกไปเสียในที่อื่น ทรงดำริห์ฉนี้แล้วไม่ให้ใครรู้เสด็จออกจากสวนดำเนิรล่วงมคธรัฐ ลุถึงจันทกบรรพตในสถานพอไปมาแต่แม่น้ำชื่อกัณณเปณณาอันไหลออกจากลำน้ำชื่อสังขปาละใกล้แคว้นชื่อมหิสกรัฐ ก็ทำบรรณศาลาประทับอยู่ณที่นั้น ทรงบำเพ็ญกสิณบริกรรมยังฌานแลอภิญญาให้เกิดขึ้น ยังอัตภาพให้เปนไปด้วยจริยาอันยาก ๆ **สํขปาโล นาม นาคราชา** นาคราชชื่อสังขปาละมีบริวารใหญ่ออกจากแม่น้ำชื่อกัณณเปณฺณาไปเฝ้าพระราชฤษีนั้นเปนครั้งเปนคราว พระขัตติยดาบสก็ได้ทรงแสดงธรรมแก่นาคราชนั้น ภายหลังบรมกษัตริย์ผู้ราโชรสของพระขัตติยบรรพชิตนั้นอยากทรงพบพระชนก ไม่ทรงทราบสถานที่เสด็จไป โปรดให้เที่ยวติดตาม ทรงทราบว่าเสด็จอยู่ณสถานที่นั้น จึงพร้อมด้วยราชบริพารเสด็จไปในสถานที่พระราชบิดาอยู่เพื่อทรงพบ ให้ตั้งค่ายในที่ควรพร้อมด้วยหมู่อมาตย์เล็กน้อย ย่ายพระพักตรฉะเพาะอาศรมบทเสด็จไปอยู่ **ตสฺมึ ขเณ** ในขณะนั้นสังขปาลนาคราชพร้อมด้วยบริวารนั่งฟังธรรมอยู่ สังขปาลนาคราชเห็นพระราชานั้นเสด็จมาอยู่ ก็ไหว้พระราชฤษีลุกจากอาศน์หลีกไป พระเจ้ากุยโยธนบรมกษัตริย์ทรงนมัสการพระราชบิดาแล้วทำปฏิสันถารประทับนั่งแล้วทูลถามว่า พระราชาที่เสด็จมาสู่สำนักพระองค์นี้ เปนพระราชาพระนามอะไร พระขัตติยฤษีจึงตรัสตอบว่า พระราชานี้นามสังขปาลนาคราชา พระเจ้ากรุงราชคฤห์มีพระประสงค์นาคพิภพ อาศรัยสมบัติแห่งนาคราชนั้น ประทับอยู่ไม่กี่วัน ให้ถวาย

ภิกษาหารแก่พระชนกเนืองนิตย์ แล้วเสด็จกลับพระนครโปรดให้ทำโรงทานแทบประตูทั้ง ๔ ยังสกลชมพูทวีปให้เอิกเกริก ทรงบริจาคทาน รักษาศีล สมาทานอุโบสถ ทรงปรารถนานาคพิภพ เมื่อสิ้นพระชนมายุก็ได้ยังเกิดในนาคพิภพ ได้เปนสังขปาลนาคราช ๆ นั้นครั้นกาลล่วงไป ๆ ก็มีความเดือดร้อนในสมบัตินั้น จำเดิมแต่นั้นก็ปรารถนากำเนิดมนุษย์ จึงรักษาอุโบสถศีล เมื่อสังขปาลนาคราชนั้นอยู่ในพิภพนาค การรักษาอุโบสถศีลไม่สำเร็จถึงศีลพินาศ จำเดิมแต่นั้นจึงออกจากนาคพิภพ ไปขดวงจอมปลวกอันหนึ่งในระหว่างแห่งทางใหญ่ และทางเดิรคนเดียวใกล้แม่น้ำกัณณเปณณา อธิษฐานอุโบสถมีศีลเปนอันสมาทานแล้ว สละตนในทานมุขด้วยตั้งหฤทัยว่า เหล่าชนผู้มีความต้องการด้วยอวัยวะมีหนังแลเนื้อเปนต้นของเราก็จงนำไป แล้วนอนอยู่บนยอดจอมปลวกกระทำสมณธรรมในวันที่ ๑๔ แลที่ ๑๕ ไปสู่พิภพนาคในวันปาฏิบท ตสฺมึ เอกทิวสํ เอวํ สีลํ สมาทยิตฺวา นิปฺปนฺเน ณวันหนึ่งเมื่อนาคราชนั้นสมาทานศีลนอนอยู่อย่างนี้ ยังมีชาวบ้านจันตาม ๑๖ คนคิดกันว่า เราจักหาเนื้อมา จึงถืออาวุธไปในป่า เมื่อไม่ได้สัตวอะไรก็ออกมา เห็นนาคราชนั้นนอนอยู่บนยอดจอมปลวก จึงคิดกันว่า วันนี้แม้แต่ลูกเหี้ยเราก็ไม่ได้ เราจักฆ่าพระยานาคนี้เคี้ยวกิน แล้วคิดต่อไปว่าพระยานาคนี้ใหญ่ เราจับก็จักหนีไปเสีย จักต้องเอาหลาวแทงขนดแห่งพระยานาคอันนอนอยู่กระทำให้ทุรพลแล้วถึงจับ จึงถืออาวุธมีหลาวเปนต้นเข้าไปใกล้ ๆ ก็สรีระของนาคราชผู้เปนโพธิสัตวนั้นใหญ่ประมาณเท่าเรือโกลนลำหนึ่ง เช่นกับด้วยพวงดอกมลิอันบุทคลวงตั้งไว้ นาคราช

นั้นบริบูรณ์ด้วยดวงตาคล้ายเมล็ดมะกล่ำ แลศีร์ษะเช่นกับด้วยดอก ไชยพฤกษแลดอกมลิย่อมงามเกินเปรียบ ๆ นาคราชนั้นนำศีร์ษะออก จากระหว่างขนด ด้วยเสียงเท้าแห่งชนทั้ง ๑๖ เหล่านั้น ลืมดวงตาอัน แดงเห็นชน ๑๖ คนนั้นมีหลาวในมือมาอยู่จึงรำพึงว่า วันนี้ความปรารถนา ของเราจะถึงที่สุด เราจะมอบตนให้เป็นทานมุข อธิษฐานความเพียร ไม่ลืมดวงตาแลดูชนเหล่านี้ ซึ่งจะแทงสรีระกายของเราด้วยหอกทำให้ เป็นช่องน้อยช่องใหญ่ด้วยสามารถแห่งความโกรธ รำพึงฉนี้ก็อธิษฐาน ปธานวิริยะมั่นด้วยกลัวศีลของตนจะทำลาย แล้วเอาศีร์ษะซุกเข้า ในระหว่างขนดนอนอยู่ ลำดับนั้นชนทั้ง ๑๖ เข้าไปใกล้นาคราชนั้น จับ หางกระชากให้ตกลงณพื้น เอาหลาวอันคมแทงที่ขนด ๘ แห่ง สอด หวายดำ (หรือหวายโป่ง) มีหนามเข้าไปในช่องที่แทง เอาคานสอดใน หวายดำทั้ง ๘ หามไปในทางใหญ่ นาคราชผู้โพธิสัตวมิได้ลืมจักษุแลดู ชนเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งความโกรธ แม้ในที่แห่งหนึ่ง ตั้งแต่ถูก แทงด้วยหลาว เมื่อนาคราชนั้นอันชนเหล่านั้นหามไป ศีร์ษะของนาคราช ก็ห้อยลงกระทบพื้น ลำดับนั้นชนทั้ง ๑๖ นั้นคิดว่า ศีร์ษะพระยานาคห้อยลง จึงยังนาคราชให้นอนในทางใหญ่ แทงจมูกด้วยหลาวน้อยเอาเชือกร้อย ยกศีร์ษะขึ้นผูกเชือกแขวนไว้ที่สุดคาน แล้วช่วยกันยกหามไปในทางอีก

ตสฺมึ ขเณ ในขณะนั้นยังมีกุฎุมพีคนหนึ่งชื่ออาฬาระเป็นชาวเมืองมิถิลา ในวิเทหรัฐ นั่งอยู่ในยานน้อยนำมาซึ่งความสุขพาเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่มไปอยู่ เห็นคนเดิรย่ำเหล่านั้นหามนาคราชผู้พุทธังกูรไปอยู่ จึงให้ มาสกทองซองมือหนึ่ง ๆ กับโคพาหนะ ๑๖ โคแลผ้านุ่งห่มแก่ชน

ทั้ง ๑๖ นั้น แล้วให้ผ้าอาภรณ์แก่ภริยาของชนทั้ง ๑๖ นั้นด้วย ให้เขาปล่อยนาคราชนั้นเสีย นาคราชนั้นก็ไปสู่พิภพนาค ไม่ช้านานก็มีบริวารใหญ่กลับออกมาหาอาฬาระกุฎุมพี กล่าวคุณของนาคพิภพ แล้วพากุฎุมพีนั้นไปสู่นาคพิภพ ให้ยศใหญ่กับนางนาคกัญญา ๓๐๐ แก่กุฎุมพีนั้น ยังกุฎุมพีนั้นให้อิ่มไปด้วยทิพยกามารมณ์ อาฬาระกุฎุมพีบริโภคทิพยกามารมณ์อยู่ในนาคพิภพนั้นสิ้นปีหนึ่ง จึงแจ้งแก่นาคราชว่า ข้าพเจ้าอยากจะบวช แล้วถือเอาบรรพชิตบริขารออกจากนาคพิภพไปสู่หิมวันประเทศ บวชอยู่ในที่นั้นนาน ครั้นอปรภาคสมัยเที่ยวจาริกไปถึงพระนครพาราณสี พักอยู่ในราชอุทยาน อีกวันหนึ่งเข้าไปสู่พระนครเพื่อภิกษาจาร ได้ไปถึงพระราชสถาน ลำดับนั้นพระเจ้ากรุงพาราณสีทอดพระเนตรเห็นพระดาบสนั้นก็ทรงเลื่อมใสในอิริยาบถ รับสั่งให้นิมนต์มาให้นั่งบนอาศน์ที่แต่งตั้งไว้ แล้วให้ฉันโภชนมีรสเลิศต่าง ๆ แล้วเสด็จประทับนั่งในราชอาศน์อันต่ำอันใดอันหนึ่งแล้วทรงนมัสการ เมื่อจะตรัสกับพระฤษีนั้น จึงตรัสคาถาที่แรกว่า

อริยาวกาโสสิ ปสนฺนเนตฺโต
มญฺเญ ภวํ ปพฺพชิโต กุลมฺหา
กถํ นุ วิตฺตานิ ปหาย โภเค
ปพฺพชฺชิ นิกฺขมฺม ฆรา สปญฺโญ ฯ

มีความว่า ท่านเปนผู้มีโอกาศคือสรีระอันงาม หาโทษมิได้ มีดวงตาอันแจ่มใส ข้าพเจ้าสำคัญใจว่า ท่านผู้เจริญเปนผู้บวชจากสกุล

มีขัตติยสกุลเปนต้น เหตุไฉนหนอ ท่านเปนผู้เปนไปด้วยปัญญา ละโภคทรัพย์ทั้งหลายออกจากเรือนบวชแล้ว ฯ พระอาฬารดาบศจึงกล่าวคาถาตอบว่า

สยํ วิมานํ นรเทว ทิสฺวา
มหานุภาวสฺส มโหรคสฺส
ทิสฺวาน ปุญฺญาน มหาวิปากํ
สทฺธายหํ ปพฺพชิโตมฺหิ ราช ฯ

มีความว่า ขอถวายพระพร อาตมภาพได้ทัศนาการเห็นวิมานของพระยานาคอันมีนามว่าสังขปาละผู้มีอานุภาพใหญ่เอง ขอถวายพระพร ครั้นเห็นแล้วก็บวช ด้วยเชื่อมหาวิบากของบุญทั้งหลายที่พระยานาคนั้นได้บำเพ็ญแล้ว ฯ พระเจ้ากรุงพาราณสีจึงตรัสถามด้วยคาถาต่อไปว่า

น กามกามา น ภยา น โทสา
วาจํ มุสา ปพฺพชิตา ภณนฺติ
อกฺขาหิ เม ปุจฺฉิโต เอตมตฺถํ
สุตฺวาน เม ชายติหิปฺปสาโน ฯ

มีความว่า บรรพชิตทั้งหลายย่อมไม่กล่าวคำเท็จเพราะใคร่ต่อวัตถุกาม ไม่กล่าวคำเท็จเพราะกลัว ไม่กล่าวคำเท็จเพราะประทุษฐร้าย ดีฉันถามท่าน ๆ ท่านจงบอกความนั้นแก่ดีฉัน ความเลื่อมใสจะเกิดแก่ดีฉันเพราะได้สดับคำของท่าน ฯ พระอาฬารดาบศจึงทูลตอบด้วยคาถาทั้งหลายว่า

วาณิชฺช รฏฺฐาธิป คจฺฉมาโน
ปเถ อทฺทสาสิมฺหิ โภชปุตฺเต
ปวฑฺฒกายํ อุรคํ มหนฺตํ
อาทาย คจฺฉนฺเต ปโมทมาเน ฯ
โสหํ สมาคญฺฉิ ชนินฺท เตหิ
ปหฏฺฐโลโม อวจสฺมิ ภีโต
กุหึ อยํ นียติ ภีมกาโย
นาเคน กึ กาหถ โภชปุตฺตา ฯ
นาโค อยํ นียติ โภชนตฺถํ
ปวฑฺฒกาโย อุรโค มหนฺโต
สาทุญฺจ ถูลญฺจ มุทุญฺจ มํสํ
น ตฺวํ รสํ ญาสิ วิเทหปุตฺต ฯ
อิโต มยํ คนฺตฺวา สกํ นิเกตํ
อาทาย สตฺถานิ วิโกฏยิตฺวา
มํสานิ ภกฺขาม ปโมทมานา
มยํ หิ โว สตฺตโว ปนฺนคานํ ฯ
สเจ อยํ นียติ โภชนตฺถํ
ปวฑฺฒกาโย อุรโค มหนฺโต
ททามิ โว พลิพทฺธานิ โสฬส
นาคํ อิมํ มุญฺจถ พนฺธนสฺมา ฯ

อทฺธา หิ โน ภกฺโข อยํ มนาโป
พหู จ โน โอรคา ภุตฺตปุพฺพา
กโรม เต ตํ วจนํ อฬาร
มิตฺตญฺจ โน โหหิ วิเทหปุตฺต ฯ
ตทสฺสุ เต พนฺธนา โมจยึสุ
ยํ นตฺถุโต ปฏิโมกฺขสฺส ปาเส
มุตฺโต จ โส พนฺธนา นาคราชา
ปกฺกามิ ปาจีนมุโข มุหุตฺตํ ฯ
คนฺตวาน ปาจีนมุโข มุหุตฺตํ
ปุณฺเณหิ เนตฺเตหิ ปโลกยี มํ
ตทสฺสาหํ ปิฏฺฐิโต อนฺวาคญฺฉึ
ทสงฺคุลึ อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา ฯ
คจฺเฉว โข ตฺวํ ตรมานรูโป
มา ตํ อมิตฺตา ปุน อคฺคเหสุํ
ทุกฺโข หิ ลุทฺเทหิ ปุนา สมาคโม
อทสฺสนํ โภชปุตฺตาน คจฺฉ ฯ
อคมาสิ โส รหทํ วิปฺปสนฺนํ
นีโลภาสํ รมณียํ สุติฏฺฐํ
สมฺโมนตํ ชมฺพุหิ เวทิสาหิ
ปาเวกฺขิ นิตฺติณฺณภโย ปตีโต ฯ
โส ตํ ปวิสฺส น จิรสฺส นาโค

ทิพฺเพน เม ปาตุรหู ชนินฺท
อุปฏฺฐหึ มํ ปิตรํว ปุตฺโต
หทยงฺคมํ กณฺณสุขํ ภณฺณสุขํ ภณนฺโต ฯ
ตฺวํ เมสิ มาตา จ ปิตา อพาร
อพฺภนฺตโร ปานทโท สหาโย
สกญฺจ อิทฺธึ ปฏิลาภโกสฺมิ
อาพาร ปสฺส เม นิเวสนํ[๑]
ปหูตภกฺขํ พหุอนฺนปานํ
มสกฺกสารํ วิย วาสวสฺส ฯ

มีความว่า ถวายพระพร เมื่ออาตมภาพเปนคฤหัสถ์ไปค้าขาย ได้เห็นพวกคนเดิรป่าในมรรคา หามงูใหญ่มีกายกลมเดิรบันเทิงใจ ถวายพระพร อาตมภาพมาพบเขาเข้าก็ขนลุกกลัว ถามเขาว่า พ่อพวกบุตรนายพราน งูมีกายอันพึงกลัวนี้พวกท่านจะนำไปไหน พวกท่านจักทำอะไรด้วยงูนี้ ฯ คนเดิรป่าเหล่านั้นตอบว่า งูตัวใหญ่มีกายกลมไปด้วยอกนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายนำไปเพื่อจะกิน เนื้อของงูใหญ่นี้มีรสมีมันอ่อนเกินเปรียบ นายผู้บุตรชาววิเทหรัฐ ท่านไม่รู้รส ข้าพเจ้าไปจากนี้ถึงบ้านของตน จะเอาศัสตราตัดให้เปนท่อนน้อยท่อนใหญ่กินเนื้อกันให้บันเทิงใจ เพราะว่าพวกเราเปนศัตรูของงูทั้งหลาย ฯ อาตมภาพจึงกล่าวว่า ถ้าท่านทั้งหลายจะนำงูมีกายกลมใหญ่นี้ไปเพื่อกิน เราจะให้โคมีกำลัง ๑๖ โคแก่ท่านทั้งหลาย ๆ จงปล่อยนาคนี้เสียจากเครื่องผูก ฯ

(๑) ยุ นิเวสนานิ

พวกพรานป่าจึงตอบว่า งูตัวนี้เปนอาหารที่ชอบใจของเหล่าข้าพเจ้าแท้ งูเปนอันมากพวกข้าพเจ้าเคยกิน นายอาฬาระ แต่ข้าพเจ้าจะทำตามคำของท่าน วิเทหบุตร ท่านจงเปนมิตรของข้าพเจ้าทั้งหลาย ๆ ชนเหล่านั้นก็แก้นาคราชนั้นจากเครื่องผูก (แล้วซ่อนตัวอยู่ด้วยคิดว่างูนี้มีกำลังน้อยอยู่แล้ว ตายลงจะได้เอาไป) นาคราชนั้นพ้นจากเครื่องผูกซึ่งเขาร้อยไว้ที่จมูกก็ยย่อง มีหน้าสู่ปาจีนทิศหลีกไปครู่หนึ่ง ครั้นมีหน้าสู่ปาจีนทิศไปครู่หนึ่ง มีดวงตาเต็มด้วยน้ำตาแลดูอาตมภาพ กาลนั้นอาตมภาพจึงตามไปข้างหลังแห่งนาคราชนั้น ประคองอัญชลีทั้ง ๑๐ นิ้วกล่าวว่า ท่านจงลงไป เหล่าชนอมิตรอย่าจับท่านได้อีก เพราะว่าความสมาคมด้วยนายพรานทั้งหลายนำมาซึ่งความทุกข์ ท่านจงไปสู่ที่ที่นายพรานจะไม่เห็น นาคราชนั้นได้ไปสู่ห้วงน้ำอันใสมีสีอันเขียว มีท่าอันดีน่ารื่นรมย์ คลุมครึ้มไปด้วยไม้หว้าแลไม้อโสก เปนผู้ไม่มีภยันตรายมีปีติได้เข้าไปสู่นาคพิภพ ถวายพระพร นาคราชนั้นครั้นเข้าไปสู่พิภพนาคแล้วไม่ช้า มีบริวารทิพย์มาปรากฏฉะเพาะหน้าอาตมภาพ บำรุงอาตมภาพดุจบุตรบำรุงบิดาฉนั้น กล่าวคำถึงใจสบายหูแก่อาตมภาพว่า ท่านอาฬาระท่านเปนเหมือนมารดาแลบิดาของข้าพเจ้า เปนดุจภายในใจคือดวงใจของข้าพเจ้า ผู้ให้ชีวิต ผู้เปนสหาย ข้าพเจ้าจึงกลับได้ซึ่งอิทธิแห่งนาคอันเปนของตน ท่านอาฬาระ ขอท่านไปชมพิภพของข้าพเจ้า ซึ่งมีภักษามาก มีอันนะแลปานะมาก ดุจมสักกสารคือเทพนครของท้าววาสวเทวราชฉนั้น ๆ ถวายพระพร ครั้นนาคราชนั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อจะพรรณนานาคพิภพของตนให้ยิ่งขึ้นไป จึงกล่าว ๒ คาถาว่า

ตํ ภูมิภาเคหิ อุเปตรูปํ
อสกฺขรา เจว มุทู สุภา จ
นีจาติณา อปฺปรชา จ ภูมิ
ปาสาทิกา ยตฺถ ชหนฺติ โสกํ ฯ
อนาวกุลา เวฬุริยูปนีสา
จตุทฺทิสํ อมฺพวนํ สุรมฺมํ
ปกฺกา จ เปสี จ ผลา สุผุลฺลา
นิจฺโจตุกา ธารยนฺติ ผลานิ ฯ

มีความว่า พิภพนาคนั้นสมบูรณ์ด้วยภูมิภาค ๆ พื้นไม่มีกรวด อ่อนงามคือมีแต่ทรายรัตน ๗ แล้วด้วยทองเงินแลแก้วมณี หาหญ้าในเบื้องต่ำมิได้ หาฝุ่นมิได้ ยังใจให้แจ่มใส เปนที่ละความโสกของชนผู้เข้าไป ไม่อากูล คือไม่มีตอไม้แต่รายเสมอราวกะแก้วไพฑูริย์ คือมีสระโบกขรณีดาดายไปด้วยกมลอุบลมีพรรณเปนอเนก มีน้ำอันใส มีสีอันเขียว สวนมะม่วงน่ารื่นรมย์ดีมีใน ๔ ทิศ ต้นมะม่วงทั้งหลายมีผลแก่ก็มี มีผลแก่กึ่งหนึ่งก็มี มีผลอ่อนก็มี มีช่อก็มี มีช่อแลผลทุกฤดู ๆ แล้วพระอาฬารฤษีทูลพระเจ้าพาราณสีต่อไปว่า

เตสํ วนานํ นรเทว มชฺเฌ
นิเวสนํ ภสฺสรสนฺนิกาสํ
รชตคฺคฬํ โสวณฺณมยํ อุฬารํ
ปภาสติ วิชฺชุริวนฺตลิกฺเข ฯ

มณิมยา โสวณฺณมยา อุฬารา
อเนกจิตฺตา สตตํ สุนิมฺมิตา
ปริปูรา กญฺญาหิ อลงฺกตาหิ
โสวณฺณกายูรธราหิ ราช ฯ
โส สํขปาโล ตรมานรูโป
ปาสาทมารุยฺห อโนมวณฺโณ
สหสฺสถมฺภํ อตุลานุภาวํ
ยตฺถสฺส ภริยา มเหสี อโหสิ ฯ
เอกา จ นารี ตรมานรูปา
อาทาย เวฬุริยมยํ มหคฺฆํ
สุภํ มณึ ชาติมนฺตูปปนฺนํ
อโจทิตา อาสนมพฺภิหาสิ ฯ
ตโต มํ อุรโค หตฺเถ คเหตฺวา
นิสีทยี ปมุขอาสนสฺมึ
อิทมาสนํ อตฺร ภวํ นิสีทตุ
ภวณฺหิ เม อญฺญตโร ครูนํ ฯ
อญฺญา จ นารี ตรมานรูปา
อาทาย วารึ อุปสงฺกมิตฺวา
ปาทานิ ปกฺขาลยิ เม ชนินฺท
ภริยาว ภตฺตู ปติโน ปิยสฺส ฯ

อปรา จ นารี ตรมานรูปา
ปคฺคยฺห โสวณฺณมยาย จาฏิยา
อเนกสูปํ วิวิธํ วิยญฺชนํ
อุปนามยี ภตฺตมนุญฺญรูปํ ฯ
ตุริเยหิ มํ ภารธ ภุตฺตภตฺตํ
อุปฏฺฐหุํ ภตฺตุ มโน วิทิตฺวา
ตทุตฺตรึ มํ นิปตึ มหนฺตํ
ทิพฺเพหิ กาเมหิ อนปฺปเกหิ ฯ

มีความว่า ถวายพระพร ปราสาทดูเลื่อมประภัศรแล้วไปด้วยทอง มีบานแล้วไปด้วยเงิน ย่อมรุ่งเรืองยิ่งอยู่ท่ามกลางหมู่ไม้เหล่านั้น ประหนึ่งสายวิชชุลดารุ่งเรืองในอากาศฉะนั้น ถวายพระพร เรือนยอดแลห้องในสวนนั้น แล้วไปด้วยแก้วมณี แล้วไปด้วยทองยิ่ง มีวิจิตรเปนอเนก อันนิรมิตรดีแล้วเนือง ๆ เต็มไปด้วยหมู่นางกัญญาอันประดับแล้วทรงสายสร้อยทอง สังขปาลนาคราชนั้นมีผิวพรรณไม่ทรามว่องไวพาอาตมภาพขึ้นสู่ปราสาท ซึ่งมีเสานับด้วยพัน มีอานุภาพอันชั่งไม่ได้ ซึ่งมิมีเหมือนอยู่ นารีหนึ่งว่องไวไม่ต้องเตือน นำอาศนแล้วด้วยแก้วไพฑูริย์ สมบูรณ์ด้วยแก้วมีชาติ เช่นแก้วมณีเปนอาศนมีค่ามากงดงามมาลาด ลำดับนั้นนาคราชจูงมืออาตมภาพให้นั่งณอาศนเปนประธาน กล่าวว่า นี้อาศน ท่านผู้เจริญจงนั่งณอาศนนี้ เพราะว่าท่านผู้เจริญเปนเหมือนครูผู้ใดผู้หนึ่ง ฯ ถวายพระพร นางอื่นก็ว่องไวนำน้ำเข้ามาใกล้ล้างเท้าอาตมภาพประดุจภริยาล้างเท้าสามีที่รักฉะนั้น ยังอีกนางหนึ่งว่องไวประคองภาชน

ทองเต็มไปด้วยภัตตาหารซึ่งน่าบริโภค มีสูปะเปนอเนก มีพยัญชนหลายอย่างเข้ามาให้อาตมภาพ ๆ ถวายพระพร แต่นี้นางทั้งหลายรู้จักใจแห่งภัสดา บำรุงอาตมภาพผู้บริโภคแล้วด้วยดนตรี แล้วนาคราชนั้นเข้ามาหาอาตมภาพ พร้อมด้วยกามคุณอันเปนทิพย์ยิ่งไม่ใช่น้อย ยิ่งกว่าการบำรุงด้วยดนตรีนั้น ๆ ครั้นเข้ามาหาอาตมภาพด้วยประการนี้แล้ว จึงกล่าวคาถาว่า

ภริยา มเมตา ติสตา อฬาร
สพฺพตฺถมชฺฌา ปทุมุตฺตราภา
อาฬาร เอตา สุ เต กามกาโร
ททามิ เตตา ปริวารยสฺสุ ฯ

มีความว่า ท่านอาฬาระ ชายาของข้าพเจ้าเหล่านี้ทั้งหมด๓๐๐นาง มีสเอวงาม มีฉวีรุ่งเรืองยิ่งประหนึ่งกลีบประทุม ท่านอาฬาระ นางเหล่านี้จะเปนผู้ทำความใคร่แก่ท่าน ข้าพเจ้าให้แก่ท่าน ๆ จงยังนางเหล่านี้ให้บำเรอท่าน ฯ แล้วพระอาฬารดาบศทูลพระราชา ด้วยคาถาต่อไปว่า

สํวจฺฉรํ ทิพฺพรสานุภุตฺวา
ตทาสฺสุหํ อุตฺตริ ปจฺจภาสึ
นาคสฺสิทํ กินฺติ กถญฺจ ลทฺธํ
กถชฺฌคมาสิ วิมานเสฏฺฐํ
อธิจฺจ ลทฺธํ ปริณามชนฺเต
สยํกตํ อุทาหุ เทเวหิ ทินฺนํ

ปุจฺฉามิ ตํ นาคราเชตมตฺถํ
กถชฺฌคมาสิ วิมานเสฏฺฐํ ฯ
นาธิจฺจ ลทฺธํ น ปริณามชมฺเม
น สยํกตํ นปิ เทเวหิ ทินฺนํ
สเกหิ กมฺเมหิ อปาปเกหิ
ปุญฺเญหิ ลทฺธมิทํ วิมานํ ฯ
กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยํ
กสฺส สุจิณฺณสฺส อยํ วิปาโก
อกฺขาหิ เม นาคราเชตมตฺถํ
กถํ นุ เต ลทฺธมิทํ วิมานํ ฯ
ราชา อโหสึ มคธานมิสฺสโร
ทุยฺโยธโน นาม มหานุภาโว
โส อิตฺตรํ ชีวิตํ สํวิทิตฺวา
อสสฺสตํ วิปริณามธมฺมํ
อนฺนญฺจ ปานญฺจ ปสนฺนจิตฺโต
สกฺกจฺจ ทานํ วิปุลํ อทาสึ
โอปานภูตํ เม ฆรํ ตทาสิ
สนฺตปฺปิตา สมณพฺราหฺมณา จ
ต เม วตํ ตํ ปน พฺรหฺมจริยํ
ตสฺส สุจิณฺณสฺส อยํ วิปาโก

เตเนว เม ลทฺธมิทํ วิมานํ
ปหูตภกฺขํ พหุอนฺนปานํ
นจฺเจหิ คีเตหิ จุเปตรูปํ
จิรฏฺฐิติกํ น จ สสฺสตายํ ฯ
อปฺปานุภาวา ตํ มหานุภาวํ
เตชสินํ หนฺติ อเตชวนฺโต
กิเมว ทาฐาวุธ กึ ปฏิจฺจ
หตฺถตฺถมาคญฺฉิ วณิพฺพกานํ
ภยํ นุ เต อนฺวคตํ มหนฺตํ
เตโช นุ เต อนฺวคตํ ทนฺตมูลํ
กิเมว ทาฐาวุธ กึ ปฏิจฺจ
กิเลสมาปชฺชิ วณิพฺพกานํ ฯ
น เม ภยํ อนฺวคตํ มหนฺตํ
เตโช น สกฺกา มม เตภิหนฺตุํ
สตญฺจ ธมฺมานิ สุกิตฺติตานิ
สมุทฺทเวลาว ทุรจฺจยานิ
จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ อฬาร
อุโปสถํ นิจฺจมุปาวสามิ
อถาคมุํ โสฬส โภชปุตฺตา
รชฺชุํ คเหตฺวาน ทฬฺหญฺจ ปาสํ

เภตฺวาน นาสํ อติกสฺส รชฺชุํ
นยึสุ มํ สมฺปฏิคฺคยฺห ลุทฺทา
เอตาทิสํ ทุกฺขมหํ ติติกฺขํ
อุโปสถํ อปฺปฏิโกปยนฺโต ฯ
เอกายเน ตํ ปเถ อทฺทสํสุ
พเลน วณฺเณน จุเปตรูปํ
สิรียา ปญฺญาย จ ภาวิโตสิ
กิมตฺถิยํ นาค ตโป กโรสิ ฯ
น ปุตฺตเหตุ น ธนสฺส เหตุ
น อายุโน จาปิ อาหาร เหตุ
มนุสฺสโยนึ อภิปตฺถยาโน
ตสฺมา ปรกฺกมฺม ตโป กโรมิ ฯ
ตฺวํ โลหิตกฺโข วิหตนฺตรํโส
อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสุ
สุโรสิโต โลหิตจนฺทเนน
คนฺธพฺพราชาว ทิสา ปภาสสิ
เทวิทฺธิปตฺโตสิ มหานุภาโว
สพฺเพหิ กาเมหิ สมงฺคิภูโต
ปุจฺฉามิ ตํ นาคราเชตมตฺถํ
เสยฺโย อิโต เกน มนุสฺสโลโก ฯ

อาหาร นาญฺญตฺร มนุสฺสโลกา
สุทฺธิ วา สํวิชฺชติ สํยโม วา
อหญฺจ ลทฺธาน มนุสฺสโยนึ
กาหามิ ชาตึมรณสฺส อนฺตํ ฯ
สํวจฺฉโร เม วุสิโต ตวนฺติเก
อนฺเนน ปาเนน อุปฏฺฐิโตสฺมิ
อามนฺตยิตฺวาน ปเลมิ นาค
จิรปฺปวุฏฺโฐสฺมิ อหํ ชนินฺท ฯ
ปุตฺตา จ ทารา จ อนุชีวิโน จ
นิจฺจานุสิฏฺฐา อุปติฏฺฐเต ตํ
กจฺจิ นุ เต นาภิสํสิตฺถ โกจิ
ปิยญฺหิ เม ทสฺสน ตุยฺห อาหาร ฯ
ยถาปิ มาตุ จ ปิตุ อคาเร
ปุตฺโต ปิโย ปฏิวิหิโตว เสยฺโย
ตโตปิ มยฺหํ อิธเมว เสยฺโย
จิตฺตญฺหิ เต นาค มยิ ปสนฺนํ ฯ
มณิ มมํ วิชฺชติ โลหิตงฺโค
ธนาหาโร มณิรตนํ อุฬารํ
อาทาย ตํ คจฺฉ สกํ นิเกตํ
ลทฺธา ธนนฺตํ มณิโมสฺสชสฺสุ ฯ

มีความว่า อาตมภาพได้เสวยรสแห่งทิพยกามคุณสิ้นปีหนึ่ง ๆ กาลนั้นอาตมภาพจึงถามนาคราชนั้นอีกว่า สมบัตินี้ของท่านผู้เปนนาคราช อันท่านทำกรรมอะไรแล ๆ ทำอย่างไรจึงได้แล้ว ท่านได้วิมานอันประเสริฐด้วยอย่างไร ท่านได้ด้วยไม่มีเหตุ หรือเกิดแต่อันใคร ๆ ให้แปรไปแก่ท่าน ท่านทำเองหรือว่าเทวดาให้ ท่านพระยานาค ข้าพเจ้าถามความนี้แก่ท่านว่า ท่านได้วิมานอันประเสริฐด้วยอย่างไร ๆ

สังขปาลนาคราชจึงกล่าวตอบอาตมภาพว่า วิมานนี้ข้าพเจ้าได้ด้วยไม่มีเหตุก็ไม่ใช่ เกิดแต่อันใคร ๆ ให้แปรไปแก่ข้าพเจ้าก็ไม่ใช่ ข้าพเจ้าทำเองก็ไม่ใช่ เทวดาให้ก็ไม่ใช่ วิมานนี้ ข้าพเจ้าได้ด้วยกรรมอันไม่เปนบาป เปนบุญกรรมของตน ๆ

อาตมภาพ พรตสมาทานของท่านเปนไฉน แลพรหมจรรย์ของท่านเปนประการใด วิบากนี้ของพรตสมาทานอะไรที่ท่านได้ประพฤติดีแล้ว ท่านพระยานาค ท่านจงบอกความนั้นแก่ข้าพเจ้าว่า วิมานนี้อันท่านได้แล้วด้วยอย่างไร ๆ

สังขปาลนาคราช ข้าพเจ้าได้เปนราชามีนามว่าทุยโยธนราชเปนใหญ่ในแคว้นของชาวมคธ เปนผู้มีอานุภาพมาก ข้าพเจ้าผู้เปนราชานั้นรู้แจ้งด้วยดีว่า ชีวิตเปนของเล็กน้อย ไม่ยั่งยืนเปนวิปริณามธรรมมีความแปรปรวน เปนผู้มีจิตต์เลื่อมใสได้บริจาคเข้าน้ำให้เปนทานอันไพบูลย์โดยเคารพ ราชนิเวศน์ของข้าพเจ้าในกาลครั้งนั้นเปนเหมือนบ่อน้ำซึ่งขุดไว้ใกล้ทางใหญ่ทั้ง ๔ เพราะว่าสมณพราหมณ์ทั้งหลายอันข้าพเจ้าให้อิ่มหนำแล้ว อันนั้นเปนพรตสมาทานของข้าพเจ้า อันนั้นเปน

พรหมจรรย์ของข้าพเจ้า วิบากนี้ของพรตสมาทานนั้นที่ข้าพเจ้าได้ประพฤติดีแล้ว วิมานนี้มีภักษาหารมาก มีอันนะปานะมาก แลบริบูรณ์ด้วยการฟ้อนแลการขับ อันข้าพเจ้าได้แล้วด้วยพรตสมาทานนั้น วิมานนี้ตั้งอยู่ช้านานแต่ก็ไม่เที่ยง ฯ

อาตมภาพ พรานป่าผู้มีอานุภาพน้อยหาเดชมิได้ ย่อมเบียดเบียฬท่านผู้มีเดชานุภาพมาก ท่านผู้มีเขี้ยวดุจอาวุธ เปนไฉนเพราะเหตุอะไรท่านจึงมาถึงเงื้อมมือแห่งพรานป่าผู้วณิพก ความกลัวใหญ่แล่นไปยังท่านหรือหนอ หรือเดชกล่าวคือพิษแล่นไปยังรากเขี้ยวของท่าน ท่านผู้ดุจมีอาวุธในเขี้ยว เปนไฉนเพราะอาศรัยอะไร ท่านจึงถึงความลำบากในสำนักแห่งพรานป่าผู้วณิพก ฯ

สังขปาลนาคราช ความกลัวใหญ่ย่อมไม่แล่นไปยังข้าพเจ้า เดชคือพิษของข้าพเจ้าก็ไม่อาจจะเบียดเบียฬพรานป่าเหล่านั้น ฯ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ขันติ ความเอนดู แลเมตตาของสัตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเปนต้น อันนักปราชญ์สรรเสริญแล้วว่าอันบัณฑิตบุทคลล่วงยากแม้เพื่อชีวิต ดุจฝั่งมหาสมุทรอันบุทคลล่วงได้ด้วยยากฉนั้น ท่านอาฬาระ ข้าพเจ้าพักรักษาอุโบสถในวันที่ ๑๔ แลวันที่ ๑๕ เปนนิตย์ ภายหลังพรานป่า ๑๖ คนถือเชือกแลบ่วงมั่นคง มาแทงสรีระของข้าพเจ้า ๘ แห่ง แลแทงจมูกร้อยเชือกรวบรัดข้าพเจ้านำไป ข้าพเจ้าอดทนต่อทุกข์เช่นนั้น ไม่ทำให้อุโบสถศีลกำเริบ ฯ (บารมี ๑๐ ทัศได้ด้วยธรรมเทศนาของสังขปาลนาคราชนี้ คือคราวนั้นนาคราชมหาสัตวบริจาคสรีระจัดเปนทานบารมี ไม่ทำลายศิลด้วยพิษเห็นปานนั้น จัดเปนศีลบารมี

ออกจากนาคพิภพทำสมณธรรม จัดเปนเนกขัมมบารมี รู้จักว่าควรทำอย่างนี้ ๆ จัดเปนปัญญาบารมี ความเพียรด้วยสามารถอดกลั้นต่อทุกข์ จัดเปนวิริยบารมี อธิวาสนขันติทนอย่างทน จัดเปนขันติบารมี สมาทานจริง ๆ จัดเปนสัจจบารมี อธิฐานว่าเราจักไม่ทำลายศีลของเรา จัดเปนอธิษฐานบารมี ความเปนผู้เอนดู จัดเปนเมตตาบารมี ความเปนผู้วางอารมณ์เปนกลางในเวทนาไม่นับสุขหรือทุกข์ จัดเปนอุเบกขาบารมี) ฯ

อาตมภาพ พวกคนเดิรป่า ๑๖ คนได้เห็นท่านผู้สมบูรณ์ด้วยกำลังแลพรรณที่ทางเดิรได้คนเดียว ก็เพราะท่านเปนผู้เจริญด้วยสิริกล่าวคืออิศริยยศแลความงามเลิศ แลปัญญา ท่านพระยานาค ยังต้องกระทำตะบะอีกเพื่ออะไร ฯ

สังขปาลนาคราช ท่านอาฬาร ข้าพเจ้ากระทำตะบะเพราะเหตุแห่งบุตรก็หาไม่ เพราะเหตุแห่งทรัพย์ก็หาไม่ เพราะเหตุแห่งอายุก็หาไม่ ข้าพเจ้าปรารถนากำเนิดมนุษย์ เพราะฉนั้นจึงตั้งหน้ากระทำตะบะ ฯ

อาตมภาพ ท่านเปนผู้มีจักษุแดงมีรัศมีรุ่งเรือง ประดับแล้ว มีผมแลหนวดตัดแล้ว ทาด้วยแก่นจันทน์แดง ยังทิศให้สว่าง ดุจคนธรรพราช ท่านเปนผู้ถึงแล้วซึ่งฤทธิดุจฤทธิแห่งเทวดา มีอานุภาพใหญ่พร้อมเพรียงแล้วด้วยกามารมณ์ทั้งปวง ท่านพระยานาค ข้าพเจ้าขอถามความนั้นแก่ท่านว่า มนุษยโลกประเสริฐกว่านาคโลกนี้ด้วยเหตุอะไร ฯ

สังขปาลนาคราช ท่านอาฬาร สุทธิ คือมัคค์ผลแลนิพพาน หรือสํยม คือ ศีล อันบุทคลย่อมไม่ได้นอกจากมนุษยโลก ก็ข้าพเจ้าได้กำเนิดแห่งมนุษย์แล้ว จักทำที่สุดแห่งชาติแลมรณ ฯ

อาตมอาพ ข้าพเจ้าอยู่ในสำนักของท่านสิ้นปีหนึ่งแล้ว ท่านก็ได้บำรุงข้าพเจ้าด้วยเข้าน้ำแลกามคุณอันเปนทิพย์ ท่านพระยานาค ข้าพเจ้าจะขอลากลับไป ถวายพระพร อาตมภาพจากมนุษยโลกไปอยู่นาคพิภพนาน ๆ

สังขปาลนาคราช ท่านอาฬาระ บุตรแลภรรยาแลกรรมกรอันข้าพเจ้าสั่งสอนเปนนิตย์ ให้บำรุงบำเรอท่าน ใคร ๆ ได้บริภาสท่านบ้างหรือหนอ ส่วนการที่ข้าพเจ้าได้เห็นท่าน จัดว่าเปนที่รักของข้าพเจ้า ๆ

อาตมภาพ ท่านพระยานาค บุตรเปนที่รักปฏิบัติมารดาบิดาอยู่ในเรือนเปนผู้ประเสริฐ แม้ด้วยประการใดท่านบำรุงข้าพเจ้าอยู่ในที่นี้เปนผู้ประเสริฐ แม้กว่าประการนั้น เพราะว่าจิตต์ของท่านปลื้มในข้าพเจ้า ๆ

สังขปาลนาคราช ถ้าท่านจะกลับมนุษยโลก แก้วทับทิมของข้าพเจ้ามีอยู่นำมาซึ่งทรัพย์ตามประสงค์ เปนรัตนอันโอฬาร ท่านจงนำแก้วทับทิมนั้นไปเรือนของตน ได้ทรัพย์ตามปรารถนาแล้ว เก็บแก้วนั้นไว้ในภาชนน้ำของตน แล้วให้รัตนนั้นแก่อาตมภาพ ๆ

พระอาฬารฤษีทูลพระเจ้ากรุงพาราณสีอย่างนี้แล้ว ทูลต่อไปอีกว่า ถวายพระพร ภายหลังอาตมภาพกล่าวกะนาคราชนั้นว่า ข้าพเจ้าไม่ต้องการทรัพย์ ข้าพเจ้าอยากจะบวช แล้วอาตมภาพขอบรรพชิตบริขารพร้อมด้วยนาคราชนั้นออกจากนาคพิภพ ให้นาคราชกลับแล้วเข้าไปสู่หิมวันตประเทศบวชเปนฤษี เมื่อพระอาฬาระมุนีจะกล่าวธรรมกถาแด่พระราชา จึงกล่าว ๒ คาถาว่า

ทิฏฺฐา มยา มานุสิกาปิ กามา
อสสฺสตา วิปริณามธมฺมา
อาทีนวํ กามคุเณสุ ทิสฺวา
สทฺธายหํ ปพฺพชิโตมฺหิ ราช
ทุมปฺผลาเนว ปตนฺติ มาณวา
ทหรา จ วุฑฺฒา จ สรีรเภทา
เอตมฺปิ ทิสฺวา ปพฺพชิโตมฺหิ ราช
อปณฺณกํ สามญฺญเมว เสยฺโย ฯ

มีความว่า ถวายพระพร กามคุณแม้เปนของมนุษย์ อันอาตมภาพได้เห็นแล้วว่า เปนของไม่เที่ยง มีอันแปรไปเปนธรรมดา อาตมภาพเห็นโทษในกามคุณจึงได้บวชด้วยศรัทธา (เชื่อกรรมเชื่อผลของกรรมเชื่อนิพพาน) ถวายพระพร นรชนที่หนุ่มก็ดีแก่ก็ดีย่อมจะหล่นไป ด้วยความทำลายแห่งสรีระ เปรียบเหมือนผลไม้สุกหรือดิบก็ตามย่อมหล่นลงฉนั้น อาตมภาพเห็นซึ่งเหตุแม้นี้จึงได้บรรพชาแล้ว เพราะสามัญญะคือบรรพชาเปนธรรมปฏิบัติไม่ผิดเปนธรรมปฏิบัติสูงสุด ฯ พระเจ้ากรุงพาราณสีได้ทรงสดับธรรมเทศนานั้น จึงตรัสคาถาเปนลำดับมาว่า

อทฺธา หเว เสวิตพฺพา สปญฺญา
พหุสฺสุตา เย พหุฐานจินฺตโน
นาคญฺจ สุตฺวาน ตวญฺจ อาฬาร
กาหามิ ปุญฺญานิ อนปฺปกานิ ฯ

มีความว่า ชนเหล่าใดเปนผู้สดับมาก เปนผู้ตริกตรองเหตุที่ตั้งมาก ชนเหล่านั้นเปนผู้มีปัญญาดีอันบุทคลควรคบแท้ทีเดียว พระผู้เปนเจ้าอาฬาระ ข้าพเจ้าจักบำเพ็ญบุญไม่น้อย เพราะได้สดับคำของนาคราชแลของท่าน ฯ เมื่อพระดาบศจะยังพระอุตสาหะให้ยังเกิดแต่พระราชาจึงกล่าวคาถาที่สุดทูลว่า

อทฺธา หเว เสวิตพฺพา สปญฺญา
พหุสฺสุตา เย พหุฐานจินฺตโน
นาคญฺจ สุตฺวาน มมญฺจ ราช
กโรหิ ปุญฺญานิ อนปฺปกานิ ฯ

มีความว่า ถวายพระพร ชนเหล่าที่เปนผู้สดับมาก ตริกตรองเหตุมาก เปนผู้มีปัญญาดีควรคบแท้ ๆ ขอพระองค์ทรงบำเพ็ญกุศลให้มาก เพราะได้ทรงสดับคำของนาคราช แลคำของอาตมภาพ ฯ พระอาฬาระดาบศแสดงธรรมแด่บรมกษัตริย์อย่างนี้แล้ว อยู่สิ้นฤดูฝน ๔ เดือนในราชอุทยานนั้น แล้วกลับไปสู่หิมวันตประเทศอีก เจริญพรหมวิหาร ๔ จนตลอดชีพ ก็ยังเกิดในพรหมโลก ฝ่ายสังขปาลนาคราชาก็รักษาอุโบสถศีลจนตลอดชีวิต พระราชาพาราณสีก็ทรงบำเพ็ญบุญมีทานเปนต้น แล้วเสด็จไปตามยถากรรม ฯ

สตฺถา **อิมํ** ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา สมเด็จพระสยัมภูบรมศาสดาทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแล้ว จึงตรัสท้าวความหลังว่า โบราณกบัณฑิตทั้งหลายมละนาคสมบัติพักรักษาอุโบสถ ด้วยประการอย่างนี้

แล้วทรงประชุมชาดกว่า ขัตติยดาบศผู้พระชนกในกาลนั้นได้เปนกัสสปภิกษุ เจ้ากรุงพาราณสีในกาลนั้นได้เปนอานนท์พุทธอุปัฏฐาก อาฬาระฤษีในกาลนั้นได้เปนภิกษุชื่อสารีบุตร ฝ่ายสังขปาลภุชคินทร์ในกาลนั้นได้เปนเราผู้ตถาคต ฉนี้แล

จบสังขปาลชาดก

---

๕ จุลสุตโสมชาดก (๕๒๕)

อามนฺตยามิ นิคมนฺติ อิทํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต เนกฺขมฺม ปารมึ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สมเด็จพิชิตมารผู้ทรงพระภาคเมื่อเสด็จอยู่ในพระเชตวนาราม ทรงปรารภเนกขมฺมบารมี ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า **อามนฺตยามิ นิคมํ** เปนต้น ฯ

ปัจจุบันวัตถุเช่นกับมหานารทกสฺสปชาดก ฯ ก็ในอดีตกาลพระนครพาราณสีชื่อสุทสฺสนะ พระเจ้าพรหมทัตเสด็จอยู่ในกรุงนั้น พระบรมโพธิสัตวบังเกิดในพระครรภ์แห่งพระอรรคมเหษีพระเจ้าพรหมทัต พระครรภ์ล่วงมาได้ ๑๐ เดือนก็ประสูติจากพระครรภ์พระชนนี ดวงพระพักตร์ของราชกุมารมีสิริประหนึ่งดวงพระจันทร์ในวันเพ็ญ ด้วยเหตุนั้นพระชนกชนนีทรงขนานพระนามราชโอรสว่าโสมกุมาร ราชกุมารนั้นพอทรงรู้จักความแล้ว ก็เปนผู้มีการสดับเปนทรัพย์ มีการฟังเปนปรกติ ด้วยเหตุนั้นชนทั้งหลายจึงรู้ออกพระนามว่า สุตโสม ราชกุมารนั้นทรงเจริญวัยเสด็จไปทรงศึกษาศิลปศาสตรณเมืองตักสิลา เสด็จกลับมาก็ได้เสวตฉัตรของพระชนกาธิบดี ผ่านสมบัติโดยยุติธรรม พระสุตโสมบรมกษัตริย์นั้นมีพระอิศริยยศมาก พระองค์มีราชบริจาริกาหมื่นหกพันนาง มีพระจันทเทวีเปนประธาน ต่อมาก็มีพระโอรสพระธิดามาก ไม่ทรงยินดียิ่งในฆราวาส มีพระประสงค์จะเสด็จเข้าสู่ป่าทรงผนวช วันหนึ่ง

คำรัสเรียกภูษามาลาผู้หนึ่งมาตรัสสั่งว่า เมื่อใดเจ้าเห็นผมหงอกในเศียรเรา เจ้าจงบอกแก่ข้าเมื่อนั้น ภูษามาลานั้นรับพระบัญชาแล้ว ครั้นต่อมาได้เห็นพระเกษาเส้นหนึ่งหงอก จึงกราบทูลให้ทรงทราบ โปรดให้ถอนวางในพระหัตถ์ จึงถอนด้วยพระแหนบทองคำวางถวายในพระหัตถ์ พระสุตโสมบรมโพธิสัตวทอดพระเนตรเห็นพระเกษาหงอกนั้น ตกพระหฤทัยกลัวด้วยทรงดำริห์ว่า สรีระกายของเราอันความชะราครอบงำแล้ว จึงทรงถือเส้นพระเกษาหงอกนั้นเสด็จลงจากปราสาท ประทับนั่งในราชบัลลังก์อันแต่งตั้งไว้ในสถานที่บำรุงของมหาชน ตรัสสั่งให้เรียกอมาตย์ประมาณ ๘ หมื่นมีเสนาบดีเปนประธาน พราหมณ์ประมาณ ๖ หมื่นมีปุโรหิตเปนประธาน แลชนเหล่าอื่นมีชาวแว่นแคว้นชาวชนบทเปนต้นเปนอันมากมา แล้วรับสั่งว่าเกษาหงอกเกิดในเศียรของเรา ๆ เปนคนแก่ท่านทั้งหลายจงอนุญาตให้เราบวช แล้วตรัสคาถาทีแรกว่า

อามนฺตยามิ นิคมํ มิตฺตามจฺเจ ปริสเช จ
สิรสฺมึ ปลิตํ ชาตํ ปพฺพชฺชํ ทานิ โรจหํ ฯ

มีความว่า เราขอลาชาวเมืองแลมิตรสหายทั้งบริษัท ด้วยว่าผมหงอกเกิดในเศียรของเรา บัดนี้เราชอบใจจะบวช ฯ บรรดาชนทั้งหลายมีชนผู้หนึ่งได้ฟังพระดำรัสนั้นก็เปนผู้ถึงความว้าเหว่ใจ จึงกล่าวคาถาทูลว่า

อภุํ เม กถํ นุ ภณสิ
สลฺลํ เม เทว อุรสิ กมฺเปสิ

สตฺตสตา เต ภริยา
กถํ นุ เต ตา ภวิสฺสนฺติ ฯ

มีความว่า พระองค์รับสั่งถึงความไม่เจริญแก่ข้าพระบาทด้วยเหตุอะไรหนอ พระองค์ดุเหมือนยังพระแสงศรให้หวั่นไหวอยู่ใกล้อกของข้าพระบาทที่เดียวพระพุทธเจ้าข้า ราชกัญญานารีของพระองค์มีประมาณ ๗๐๐ นาง นารีเหล่านั้นเมื่อพระองค์ทรงผนวชแล้ว จักหาที่พึ่งมิได้จักเปนไฉนหนอ ๆ พระมหาบุรุษราชจึงตรัสคาถาที่ ๓ ตอบว่า

ปญฺญายนฺติ เอตา
ทหรา อญฺญํปิ ตา คมิสฺสนฺติ
สคฺคญฺจ ปตฺถยาโน
เตนาหํ ปพฺพชิสฺสามิ ฯ

มีความว่า นารีเหล่านั้นจักรู้ทั่วด้วยกิจของตน ๆ นารีเล็ก ๆ เหล่านั้นจักพึ่งพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่นต่อไป เราปรารถนาสวรรค์ เพราะฉนั้นเราจักบวช ๆ ชนทั้งหลายมีอมาตย์เปนต้น เมื่อไม่อาจจะทูลคัดค้าน จึงพากันไปเฝ้าพระราชชนนีกราบทูลความนั้น พระราชชนนีจึงด่วนเสด็จมาตรัสถามว่า จริงหรือ ได้ยินว่าพ่ออยากจะบวช แล้วตรัส ๒ คาถาว่า

ทุลฺลทฺธํ เม อาสิ
สุตโสม ยสฺส เต โหมหํ มาตา
ยํ เม วิลปนฺติยา
อนเปโข ปพฺพชสิ เทว ฯ

ทุลฺลทฺธํ เม อาสิ
สุตโสม ยนฺตํ อหํ วิชายิสฺสํ
ยํ เม วิลปนฺติยา
อนเปโข ปพฺพชสิ เทว ฯ

มีความว่า พ่อสุตโสม แม่ได้พ่อผู้ที่แม่เปนมารดาไม่ดีเสียแล้ว เหตุว่าเมื่อแม่ปริเทวนาการอยู่ พ่อยังไม่เหลียวแลจะบวชเสียได้ ฯ พ่อสุตโสม แม่ได้พ่อผู้ที่แม่ได้คลอดไม่ดีเสียแล้ว เพราะว่าเมื่อแม่ปริเทวนาการอยู่ พ่อยังไม่เหลียวแลจะบวชเสียได้ ฯ เมื่อพระราชมารดาทรงร่ำไรรำพรรณอยู่เช่นนั้น พระราชามหาสัตวก็มิได้ตรัสอะไร ๆ ด้วยพระนางประทับยืนทรงกรรแสงอยู่ในที่ควร ชนทั้งหลายนำความทูลพระชนกาธิบดี พระองค์ก็เสด็จมาตรัสคาถา ๑ ก่อนว่า

โก นาเมโส ธมฺโม
สุตโสม กา จ นาม ปพฺพชฺชา
ยํ โน อเมฺห ชิณฺเณ จ
อนเปโข ปพฺพชสิ เทว ฯ

มีความว่า พ่อสุตโสม ธรรมนั่นเปนอย่างไร แลบวชอย่างไร เพราะว่าเมื่อมารดาบิดาชะราแล้ว พ่อยังไม่เหลียวแลจะบวชเสียได้ ฯ พระราชามหาบุรุษได้ทรงสดับก็ทรงดุษณีภาพเสีย ลำดับนั้นพระชนกมหาราชจึงตรัสว่า พ่อสุตโสม หากว่าพ่อไม่มีเสนหาอาลัยในมารดาบิดาทั้ง ๒ ก็ตาม บุตรแลธิดาของพ่อยังกำลังเล็กมีเปนอันมากจักไม่อาจ

ห่างไกลพ่อได้ พ่อรอจนบุตรแลธิดาของพ่อเหล่านั้นเจริญวัยแล้วจึงบวชเถิด ตรัสฉนี้แล้วตรัสคาถาที่ ๗ ว่า

ปุตฺตาปิ ตุยฺหํ พหโว
ทหรา อปฺปตฺตโยพฺพนา
มญฺชู เต ตํ อปสฺสนฺตา
มญฺเญ ทุกฺขํ นิคจฺฉนฺติ

มีความว่า บุตรแลธิดาของพ่อมีมากยังเด็กนัก ยังไม่เจริญวัยกำลังน่ารัก บุตรแลธิดาเหล่านั้นเมื่อไม่เห็นพ่อ ดูท่าจะลำบากไปตามกัน ฯ พระราชาบรมโพธิสัตวได้ทรงสดับคำนั้นจึงตรัสคาถาว่า

ปุตฺเตหิ จ เม เอเตหิ
ทหเรหิ อปฺปตฺตโยพฺพเนหิ
มญฺชูหิ สพฺเพหิปิ ตุเมฺหหิ
จิรํปิ ฐตฺวา วินาภาโว

มีความว่า ความตั้งอยู่แม้นานแล้วคงพลัดพรากจากบุตรแลธิดาเหล่านี้ของหม่อมฉัน ซึ่งยังเล็กนักยังไม่ทันเจริญวัย กำลังน่ารัก ไม่แต่เท่านั้น ความตั้งอยู่นานแล้วคงต้องพลัดพรากจากสังขารคือพระองค์ทั้ง ๒ แลชนเหล่าอื่นทั้งหมดเหมือนกัน (สังขารอันหนึ่งในโลกสันนิวาศนี้ซึ่อว่าเที่ยงย่อมไม่มี) ฯ พระมหาบุรุษบรมกษัตริย์ทรงแสดงธรรมแก่พระชนกนารถด้วยประการอย่างนี้ พระชนกมหาราชได้ทรง

สดับธรรมกถาของพระราชโอรสมหาบุรุษนั้นก็ทรงดุษณีภาพนิ่งอยู่ ครั้งนั้นชนทั้งหลายก็แจ้งแก่ราชบริจาริกานารีที่รักของพระบรมโพธิสัตวทั้ง ๗๐๐ นาง นารีเหล่านั้นก็ลงจากปราสาทไปสำนักพระมหาสัตว กอดข้อพระบาททั้ง ๒ ปริเทวนาการ กล่าวคาถาว่า

ฉินฺนํ นุ ตุยฺหํ หทยํ
อาทู กรุณา จ นตฺถิ อเมฺหสุ
ยํ โน วิกนฺทนฺติโย
อนเปโข ปพฺพชสิ เทว

มีความว่า พระหฤทัยของพระองค์จะตัดพวกข้าพระบาทได้หรือหนอ หรือพระกรุณาย่อมไม่มีในพวกข้าพระบาท พระองค์จะไม่ทรงเหลียวแลละพวกข้าพระบาทผู้ร้องไห้อยู่ทรงผนวชเสียได้หรือพระพุทธเจ้าข้า ฯ พระมหาบุรุษราชได้ทรงสดับเสียงปริเทวของนารีทั้งหลายผู้กลิ้งเกลือกร่ำไรรำพรรณอยู่แทบพระบาทมูล จึงตรัสคาถาเอาใจว่า

น จ มยฺหํ ฉินฺนํ วา หทยํ
อตฺถิ กรุณาปิ มยฺหํ ตุมฺเหสุ
สคฺคญฺจ ปตฺถยาโน
เตนาหํ ปพฺพชิสฺสามิ

มีความว่า หฤทัยของเรามิได้ตัดในพวกนาง แม้กรุณาของเราก็มีอยู่ในพวกนาง เราปรารถนาสวรรค์ เพราะฉนั้นเราจักบวช พวกนางอย่าได้คิดเลย ฯ ลำดับนั้นชนทั้งหลายจึงทูลพระอรรคมเหษีของพระ

โพธิสัตวบรมนราธิบดีให้ทรงทราบ พระนางแม้ทรงครรภ์บริบูรณ์มีภาระอันหนัก ก็เสด็จมาทรงถวายพระมหาสัตวประทับยืนในที่ควรตรัส ๓ คาถาว่า

ทุลฺลทฺธํ เม อาสิ
สุตโสม ยสฺส เต อหํ ภริยา
ยํ เม วิลปนฺติยา
อนเปโข ปพฺพชสิ เทว
ทุลฺลทฺธํ เม อาสิ
สุตโสม ยสฺส เต อหํ ภริยา
ยํ เม กุจฺฉิปฏิสนฺธึ
อนเปโข ปพฺพชสิ เทว
ปริปกฺโก เม คพฺโภ
กุจฺฉิคโต ยาว นํ วิชายามิ
อหํ เอกาปิ วิธวา
ปจฺฉา ทุกฺขานิ อทฺทกฺขึ

มีความว่า หม่อมฉันได้พระองค์ซึ่งหม่อมฉันเปนอรรคมเหษีชื่อว่าไม่ดีเสียแล้ว เพราะว่าเมื่อหม่อมฉันพิลาปรำพรรณอยู่ พระองค์ยังไม่ทรงเหลียวแล จะทรงผนวชเสียได้นิพระพุทธเจ้าข้า หม่อมฉันได้พระองค์ซึ่งหม่อมฉันเปนอรรคมเหษีชื่อว่าไม่ดีเสียแล้ว เพราะว่าพระองค์ซั่งไม่

ทรงเหลียวแลถึงปฏิสนธิในครรภ์ของหม่อมฉันบ้าง จะทรงผนวชเสียได้นิพระพุทธเจ้าข้า ครรภ์ของหม่อมฉันแก่แล้ว ขอพระองค์ทรงรออยู่เพียงหม่อมฉันคลอดลูกแล้ว ด้วยว่าหม่อมฉันเปนหม้ายอยู่ผู้เดียว จักประสบทุกข์ยากเมื่อภายหลัง ฯ ลำดับนั้นพระบรมโพธิสัตวมหาราชจึงทรงภาษิตคาถาว่า

ปริปกฺโก เต คพฺโภ
กุจฺฉิคโต อิงฺฆ ตฺวํ วิชายสฺสุ
ปุตฺตํ อโนมวณฺณํ
ตํ หิตฺวา ปพฺพชิสฺสามิ

มีความว่า ครรภ์ของเธอแก่แล้ว เชิญเถิด ขอเธอประสูติโอรสอันมีพรรณผิวกายไม่ทรามเถิด ฉันก็คงจักละบุตรกับทั้งเธอบรรพชาให้ได้ ฯ พระจันทเทวีมเหษีได้ทรงสดับพระวาจาของพระบรมโพธิสัตวเจ้า ไม่อาจจะทรงกลั้นโสกาดูร ก็กุมตรงพระหทัยไว้ด้วยพระหัตถ์ทั้งซ้ายขวาทรงปริเทวนาการว่า ตั้งแต่นี้ไปชื่อว่าสิริของเหล่าหม่อมฉันจะไม่มีละพระพุทธเจ้าข้า ทรงกรรแสงพระอัสสุชลหลั่งไหล ทรงรำพรรณด้วยพระสุรเสียงอันดัง ครั้งนั้นพระบรมโพธิสัตวเจ้าเมื่อจะปลอยพระราชเทวี จึงตรัสคาถาว่า

มา ตฺวํ จนฺเท รุทิ
มา โสจิ วนติมิรมตฺตกฺขิ
อาโรห จ ปาสาทํ
อนเปโข อหํ คมิสฺสามิ

มีความว่า แม่จันทาผู้มีนัยนาเสมอดอกหงอนไก่ (หรือดอกปาริฉัตตก) เธออย่าทรงกรรแสง อย่าทรงเสร้าโศรก จงกลับไปปราสาท ฉันจักบรรพชาไม่แลหลัง ฯ พระนางจันทเทวีได้ทรงสดับไม่อาจดำรงอยู่ได้ ก็เสดจขึ้นสู่ปราสาทประทับนั่งทรงกรรแสงอยู่ ฯ ลำดับนั้นพระโอรสองค์ใหญ่ของพระราชามหาบุรุษเห็นพระมารดาทรงกรรแสง จึงทูลถามว่า เหตุไฉนพระแม่เจ้าจึงประทับนั่งทรงโสกาอยู่ แล้วตรัสคาถาว่า

โก ตํ อมฺม โกเปสิ
กึ โรทสิ เปกฺขสิ จ มํ พาฬฺหํ
กํ อวชฺฌํ ฆาเตมิ (๑)
ญาตีนํ อุทิกฺขมานานํ

มีความว่า ใครทำให้พระแม่เจ้าทรงพิโรธหรือพระแม่เจ้า พระแม่เจ้าทอดพระเนตรเพ่งหม่อมฉันนักแล้วทรงกรรแสงทำไม หม่อมฉันจะฆ่าใครที่ควรฆ่า พระแม่เจ้าจงรับสั่งแก่หม่อมฉัน ซึ่งเปนผู้หนึ่งในพระประยุรญาติที่ปรากฏอยู่จะได้ทราบ ฯ พระนางจันทาจึงตรัสตอบพระโอรสด้วยคาถาว่า

น หิโส สกฺกา หนฺตุํ
วิชิตาวี โย มํ (ตาต) โกเปสิ
ปิตา เต มํ ตาต อวจ
อนเปโข อหํ คมิสฺสามิ

(๑) ยุ. ฆาเตมิ กํ อวชฺฌํ

มีความว่า ท่านผู้ใดเปนพระเจ้าวิชิตาวี ผู้ชำนะในประถพีนี้ยัง มารดาให้เคืองสิพ่อ พ่อจะอาจฆ่าท่านผู้นั้นไม่ได้เปนอันขาด คือพระราชบิดาของพ่อตรัสกะแม่ว่า ฉันจักไปบวชไม่แลหลัง ฉนี้นะสิพ่อ ฯ พระโอรสองค์ใหญ่นั้นได้ทรงฟังคำพระมารดาจึงทรงบ่นพิไรว่า จักทำประการใดเล่าพระแม่เจ้า เมื่อเปนเช่นนี้จักมิชื่อว่าพากันอนาถาหาที่พึ่งมิได้หรือ แล้วตรัสคาถาว่า

โยหํ ปุพฺเพ นิยฺยามิ
อุยฺยานํ กุญฺชเร จ โยเธมิ
สุตโสเม ปพฺพชิเต
กถํ นุ ทานิ กริสฺสามิ

มีความว่า แต่ก่อนเราเคยไปสวนแลรบกันด้วยช้างทั้งหลาย เมื่อพระราชบิดาทรงผนวชเสียแล้ว เราจักทำอย่างไรกันหนอ ฉนี้ ลำดับนั้น พระโอรสองค์น้อยซึ่งเปนกนิฐภาดาของพระโอรสผู้เชฐภาดานั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมารดาแลพระเชฐภาดาพากันทรงกรรแสง จึงไปเฝ้าพระมารดาทูลถามว่า พระแม่เจ้าแลพระภาดาทรงกรรแสงทำไม ได้สดับประพฤติเหตุนั้น จึงทูลเอาพระหฤทัยว่า ถ้าฉนั้นอย่าทรงกำสรดเลย หม่อมฉันจักไม่ให้พระราชบิดาทรงผนวชก่อน จึงพร้อมด้วยนางนมลงจากปราสาทสู่สำนักพระมหาสัตวผู้พระราชบิดา ทูลว่า ได้ทราบว่าพระบิดาตรัสว่า จะทรงละเหล่าหม่อมฉันผู้ไม่อยากให้ทรงผนวชไว้แล้วทรงผนวชเสียจริงหรือพระเจ้าข้า หม่อมฉัน

จักไม่ยอมให้พระบิดาทรงผนวช ทูล พลางเข้ารัดพระศอพระมหาบุรุษไว้มั่นไม่วางพระหัตถ์ แล้วตรัสคาถาทูลว่า

มาตุ จ เม รุทฺตฺยา
เชฏฺฐสฺส จ ภาตุโน อกามสฺส
หตฺเถปิ เต คหิสฺสํ
น หิ คจฺฉสิ โน อกามานํ

มีความว่า เมื่อพระมารดาของหม่อมฉันทรงกรรแสงอยู่ แลพระเชฐภาดาไม่ทรงปรารถนาจะให้ทรงผนวช หม่อมฉันจักจับพระหัตถ์ของพระบิดาไว้ เมื่อเหล่าหม่อมฉันไม่อยากให้ทรงผนวช พระบิดาจะได้เสด็จไปทรงผนวชไม่ได้ ฯ พระบรมโพธิสัตวเจ้าทรงจินตนาการว่า โอรสของเรานี้จะมาทำอันตรายแก่เรา ด้วยอุบายอะไรหนอ เราจักให้โอรสของเรานี้กลับไปเสียได้ ลำดับนั้นจึงทอดพระเนตรนางนมตรัสว่า นางนมนี้ปิลันทนาภรณ์ที่คอ คือมณีรัตน์ นี้ก็โอรสของแม่มีอยู่ แม่จงยังโอรสนี้ให้ไปเสีย โอรสนี้อย่าได้ทำอันตรายแก่เรา เมื่อไม่สามาถจะทรงจับพระหัตถ์ของพระโอรสให้ห่างไป จึงทรงปฏิญาณจะประทานบำเหน็จแก่นางนมนั้น แล้วตรัสคาถาว่า

อุฏฺเฐหิ ตฺวํ ธาติ
อิมํ กุมารํ รเมหิ อญฺญตฺถ
มา เม ปริปนฺถํ อกา
สคฺคํ มม ปตฺถยานสฺส

มีความว่า นางนม แม่จงลุกขึ้นพากุมารนี้ไป แล้วกลับมาเอาแก้วมณีนี้ แล้วให้กุมารนี้รื่นรมเสียในที่อื่น กุมารนี้อย่าได้ทำอันตรายแก่เรา เมื่อเราปรารถนาสวรรค์ ฯ นางนมนั้นได้ประทานยำเหน็จแล้วยังพระราชกุมารให้หมายรู้ พาเสด็จไปในที่อื่น พลางปริเทวะแล้วกล่าวคาถาว่า

ยนฺนูน อิมํ ทเทยฺยํ
ปภงฺกรํ โก นุ เม อิมินา อตฺโถ
สุตโสเม ปพฺพชิเต
กึ นุ เม นํ กริสฺสามิ

มีความว่า พระสุตโสมมหาสัตวประทานมณีรัตนอันมีแสงสว่างซึ่งเรารับเพื่อเปนค่าจ้างแท้ ๆ นี้ เราจะต้องการด้วยแก้วมณีนี้ทำไมหนอ เมื่อพระสุตโสมบรมนรินทร์ทรงผนวชแล้ว เราจักทำอะไรกับแก้วมณีนี้ ฯ ลำดับนั้นมหาเสนาคุตต์จึงคิดว่า ชรอยบรมขัตติยาธิบดีหากจะทรงสำคัญว่า ทรัพย์ในราชคฤหสถานของพระองค์น้อยไซ้ เราจักทูลความที่พระราชทรัพย์มีมากแด่พระองค์ จึงลุกขึ้นถวายบังคมแล้วกล่าวคาถาว่า

โกโส จ ตุยฺหํ วิปุโล
โกฏฺฐาคารญฺจ ตุยฺหํ ปริปูรํ
ปฐวี จ ตุยฺหํ วิชิตา
รมสฺสุ มา ปพฺพช เทว

มีความว่า พระคลังน้อยของพระองค์ไพบูลย์ พระคลังใหญ่ของพระองค์ก็บริบูรณ์ ประถพีมณฑลพระองค์ก็ทรงชำนะพิเศษแล้ว ขอพระ

องค์ทรงยินดี อย่าทรงผนวชเลยพระพุทธเจ้าข้า ฯ พระมหาสัตวขัตติยชาติได้ทรงสดับคำนั้นจึงตรัสคาถาตอบว่า

โกโส จ มยฺหํ วิปุโล
โกฏฺฐาคารญฺจ ปริปูรํ
ปฐวี จ มยฺหํ วิชิตา
ตํ หิตฺวา ปพฺพชิสฺสามิ

มีความว่า จริง พระคลังน้อยของเราก็เต็ม พระคลังใหญ่ของเราก็บริบูรณ์ ประถพีมณฑลเราก็ชำนะวิเศษแล้ว ถึงอย่างนั้น เราก็จะละทรัพย์นั้นไปบวช ฯ ครั้นเมื่อมหาเสนาคุตต์ได้สดับพระวาจานั้นถอยไปแล้ว จึงกุลวัทธนเศรษฐีลุกขึ้นถวายบังคมกล่าวคาถาทูลว่า

มยฺหํปิ ธนํ ปหูตํ
สขาตุํ โนปิ เทว สกฺโกมิ
ตนฺเต ททามิ สพฺพํ
รมสฺสุ มา ปพฺพช เทว

มีความว่า ทรัพย์ของข้าพระองค์มีมากมาย ข้าพระองค์ไม่สามารถจะนับได้พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ขอถวายทรัพย์นั้นทั้งหมดแด่พระองค์ ขอพระองค์ทรงยินดีอย่าทรงผนวชเลยพระพุทธเจ้าข้า ฯ พระสุตโสมมหาราชได้ทรงสดับคำนั้น จึงตรัสคาถาตอบว่า

ชานามิ เต ธนํ ปหูตํ
กุลวทฺธน ปูชิโต ตยา จสฺมิ

สคฺคญฺจ ปตฺถยาโน
เตนาหํ ปพฺพชิสฺสามิ

มีความว่า กุลวัฑฒน เราว่าทรัพย์ของท่านมีมาก ท่านบูชาเราก็แต่เราปรารถนาสวรรค์ เพราะฉนั้นเราจักบวช ฯ ครั้นกุลวัฑฒนเศรษฐีได้ฟังรับสั่งก็ถอยออกไป พระบรมโพธิสัตวจึงตรัสเรียกพระอนุชาพระนามว่าโสมทัตต์มาดำรัสว่า ฉันเปนผู้กระสันประหนึ่งไก่ป่าที่ขังไว้ในกรง ความไม่ยินดีในฆราวาสครอบงำฉัน ๆ จักบวชในวันนี้ให้ได้ เธอจงปกครองราชสมบัตินี้ เมื่อจะทรงมอบมไหสุริยสมบัติ จึงตรัสคาถาว่า

อุกฺกณฺฐิโตสฺมิ พาฬฺหํ
อรติ มํ โสมทตฺต อาวิสติ
พหุกา หิ อนฺตรายา
อชฺเชวาหํ ปพฺพชิสฺสามิ

มีความว่า พ่อโสมทัตต์ ฉันเปนผู้กระสันยิ่ง ความไม่ยินดีในการครองเรือนมาถึงฉัน อันตรายทั้งหลายมีมากจริง ฉันจักบวชให้ได้ในวันนี้ ฯ พระกนิฐภาดาโสมทัตตกุมารได้ฟังพระดำรัสก็เปนผูอยากจะทรงผนวชบ้าง เมื่อจะทรงสำแดงพระประสงค์นั้น จึงตรัสคาถาทูลว่า

อิทมฺปิ ตุยฺหํ รุจิตํ
สุตโสม อชฺเชวทานิ ตฺวํ ปพฺพช

อหํปิ ปพฺพชิสฺสามิ
น อุสฺสเห ตยา วินา อหํ ฐาตุํ

มีความว่า แม้กรรมคือบรรพชานี้พระองค์พอหฤทัย ขอพระองค์ทรงผนวชในวันนี้ให้ได้พระพุทธเจ้าข้า แม้หม่อมฉันก็จักบวช ด้วยว่าหม่อมฉันไม่อาจจะอยู่ห่างพระองค์ ฯ พระมหาสัตวตรัสห้ามพระอนุชานั้น ตรัสกึ่งคาถาว่า

น หิ สกฺกา ปพฺพชิตุํ
นคเร น หิ ปจฺจติ ชนปเท วา

มีความว่า เธอบวชไม่ได้เปนอันขาด เพราะว่าใคร ๆ ในพระนครแลชนบทจักไม่พากันหุงต้ม (คือเมื่อเราทั้ง ๒ บวชแล้วชาวแว่นแคว้นก็จะหาที่พึ่งมิได้ ด้วยเหตุนั้นเธอบวชไม่ได้เปนอันขาด ฉันผู้เดียวจักบวช) ฯ มหาชนได้สดับพระวาจานั้นก็พากันคร่ำครวญ ปริเทวะกลิ้งเกลือกอยู่แทบพระบาทมูลแห่งพระบรมโพธิสัตวนราธิราช กล่าวกึ่งคาถาว่า

สุตโสเม ปพฺพชิเต
กถนฺนุทานิ กริสฺสาม

มีความว่า เมื่อองค์บรมนราธิราชสุตโสมมหาบุรุษทรงผนวชเสียแล้ว พวกเราจักทำฉันใดณขัดนี้หนอ ฯ ลำดับนั้นพระมหาบุรุษราชจึงรับสั่งเอาใจประชาชนว่า พอแล้ว เจ้าทั้งหลายอย่าเสร้าโศรกเลย ตัวเราถึงจักดำรงอยู่นานก็คงจักพลัดพรากจากพวกเจ้า เหตุว่าสังขารอันยังเกิด

ขึ้นแล้วชื่อว่าเที่ยงแท้ไม่มีเลย เมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่ประชาชนจึงตรัสคาถาว่า

อุปนียติทํ มญฺเญ
ปริตฺตํ อุทกํว ปงฺกวารมฺหิ
เอวํ สุปริตฺตเก ชีวิเต
น จ ปมชฺชิตุํ กาโล
อุปนียติทํ มญฺเญ
ปริตฺตํ อุทกํว ปงฺกวารมฺหิ
เอวํ สุปริตฺตเก ชีวิเต
อถ พาลา ปมชฺชนฺติ
เต วฑฺฒยนฺติ นิรยํ
ติรจฺฉานโยนิญฺจ เปตวิสยญฺจ
ตณฺหาพนฺธนพทฺธา
วฑฺเฒนฺติ อสุรกายํ

มีความว่า ดังเราสำคัญ ชีวิตนี้อันชราจับไป ราวกะน้ำในโคลนน้อย เมื่อชีวิตเปนของน้อยอย่างนี้ ความประมาทไม่ใช่กาละ ดังเราสำคัญ ชีวิตนี้อันชราจับไป ราวกะน้ำในโคลนน้อย เมื่อชีวิตเปนของน้อยอย่างนี้ กาลนั้น คนพาลทั้งหลายย่อมประมาท คนพาลเหล่านั้นย่อมยังนรก ติรัจฉานกำเนิด เปรตวิสัยให้เจริญ เปนผู้เนื่องด้วยเครื่องผูกคือตัณหา ย่อมยังอสุรกายให้เจริญ ฯ

อธิบายความแห่งคาถานี้ว่า เราย่อมสำคัญว่าชีวิตนี้อันชราจับไป เหตุดังนั้น น้ำเทลงในโคลนคือด่างของพวกช่างย้อมเล็กน้อย ย่อมจับด่างเร็วฉันใด ชีวิตก็ฉันนั้น เมื่อชีวิตเปนของน้อยอย่างนี้ การที่สัตว ทั้งหลายยึดอายุสังขารน้อยนั้นไว้ประมาทในบุญกิริยา ชื่อว่าหาใช่กาลไม่ คือไม่ควรทำความประมาทในบุญกิริยา ๆ เราสำคัญว่าชีวิตนี้อันชรา จับไปเพราะเปนของน้อย ประดุจน้ำเทลงในด่างก็จับซึมไปในด่างเร็วฉันนั้น เมื่อชีวิตเปนของน้อยอย่างนี้ กาลนั้นคนพาลเปนเหมือนจะไม่แก่ไม่ตาย จมอยู่ในโคลนคือกามคุณ ประดุจสุกรจมอยู่ในโคลนคือคูถ ชื่อว่าประมาทอยู่ คนพาลเหล่านั้นย่อมยังเกิดในนรก ในดิรัจฉานกำเนิด หรือในเปรตวิสัย เปนผู้เนื่องด้วยเครื่องผูกคือตัณหา ย่อมยังเกิดในกำเนิดกาลกัญชิกะอสุรกาย ๆ พระมหาสัตวขัตติยชาติทรงแสดงธรรมแก่มหาชนด้วยประการฉะนี้แล้ว เสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันมีนามว่าปุปผกะประทับบนพื้นชั้น ๗ ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระแสงขรรค์ แล้วตรัสแก่ประชาชนว่า เราไม่เปนอะไรกันกับเจ้าทั้งหลาย ๆ จงหาพระราชาของตน แล้วโยนพระเมาลีทั้งเครื่องพันไปในระหว่างมหาชน ๆ รับเอาพระเมาลีนั้นแล้วร้องไห้กลิ้งเกลือกอยู่ที่แผ่นดิน ธุลีลอองฟุ้งขึ้นใหญ่ในสถานที่นั้น มหาชนที่กลับมายืนดูได้เห็นธุลีลอองนั้น ต่างก็ย่นรำพรรณว่า พระเมาลีพร้อมด้วยเครื่องพันอันพระราชาทรงตัดโยนลงมาที่หว่างมหาชน เพราะเหตุนั้นธุลีจึงฟุ้งขึ้นในที่ใกล้ปราสาท แล้วกล่าวคาถาว่า

อูหญฺญเต รชคฺคํ
อวิทูเร ปุปฺผกมฺหิ ปาสาเท
มญฺเญ โน เกสา ฉินฺนา
ยสสฺสิโน ธมฺมราชสฺส

มีความว่า กองธุลีลอองย่อมตั้งขึ้นในที่ใกล้แต่ที่เราทั้งหลายยืนอยู่นี้ ใกล้ปุปผกะปราสาท ดังชาวเราสำคัญ พระเกศาอันพระธรรมราชามหาบุรุษผู้มีพระเกียรติยศของชาวเราทรงตัดแล้ว

ฝ่ายพระราชามหาโพธิสัตวทรงส่งราชบุรุษให้ไปนำบริขารแห่งบรรพชิตมา โปรดให้ภูษามาลาเจริญพระเกศาแลพระมัสสุ เปลื้องราชาภรณ์วางไว้บนราชบัจจัฏฐรณ์ แล้วทรงตัดชายพระภูษาแดงทรงกาสาวพัตร ทรงห้อยบาตรดินที่จะงอยพระอังษาเบื้องซ้าย จับธารพระกรเสด็จจงกรมไปมาบนพื้นใหญ่แล้วเสด็จลงจากปราสาท ดำเนินไปในละแวกถนน ใครเห็นเสด็จไปก็จำไม่ได้ ฯ

ครั้งนั้นนางขัตติยกัญญา ๗๐๐ ขึ้นสู่ปราสาทไม่เห็นพระราชาเห็นแต่เครื่องอาภรณ์ก็ลงมาไปสำนักแห่งสัตรีหมื่น ๖ พัน แจ้งว่าพระราชสามีที่รักของท่านทั้งหลายซึ่งทรงนามว่าสุตโสมมหิศรทรงผนวชเสียแล้วแล้วก็พากันกำสดโศกาออกไปข้างนอก ขณะนั้นมหาชนก็รู้กันทั่วว่าพระสุตโสมบรมกษัตริย์ทรงผนวชแล้ว มหาชนก็เอิกเริกทั่วพระนครประชุมกันที่พระทวารวัง โจทกันว่าพระราชาของพวกเราทรงผนวชเสียแล้วต่างพากันไปสู่พระราชสถานที่เคยประทับมีปราสาทเปนต้น ด้วยคิดว่า

บางทีจะเสด็จอยู่ในที่นี้ จะเสด็จอยู่ในที่นั้น เมื่อไม่เห็นบรมกษัตริย์จึงเที่ยวปริเทวนาการด้วยคาถาว่า

อยมสฺส ปาสาโท
สุวณฺณปุปฺผมาลฺยวีติกิณฺโณ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อยมสฺส ปาสาโท
โสวณฺณปุปฺผมาลฺยวีติกิณฺโณ
ยหิมนุวิจริ (๑) ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อิทมสฺส กูฏาคารํ
โสวณฺณปุปฺผมาลฺยวีติกิณฺณํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อิทมสฺส กูฏาคารํ
โสวณฺณปุปฺผมาลฺยวีติกิณฺณํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อยมสฺส อโสกวนิกา
สุปุปฺผิตา สพฺพกาลิกา รมฺมา

---

(๑) ยุ.ยมฺหิมนุวิจริ

ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อยมสฺส อโสกวนิกา
สุปุปฺผิตา สพฺพกาลิกา รมฺมา
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อิทมสฺส อุยฺยานํ
สุปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อิทมสฺส อุยฺยานํ
สุปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อิทมสฺส กณิการวนํ
สุปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อิทมสฺส กณิการวนํ
สุปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ

ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อิทมสฺส ปาตลิวนํ
สุปฺปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อิทมสฺส ปาตลิวนํ
สุปฺปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อิทมสฺส อมฺพวนํ
สุปฺปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อิทมสฺส อมฺพวนํ
สุปฺปุปฺผิตํ สพฺพกาลิกํ รมฺมํ
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน
อยมสฺส โปกฺขรณี
สญฺฉนฺนา อณฺฑเชหิ วีติกิณฺณา

ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ อิตฺถาคาเรหิ
อยมสฺส โปกฺขรณี
สญฺฉนฺนา อณฺฑเชหิ วิติกิณฺณา
ยหิมนุวิจริ ราชา
ปริกิณฺโณ ญาติสํเฆน

มีความว่า ปราสาทอันเดียรดาษไปด้วยสุวรรณบุบผาแลมาไลยนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยสัตรีทั้งหลาย ปราสาทอันเดียรดาษไปด้วยสุวรรณบุบผาแลมาไลยนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่พระประยุรวงศ์แลพงศ์อมาตย์ ๆ ที่บรรทมแลกูฎาคารทั้งห้องซึ่งวิจิตรด้วยรัตน ๗ อันเดียรดาษไปด้วยบุบผชาติมาไลยนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่าสัตรี ที่บรรทมแลกูฎาคารทั้งห้องซึ่งวิจิตรด้วยรัตน ๗ อันเดียรดาษไปด้วยบุบผชาติมาไลยนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยพระประยุรญาติแลมุขมนตรี ๆ ภูมิภาคในอโสกวันมีดอกอันบาน พอบริโภคในกาลทั้งปวง น่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่าสัตรี ภูมิภาคในอโสกวันมีดอกอันบาน พอบริโภคทุกกาล น่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่พระญาติแลอมาตย์ ๆ อุทยานเช่นกับนันทวันจิตรลัดาวันอันมีดอกไม้บานแล้วมีดอกแลผลเกิดทุกกาล น่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่าสัตรี อุทยานเช่นกับนันทวัน

จิตรลัดาวันอันมีดอกไม้บานแล้วมีดอกแลผลเกิดทุกกาล น่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่พระวงศ์แลเสวกามาตย์ ๆ กรรณิกาวันมีดอกไม้บานแล้วแลพอบริโภคทุกกาล น่ารื่นรมนี้ อันพระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่านารี กรรณิการวันอันมีดอกไม้บานแล้ว แลพอบริโภคตลอดกาล น่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่ประยุรญาติแลมนตรี ๆ ปาตลิวันอันมีดอกไม้บานแล้ว แลพอบริโภคทุกฤดู น่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่านารี ปาตลิวันอันมีดอกไม้บานแล้วแลพอบริโภคทุกฤดูน่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่ประยุรญาติแลอมาตย์ ๆ อัมพวันอันมีช่อพอบริโภคผลตลอดกาลน่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่านารี อัมพวันอันมีช่อพอบริโภคผลตลอดกาลน่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่พระญาติแลอมาตย์ราชบริพาร ๆ สระโบกขรณีอันดาดายไปด้วยบุบผชาติบนบกในน้ำ เกลื่อนกลาดไปด้วยฝูงวิหคน่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยเหล่าสัตรี สระโบกขรณีอันดาดายไปด้วยบุบผชาติบนบกในน้ำ เกลื่อนกลาดไปด้วยฝูงปักษาชาติน่ารื่นรมนี้ ที่พระราชาเคยเสด็จเกลื่อนกลาดไปด้วยหมู่พระญาติวงศ์แลพงศ์อมาตย์ ๆ

มหาชนคร่ำครวญในสถานนั้น ๆ อย่างนี้แล้ว มาพระลานหลวงอีกกล่าวคาถาว่า

ราชา โข ปพฺพชิโต
สุตโสโม รชฺชํ อิมํ ปหนฺตฺวาน

กาสายวตฺถวสโน

นาโคว เอกโก จรติ

มีความว่า พระสุตโสมบรมราชาทรงกาสาวพัตรผนวชแล้ว ละราชสมบัตินี้เสด็จไปพระองค์เดียว ประดุจช้างเที่ยวไปตัวเดียวฉนั้น แล้วต่างละสมบัติในเคหสถานของตน ๆ พาบุตรธิดาออกไปสู่สำนักพระโพธิสัตว พระชนกพระชนนีราชบุตรบุตรีพระชายาตลอดจนนาฏกิสตรีก็พากันไปสู่สำนักพระมหาสัตว พระนครสุทัสสนะทั้งสิ้นดูเหมือนว่างเปล่าหาประชาชนมิได้ ฝ่ายชาวชนบทก็ได้ตามไปเบื้องหลังแห่งชนเหล่านั้น พระมหาบุรุษราชพาบริษัทเต็มในที่ ๑๒ โยชน์ บ่ายพระพักตร์ฉะเพาะหิมวันตประเทศเสด็จไป ครั้งนั้นท้าวสักกินทรเทวราชทรงทราบว่าพระบรมโพธิสัตวเสด็จออกเพื่อคุณยิ่งใหญ่ ตรัสเรียกพระวิสุกรรมเทพบุตรมาตรัสสั่งว่า วิสุกรรม พระสุตโสมมหาราชเสด็จออกมหาภิเนกษกรมณ์ ควรจะได้ที่ประทับ สมาคมจักใหญ่ ท่านจงไปนิรมิตรอาศรมบทยาว ๓ โยชน์ กว้าง ๕ โยชน์ ใกล้ฝั่งคงคาณหิมวันตประเทศ พระวิสุกรรมเทพบุตรทำตามเทวบัญชา จัดบรรพชิตบริขารในอาศรมบทนั้น แล้วให้มีมรรคาน้อย เสร็จแล้วกลับเทวโลก พระมหาบุรุษราชเสด็จดำเนินมาโดยมรรคานั้น เข้าสู่อาศรมสถาน ทรงผนวชเองก่อนแล้วยังชนอันโดยเสด็จมาให้บวชภายหลัง ครั้นกาลล่วงมาชนเป็นอันมากได้บวชแล้วที่ ๓๐ โยชน์เต็มหมด ๆ กำหนดพระวิสุกรรมนิรมิตรอาศรม กำหนดผู้บวชมาก กำหนดพระโพธิสัตวทรงจัดอาศรมสถาน บัณฑิตพึงทราบตามนัยอันมาในหัตถิปาลชาดก ๆ มิจฉาวิตกมีกามวิตก

เปนต้นเกิดขึ้นแก่พระดาบสใด ๆ พระบรมราชฤษีสุตโสมก็เสด็จไปหาพระดาบสนั้น ๆ โดยเวหา ประทับนั่งด้วยบัลลังก์ในนภากาศ เมื่อทรงโอวาทจึงตรัส ๒ คาถาว่า

มาสฺสุ ปุพฺเพ รติกีฬิตานิ
หสิตานิ อนุสฺสริตฺถ
มา โว กามา หนึสุ
รมฺมณฺหิ สุทสฺสนํ นครํ
เมตฺตจิตฺตญฺจ ภาเวถ
อปฺปมาณํ ทิวา จ รตฺโต จ
อถ คญฺฉิตฺถ เทวปุรํ
อาวาสํ ปุญฺญกมฺมานํ

มีความว่า ท่านทั้งหลายอย่างระลึกถึงความยินดีในกามแลการเล่นเปนไปด้วยสามารถแห่งการเล่นด้วยกายหรือวาจา แลความร่าเริงในปางก่อนเลย วัตถุกามกิเลสกามทั้งหลายอย่าทำลายเหล่าท่านได้เลย สุทัสสนมหานครน่ารื่นรมก็จริง ท่านอย่าระลึกถึง จงเจริญเมตตาจิตต์มีสัตวไม่มีประมาณเปนอารมณ์ทั้งกลางวันแลกลางคืนดีกว่า ภายหลังเหล่าท่านก็จักไปสู่พรหมโลกอันเปนที่อยู่ของท่านที่ทำบุญ ๆ หมู่แห่งพระฤษีนั้นตั้งอยู่ในโอวาทของพระบรมโพธิสัตว ก็มีพรหมโลกเปนที่ไปในเบื้องหน้า ฯ วัตถุทั้งปวงบัณฑิตพึงกล่าวตามนัยอันมาแล้วในหัตถิปาลชาดก ฯ

สตฺถา อิมํ ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแล้ว จึงตรัสท้าวความหลังว่า เราผู้ตถาคตออกมหาภิเนกษกรมณ์ในกาลบัดนี้เท่านั้นก็หามิได้ ได้ออกแล้วแม้ในปางก่อน แล้วทรงประชุมชาดกว่า พระชนกพระชนนีในครั้งนั้นครั้นกลับชาติมาได้เป็นศักยมหาราชสกุล นางจันทาเทวีในครั้งนั้นครั้นกลับชาติมาได้เป็นราหุลมารดา เชฐโอรสในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นภิกษุชื่อสารีบุตรผู้เอกอรรคสาวก กนิฐโอรสในครั้งนั้นครั้นกลับชาติมาได้เป็นราหุล นางนมในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นนางขุชชุตตราอุบาสิกา กุลวัฑฒนเศรษฐีในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นภิกษุชื่อกัสสป มหาเสนาคุตต์ในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นโมคคัลลานภิกษุผู้ทุติยอรรคสาวก โสมทัตตกุมารในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นพุทธอุปัฏฐากชื่ออานนท์ บริษัทอันเหลือนอกนั้นในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นพุทธบริษัท ก็แต่สุตโสมราชาในครั้งนั้น ครั้นกลับชาติมาได้เป็นเราผู้ตถาคต ฉนี้แล ฯ

จบจุลสุตโสมชาดก

(จบจตุตาฬีสนิปาตวณฺณนา)

ปัญญาสนิบาต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตมรพันธุ์

ทรงเรียบเรียง

๑ นฬินิกาชาดก

อุทฺทยฺหเต ชนปโทติ อิทํ สตฺถา ชตวเน วิหรนฺโต ปุรา-ณทุติยิกาปโลภนํ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สมเด็จพระบรมโลกนาถศาสดาจารย์ เมื่อพระองค์ทรงสำราญพระอิริยาบถอยู่ในพระมหาวิหารมีนามว่าพระเชตวัน ทรงพระปรารภความประโลมล่อของนางปุราณทุติยิกา คือภรรยาเดิมของพระภิกษุรูปหนึ่ง ตรัสพระธรรมเทศนานี้ มีคาถาว่า **อุทฺทยฺหเต ชนปโท** ดังนี้ เป็นเบื้องต้น ฯ เมื่อตรัสอยู่นั้น จึงรับสั่งถามพระภิกษุผู้เป็นสามีเดิมนั้น ว่าใครกระทำให้เธอกระสันรันจวนจิตต์ พระภิกษุนั้นก็กราบทูลว่า นางปุราณทุติยิกา พระองค์จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุ นางปุราณทุติยิกาผู้นั้นแล เป็นผู้กระทำซึ่งกรรมอันหาประโยชน์มิได้ ถึงแม้ในกาลก่อนตัวเธอเสื่อมหายจากฌาน ถึงซึ่งความพินาศกันใหญ่หลวง ก็เพราะอาศัยนางปุราณทุติยิกานี้ ตรัสแล้วก็ทรงนำนิทานในอดีตกาลมาทรงแสดงดังต่อไปนี้

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต อุทิจฺจพฺราหฺมณมหาสาลกุเล นิพฺพตฺติตฺวา วยปฺปตฺโต อุคฺคหิตสิปฺโป อิสิปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา ฌานาภิญฺญา นิพฺพตฺเตตฺวา หิมวนฺตปฺปเทเส วาสํ กปฺเปสิ ฯ ในกาลอันเปนอดีตภาคล่วงแล้วแต่ปางหลัง ครั้งพระราชาทรงพระนามว่าพระเจ้าพรหมทัตต์ครองราชสมบัติในพระนครพาราณสี พระโพธิสัตวบังเกิดในตระกูลอุทิจจพราหมณมหาศาล ถึงความเจริญวัยมีศิลปศาสตร์อันได้เล่าเรียนแล้วออกบวชเปนฤษีบรรพชา กระทำฌานแลอภิญญาให้เกิด สำเร็จความอยู่สำราญอิริยาบถในหิมวันตประเทศ ฯ นางมฤคีตัวหนึ่งมีครรภ์คลอดบุตรเปนมนุษย์ผู้ชาย เพราะอาศัยพระโพธิสัตวนั้นมีนัยอันกล่าวแล้ว ในอลัมพุสาชาดก (ในจัตตาฬีสนิบาตโน้น) ฯ พระโพธิสัตวจึงตั้งนามบุตรนั้นว่า อิสิสิงค ฯ ครั้งนั้นพระบิดาก็ให้เจ้าอิสิสิงคผู้ถึงแล้วซึ่งความเจริญไวยบรรพชาเปนฤษี ให้เล่าเรียนกสิณบริกรรม ฯ อิสิสิงคฤษีนั้นกระทำฌานแลอภิญญาให้เกิดขึ้นในกาลอันไม่เนิ่นนาน ก็บรรเทิงใจอยู่ด้วยความสุขในฌาน ฯ เธอมีตบะกิจอันพิลึก มีตบะอย่างยิ่งมีอินทรีย์อันชนะอย่างยิ่งแล้ว ฯ ด้วยเดชะแห่งศีลของพระฤษีนั้นสักกภพน์ที่สถิตของท้าวสักกเทวราชก็หวั่นไหว ฯ ท้าวสักกเทวราชเล็งดูก็ทรงทราบเหตุที่กระทำให้ภพน์ของพระองค์หวั่นไหวนั้น จึงทรงพระดำริว่า เราจะทำลายศีลของพระฤษีนั้นเสียด้วยอุบายจงได้ ทรงพระดำริดังนี้แล้ว จึงทรงห้ามฝนเสียไม่ให้ตกในกาสิกรัฐตลอดกาลสามปี ฯ พระราชอาณาจักรก็ปรากฏดังไฟเผาให้เร่าร้อน ฯ เมื่อต้นเข้า

ไม่งามบริบูรณ์ก็เกิดทุพภิกขภัยเบียดเบียฬประชาชน เหล่ามนุษย์ทั้งหลายก็มาประชุมกันร้องทุกข์ที่หน้าพระลาน ฯ ครั้งนั้นพระบรมกษัตริย์เสด็จออกที่พระแกลรับสั่งถามว่าเหตุอะไรกัน หมู่ราษฎรที่มาประชุมอยู่นั้นจึงกราบทูลว่า ข้าแต่สมเด็จพระมหาราชเจ้า บัดนี้ฝนไม่ตกถึงสามปีแล้ว พระราชอาณาจักรทั้งหมดย่อมเร่าร้อนดังเพลิงเผา มนุษย์ชนทั้งหลายถึงซึ่งความทุกข์ยาก ขอพระองค์จงโปรดให้ฝนตกเถิดพระพุทธเจ้าข้า ฯ พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงสมาทานศีลแลทรงรักษาพระอุโบสถก็ไม่อาจที่จะให้ฝนตกได้ ฯ

ในกาลนั้นท้าวสักกเทวราช ก็เสด็จมาประดิษฐานอยู่ในเวหาศเปล่งพระรัศมีให้โอภาสเปนอันหนึ่งอันเดียวเข้าไปยังห้องสิริไสยาศน์ของพระเจ้าพรหมทัตต์ในเวลาอัฒรัตติกสมัยเที่ยงคืน ฯ สมเด็จบรมขัตติยาธิราชทอดพระเนตรเห็นท้าวสักกเทวราชจึงตรัสถามว่าท่านคือผู้ใด ฯ พระอินทร์ก็ตรัสตอบว่า ข้าพเจ้าคือท้าวสักกเทวราช ฯ แล้วตรัสถามต่อไปว่าฝนตกในแว่นแคว้นของพระองค์หรือ ฯ พระราชาตรัสตอบว่าหาตกไม่ ฯ ท้าวโกสีย์ตรัสถามว่า พระองค์ทรงทราบเหตุที่ทำให้ฝนไม่ตกนั้นหรือไม่ ฯ บรมกษัตริย์ตรัสตอบว่าไม่ทราบ ฯ ท้าวมัฆวานจึงตรัสตอบว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า ยังมีพระดาบสชื่ออิสิสิงคสถิตอยู่ในหิมวันตประเทศ พระดาบสนั้นมีตบะกิจอันพิลึก มีอินทรีย์อันชนะอย่างยิ่งแล้ว เมื่อฝนตกเธอก็มีความโกรธเล็งแลดูอากาศอยู่เปนเนืองนิจ เพราะเหตุฉนั้นแลฝนจึงไม่ตก ฯ พระเจ้าพรหมทัตต์ตรัส

ถามว่า ข้าพเจ้าควรจะทำอย่างไรในบัดนี้ ที่จะให้ฝนตก ฯ ท้าวสักกตรัสตอบว่า เมื่อตบะกิจของพระดาบสนั้นทำลายแล้วฝนก็จะตก ฯ พระราชาตรัสถามว่า ใครเปนผู้สามารถที่จะทำลายตบะกิจของพระดาบสนั้นได้ ฯ ท้าวสักกตรัสตอบว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า พระราชธิดาของพระองค์ซึ่งมีนามว่านางนฬินิกานั้นแลเปนผู้สามารถ พระองค์จงรับสั่งให้หาพระราชธิดานั้นมาแล้วรับสั่งว่า เจ้าจงไปยังที่โน้นจงทำลายเสียซึ่งตบะกิจของพระดาบสนั้นเสียดังนี้ แล้วจงส่งนางนั้นไปเถิด ฯ ท้าวสักกเทวราชถวายอนุสาสน์แนะนำพระราชาอย่างนี้แล้ว ก็กลับไปยังสถานที่สถิตของพระองค์ ฯ

ครั้นรุ่งขึ้นพระเจ้าพรหมทัตต์ จึงปรึกษากับอำมาตย์ทั้งหลายแล้วรับสั่งให้หาพระราชธิดามาเฝ้า แล้วตรัสเปนบาทพระคาถาเริ่มต้นดังนี้

อุทฺทยฺหเต ชนปโท รฏฺฐญฺจาปิ วินสฺสติ
เอหิ นฬินิเก คจฺฉ ตํ เม พฺราหฺมณมานย ฯ

ชนบทเร่าร้อนอยู่ดังเพลิงเผา พระราชอาณาเขตต์จะถึงความพินาศอยู่แล้ว ดูก่อนเจ้านฬินิกา เจ้ามานี่เถิด เจ้าจงไปนำพราหมณ์ผู้นั้นมาให้แก่เราเถิด (อธิบายว่าพราหมณ์นั้นหมายความว่าพระดาบส ที่ให้นำมานั้น คือให้ทำลายศีลด้วยอำนาจกิเลสฤดี)

นางนฬินิกาได้ทรงฟังรับสั่งพระราชบิดา จึงกราบทูลสนองเปนคาถาที่ ๒ ดังนี้

นาหํ ทุกฺขกฺขมา ราช นาหํ อทฺธานโกวิทา
กถํ อหํ คมิสฺสามิ วนํ กุญฺชรเสวิตํ ฯ

ข้าแต่พระราชบิดา ข้าพระองค์ไม่เปนผู้ที่จะอดทนต่อความทุกข์ได้ ข้าพระองค์ไม่ทราบหนทาง ข้าพระองค์จะไปยังป่าอันฝูงกุญชรชาติทั้งหลายเสพอาศัยอยู่อย่างไรได้

พระเจ้าพรหมทัตต์ จึงตรัสคาถา ๒ คาถาต่อไปว่า

ผิตํ ชนปทํ คนฺตฺวา หตฺถินา จ รเถน จ
ทารุสํฆาฏยาเนน เอวํ คจฺฉ นฬินิเก ฯ

ดูก่อนเจ้านฬินิกา เจ้าจงไปยังชนบทอันแพร่หลายไพบูลย์ ด้วยช้างแลด้วยรถ แลด้วยยานต่อด้วยไม้ (คือวอเปนต้น) เจ้าจงไปอย่างนี้เถิด

หตฺถี อสฺสา รถา ปตฺตี คจฺเฉวาทาย ขตฺติเย
ตเวว วณฺณรูเปน วสํ ตมานยิสฺสสิ ฯ

ดูก่อนเจ้าผู้เปนนางกษัตริย์ เจ้าจงพาช้างม้ารถพลเดินเท้าไปเถิด เจ้าจงนำดาบสนั้นมาในอำนาจ ด้วยสีสรรววรรณะแลรูปสิริโสภาคของเจ้าเถิด

สมเด็จบรมกษัตริย์ ไม่ควรจะตรัสกับพระราชธิดาเช่นนี้ อาศัยเหตุที่จะบริบาลรักษาพระราชอาณาจักร จึงจำเปนต้องตรัสดังนี้ ฯ นางนฬินิกาก็กราบทูลรับรับสั่งว่าจะทำตาม ฯ พระเจ้ากรุงพาราณสีก็พระราชทานสรรพสิ่งที่ควรจะพระราชทานทั้งปวง แก่นางนฬินิกานั้น แล้วก็ส่งไปพร้อมกับเหล่าอำมาตย์ทั้งหลาย ฯ หมู่อำมาตย์เชิญเสด็จ

นางนฬีนิกาไป ถึงที่สุดแดนก็ให้ตั้งค่ายประทับแรมในที่นั้น แล้วก็ให้เชิญพระราชธิดาเข้าไปในป่าหิมพานต์ตามทางที่นายวันจรกพรานป่านำ พอเพลาบุพพัณหสมัยรุ่งเช้า ก็บรรลุถึงที่ใกล้อาศรมบทของอิสิสิงคดาบสนั้น ๆ ในขณะนั้นพระโพธิสัตว์ให้บุตรยับยั้งอยู่ที่พระอาศรม องค์เองก็เข้าไปในอรัญราวป่าเพื่อจะเสาะหาผลาผล พวกพรานป่าไม่เข้าไปยังพระอาศรมบทเอง ยืนอยู่ในจังหวัดที่อยู่ของพระดาบส แล้วชี้พระอาศรมนั้นถวายนางนฬีนิกา ก็กล่าวเปนบาทคาถาทั้ง ๒ นี้

กทลีธชปญฺญาโณ อาภุชิปริวาริโต
เอโส ปทิสฺสติ รมฺโม อิสิสิงฺคสฺส อสฺสโม ฯ

พระอาศรมของพระอิสิสิงคดาบสอันเปนที่รื่นรมรโหฐาน แลเห็นธงคือต้นกล้วยปรากฎอยู่ มีป่าเสม็ดล้อมอยู่โดยรอบนั่นแล

เอโส อคฺคิสฺส สํขาโต เอโส ธุโม ปทิสฺสติ
มญฺเญ โน อคฺคึ หาเปติ อิสิสิงฺโค มหิทฺธิโก ฯ

นั่นแสงเพลิงของพระดาบสนั้น นั่นควันปรากฎอยู่ ชรอยพระอิสิสิงคดาบสผู้มีฤทธิอันใหญ่หลวง จะกำลังบูชาเพลิงอยู่ ฯ

ในเวลาพระโพธิสัตวเข้าไปยังอรัญราวป่าแล้ว อำมาตย์ทั้งหลายก็รายรอบพระอาศรม ตั้งการล้อมวงรักษา จึงทูลให้พระราชธิดาถือเอาเพศฤษี กระทำผ้ากรองทองเปนผ้าทรงแลทรงสพัก ประดับด้วยเครื่องอลังการทั้งปวง ให้ถือลูกขลุบอันงามวิจิตรผูกสายเชือก แล้วก็ส่งไปยังอาศรม พวกตนเองก็ตั้งล้อมวงรักษาอยู่ภายนอก นางนฬีนิกา

ก็เล่นลูกขลุบนั้นไปถึงท้ายที่จงกรม ขณะนั้นพระอิสิสิงคดาบสนั่งอยู่ที่แผ่นสิลาแทบประตูบรรณศาลา ครั้นเห็นนางนฬินิกานั้นมาก็สดุ้งตกใจ จึงเข้าไปยืนอยู่ในบรรณศาลา นางนฬินิกาก็ไปยังประตูบรรณศาลา ซ้ำเล่นลูกขลุบอยู่ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ เมื่อพระองค์จะทรงประกาศเนื้อความนั้นให้ยิ่งขึ้นไปอีก จึงตรัสคาถาทั้ง ๓ นี้ ฯ

ตญฺจ ทิสฺวาน อายนฺตํ อามุตฺตมณิกุณฺฑลํ
อิสิสิงฺโค ปาวิสิ ภีโต อสฺสมํ ปณฺณฉาทนํ ฯ

พระอิสิสิงคดาบสเห็นนางนฬินิกาผู้มีกุณฑลแก้วมณีอันห้อยแล้วนั้นมาอยู่ ก็มีความกลัว เข้าไปยังอาศรมอันมุงและบังด้วยใบไม้

อสฺสมสฺส จ สา ทวาเร เคณฺฑุเกนสฺส กีฬติ
วิทํสยนฺตี องฺคานิ คุยฺหํ ปกาสิตานิ จ ฯ

ฝ่ายนางนฬินิกา ก็สำแดงองค์ประกาศสิ่งที่ควรซ้อนบัง เล่นลูกขลุบอยู่แทบทวารพระอาศรม

ตญฺจ ทิสฺวาน กีฬนฺตึ ปณฺณสาลคโต ชฏี
อสฺสมา นิกฺขมิตฺวาน อิทํ วจนมพฺรวิ ฯ

พระดาบสผู้มีชฎาอันเข้าไปยังบรรณศาลาแล้ว ครั้นเห็นนางนฬินิกานั้นเล่นลูกขลุบอยู่ ก็ออกมาจากพระอาศรม แล้วกล่าวคำนี้

อมฺโภ โก นาม โส รุกฺโข ยสฺส เตวํ คตํ ผลํ
ทูเรปิ ขิตฺตํ ปจฺเจติ น ตํ โอหาย คจฺฉติ ฯ

แน่ะพ่อเอ๋ย ไม้นั้นมีนามอไร ที่มีผลเปนไปเช่นนี้ ท่านกลิ้งไปถึงว่าไกลก็กลับมา ไม่ละท่านไปเสีย (มีอธิบายว่า การที่พระดาบศถามดังนี้ เพราะไม่เคยเห็นลูกขลุบ)

ครั้งนั้นนางนฬินิกา เมื่อจะตอบจึงกล่าวคาถาว่า

อสฺสมสฺส มมํ พฺรเหฺม สมีเป คนฺธมาทเน
ปพฺพเต ตาทิสา รุกฺขา ยสฺส เตวํ คตํ ผลํ
ทุเรปิ ขิตฺตํ ปจฺเจติ น มํ โอหาย คจฺฉติ ฯ

ข้าแต่ท่านผู้เปนพรหม ผลไม้ที่เปนไปเช่นนี้ อันข้าพเจ้ากลิ้งไปถึงว่าไกลก็กลับมา ไม่ละข้าพเจ้าไปเสีย เปนผลของต้นไม้ มีที่ภูเขาคันธมาทน์ อันอยู่ใกล้อาศรมของข้าพเจ้า

พระอิสิสิงคดาบสก็เชื่อตามที่บอก และหมายว่านางนั้นเปนดาบส เมื่อจะกระทำปฏิสัณฐารต้อนรับ จึงกล่าวเปนคาถาว่า

เอตุ ภวํ อสฺสมิมํ อเทตุ
ปชฺชญฺจ ภกฺขญฺจ ปฏิจฺฉ ทมฺมิ
อิทมาสนํ อตฺร ภวํ นิสีทตุ
อิโต ภวํ มูลผลานิ ขาทตุ ฯ

ท่านผู้เจริญจงไปในอาศรม จงบริโภคให้สบายเถิด ข้าพเจ้าให้น้ำมันทาเท้า แลภักษาหาร ท่านจงรับเถิด เชิญท่านผู้เจริญนั่งเหนืออาศนะนี้ ในอาศรมนี้ เชิญท่านผู้เจริญขบฉันมูลผลาหารแต่ที่นี้เถิด

เมื่อนางนฬินิกาเข้าไปบรรณศาลาแล้วนั่งที่ไม้ฟาก กระทำอาการให้พระดาบสเห็นอวัยวะทั้งปวง พระดาบสเปนผู้ไม่เคยเห็นสรีระแห่งมาตุคามมาแต่ในกาลก่อน จึงกล่าวถามเปนคาถา

กินฺเต อิทํ ตว อูรูนมนฺตรํ
สุปิจฺฉิตํ กณฺหริวปฺปกาสติ
อกฺขาหิ เม ปุจฺฉิโต เอตมตฺถํ
โกเส นุ เต อุตฺตมํคํ ปวิฏฺฐํ ฯ

ใจความในคาถา ถามถึงอวัยวะที่ได้เห็น ขอให้นางบอกเนื้อความว่าเปนอย่างไร

นางนฬินิกา เมื่อจะหลอกลวงพระดาบส จึงกล่าวคาถา ๒ คาถา

อหํ วเน มูลผเลสนํ จรํ
อสาทยึ อจฺฉํ สุโฆรรูปํ
โส มํ ปติตฺวา สหสชฺฌปฺปตฺโต
ปนุชฺช มํ อพฺพหิ อุตฺตมํคํ ฯ

ใจความว่า ข้าพเจ้าเที่ยวหาเผือกมันแลผลไม้ในป่า ได้พบหมีที่มีรูปพิลึกสพึงกลัว จึงขว้างด้วยก้อนดิน หมีนั้นก็วิ่งไล่ข้าพเจ้าถึงตัวเข้าโดยพลัน กระทำให้ข้าพเจ้าล้มลง แล้วกัดเอา

สวายํ วโณ ขชฺชติ กณฺฑุวายติ
สพฺพญฺจ กาลํ น สภามิ สาตํ
ปโหภวํ กณฺฑุมิมํ วิเนตุํ
กุรุตํ ภวํ ยาจิโต พฺรหฺมณตฺถํ ฯ

ข้าพเจ้าไม่มีความสบายตลอดกาลทั้งปวงด้วยถูกหมีกัด ขอให้ท่านช่วยรงับทุกข์ลำบากด้วย ท่านผู้เจริญเปนอันข้าพเจ้าวิงวอนแล้ว จงกระทำซึ่งประโยชน์แก่ข้าพเจ้าผู้เปนพราหมณ์เถิด

พระอิสิสิงคดาบสก็เชื่อคำมุสาวาทของนางนฬินิกานั้นว่าเปนความจริง จึงกล่าวว่า ถ้าความสุขจะมีแก่ท่านอย่างไร ข้าพเจ้าก็จะกระทำ แล้วจึงพิจารณาดูร่างกายนาง กล่าวคาถาไปพลาง

คมฺภีรรูโป เต วโณ สโลหิโต
อปูติโก ปกฺกคนฺโธ มหาปี จ
กโรมิ เต กิญฺจิ กสาย โยคํ
ยถา ภวํ ปรมสุขี ภเวยฺย ฯ

ใจความในคาถา กล่าวถึงการที่ได้พิจารณาดูเห็นอย่างไร แลรับช่วยธุระว่า ข้าพเจ้าจะประกอบน้ำกระสายยาให้แก่ท่าน ตามแต่ท่านผู้เจริญจะมีความสุขอย่างยิ่งได้อย่างไร

นางนฬินิกาจึงกล่าวตอบเปนคาถา

นมนฺตโยคา นกสายโยคา
นโอสถา พฺรหฺมจาริ กมนฺติ
ยํ เต มุทุ เตน วิเนหิ กณฺฑุํ
ยถา อหํ ปรมสุขี ภเวยฺยํ ฯ

ใจความว่า การที่จะประกอบเวทมนต์รักษาก็ดี ประกอบน้ำกระสายก็ดี ประกอบยาปรุงผสมกันก็ดี ก็ไม่หายได้ ต่อไปเปนคำล่อลวงให้สำผัสร่างกายหลอกว่าเปนการรักษาโรค

พระดาบสหมายว่านางนั้นกล่าวความจริง ไม่ทราบว่าศีลจะขาด ฌานจะเสื่อมหาย ด้วยเกี่ยวข้องในการประเวณี เพราะไม่เคยเห็นสตรีแลไม่ทราบในการสมัคสังวาศ จึ่งได้ร่วมภิรมย์สมสนิทกับนางนั้น ศีลก็ขาดฌานก็เสื่อมลงทันที แล้วพระดาบสก็ออกมาจากกุฎีลงสรงน้ำในสระ แล้วกลับมานั่งในบรรณศาลา ยังสำคัญว่านางนั้นเปนดาบสอยู่อีก เมื่อจะถามถึงที่อยู่ จึ่งกล่าวคาถาดังนี้

อิโต นุ โภโต กตเมน อสฺสโม
กจฺจิ ภวํ อภิรมสิ อรญฺเญ
กจฺจิ นุ เต มูลผลํ พหุตํ
กจฺจิ ภวํ น วิหึสนฺติ พาฬา ฯ

อาศรมของท่านผู้เจริญอยู่ไกลจากที่นี้ทิศใดหนอ ท่านผู้เจริญยินดีรื่นรมในป่าแลหรือ เผือกมันแลผลไม้ท่านมีพอฉันหรือหนอ สัตวร้ายไม่มาเบียดเบียฬท่านผู้เจริญดอกหรือ

นางนฬินิกาจึ่งกล่าวคาถาตอบ ๔ คาถา ดังต่อไปนี้

อิโต อุชุํ อุตฺตรายํ ทิสายํ
เขมา นที หิมวนฺตา ปภาติ
ตสฺสา ตีเร อสฺสโม มยฺหํ รมฺโม
อโห ภวํ อสฺสมํ มยฺห ปสฺเส ฯ

ป่าหิมพานต์ปรากฏอยู่ในทิศเหนือ ตรงไปจากที่นั้นมีแม่น้ำชื่อเขมา อาศรมอันเปนที่รื่นรมรโหฐานของข้าพเจ้าอยู่ริมฝั่งแม่น้ำนั้น โอ้ ท่านผู้เจริญควรจะไปเห็นอาศรมของข้าพเจ้า

อมฺพา จ สาลา ติณฺฑุกา จ ชมฺพุโย
อุทฺทาลกา จ ปาตลิโย สุผุลฺลา
สมนฺตโต กึปุริสาภิคีตํ
อโห ภวํ อสฺมํ มยฺห ปสฺเส ฯ

ต้นม่วงแลต้นรัง ต้นมะพลับแลต้นหว้า ต้นราชพฤกษ์แลต้นแคฝอย กำลังเผล็ดดอกดูงาม มีเสียงกินรขับร้องอยู่โดยรอบ โอ้ ท่านผู้เจริญควรจะไปเห็นอาศรมของข้าพเจ้า

ตาลา จ มูลา จ ผลา จ เมตฺถ
วณฺเณน คนฺเธน อุเปตรูปํ
ตํ ภูมิภาเคหิ อุเปตรูปํ
อโห ภวํ อสฺสมํ มยฺห ปสฺเส ฯ

ต้นตาลอันประกอบด้วยสีแลกลิ่นทั้งรากแลผลมีในที่นั้น อาศรมเล่าก็ประกอบด้วยพื้นภูมิภาคอันรื่นรม โอ้ ท่านผู้เจริญควรจะไปเห็นอาศรมของข้าพเจ้า

ผลา จ มูลา จ พหูตเมตฺถ
วณฺเณน คนฺเธน รเสนุเปตา
อายนฺติ จ ลุทฺทกา ตํ ปเทสํ
มา เม ตโต มูลผลํ หเรยฺยุํ ฯ

ผลไม้แลเผือกมันอันประกอบด้วยสีแลกลิ่นแลรสก็มีมากในที่นั้น พวกพรานป่าก็มายังประเทศที่นั้น ท่านจงอย่าให้พรานเหล่านั้นลักเอาเผือกมันแลผลไม้ไปจากอาศรมนั้นเลย (มีอธิบายว่า เพราะไม่มีใครอยู่อาศรม พรานพบของกินก็จะลักเอาไปเสีย จะขอริบกลับไป)

พระดาบสได้ฟังคำนั้น มีประสงค์จะให้นางรอคอยอยู่จนพระบิดากลับมา จึงกล่าวคาถาดังนี้

บีตา มม มูลผเลสนํ คโต
อิทานิ อาคจฺฉติ สายกาเล
อุโภว คจฺฉามเส อสฺสมนฺตํ
ยาว บีตา มูลผลโต เอตุ ฯ

บิดาของข้าพเจ้าไปเที่ยวหาเผือกมันแลผลไม้ บัดนี้เปนเวลาเย็นแล้วบิดาก็จะมา เราทั้งสองจงไปยังอาศรมนั้นต่อเมื่อบิดากลับมาจากหามูลผลาหารนั้นเถิด

ครั้งนั้นนางนฬินิกาจึงดำริว่า พระดาบสนี้ไม่ทราบว่าเราเปนสตรีเพราะเปนผู้มีความเจริญวัยอยู่ในป่าเท่านั้น แต่ฝ่ายบิดาของเธอพอเห็นเราเข้าก็จะทราบทีเดียว จะถามเราว่าเจ้ามาทำอะไรที่นี่ดังนี้ ก็จะเอาไม้คานตีศีร์ษะเราให้แตก ควรเราจะไปเสียแต่ในเวลาที่บิดายังไม่กลับมา ความประสงค์ที่เรามานั้นก็สำเร็จแล้ว เมื่อนางจะกล่าวอุบายที่จะหลีกไป จึงกล่าวคาถาอีก ดังนี้

อญฺเญ พหู อิสโย สาธุรูปา
ราชิสโย อนุมคฺเค วสนฺติ
เตเยว ปุจฺเฉสิ มมสฺสมนฺตํ
เต ตํ นยิสฺสนฺติ มม สกาเส ฯ

ฤษีมีรูปงามดีองค์อื่นมีอยู่มาก ที่เปนพระยาบวชเปนฤษีก็มีอยู่ตามหนทาง ท่านจงถามฤษีเหล่านั้นถึงอาศรมของข้าพเจ้านั้นเถิด ฤษีเหล่านั้นก็จะนำท่านไปที่สำนักของข้าพเจ้า

นางนฬินิกาทำอุบายที่จะหนีดังนี้แล้ว ก็ออกจากบรรณศาลา จึงกล่าวแก่พระดาบสผู้แลดูอยู่นั้นว่า ท่านค่อยอยู่จงดีเถิด แล้วก็ไปตามหนทางที่มา ไปถึงสำนักของอำมาตย์ทั้งหลาย อำมาตย์ทั้งหลายก็เชิญนางไปยังค่ายหลวงแล้วก็กลับไปถึงเมืองพาราณสีตามลำดับ

ฝ่ายท้าวสักกเทวราชก็มีความชื่นบานในวันนั้น จึงบันดาลให้ฝนตกทั่วทั้งพระราชอาณาเขตต์ ตั้งแต่กาลนั้นไป ชนบทก็บริบูรณ์ดีด้วยภักษาหาร

ฝ่ายพระอิสิสิงคดาบส พอนางจากไปแล้วก็เกิดความเร่าร้อนขึ้นในกาย พระดาบสนั้นมีกายอันสั่นหวั่นไหวอยู่ เข้าไปในบรรณสาลาคลุมผ้าเปลือกไม้คาตรองนอนโศกเศร้าอยู่

ฝ่ายพระโพธิสัตวครั้นเวลาเย็นก็กลับมา เมื่อไม่เห็นบุตรจึงคิดว่าบุตรเราไปเสียข้างไหนหนอ แล้วก็ปลงหาบลงเข้าไปในบรรณศาลาเห็นบุตรนอนอยู่จึงถามว่า พ่อเอ่ยเจ้าเปนอะไรไป ก็เข้าไปลูบหลังแลกล่าวคาถา ๓ คาถาดังนี้

น เต กฏฺฐานิ ภินฺนานิ น เต อุทกมา ภตํ
อคฺคีปิ เต น หาสิโต กินฺนุ มนฺโทว ฌายสิ ฯ

พื้นเจ้าก็ไม่ได้ตัด น้ำเจ้าก็ไม่ได้ตัก ไฟเจ้าก็ไม่ได้ติด อย่างไรเจ้าจึงมัวมึนซบเซาอยู่

ภินฺนานิ กฏฺฐานิ หุโต จ อคฺคิ
ตปนีปิ เต สมิตา พฺรหฺมจารี
ปีถญฺจ มยฺหํ อุทกญฺจ โหติ
รมสิ ตุวํ พฺรหฺมภูโต ปุรตฺถา ฯ

ดูก่อนบุตรผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ในเวลาก่อนนี้ พื้นเจ้าก็ตัด ไฟเจ้าก็ติด เตาไฟผิงเจ้าก็จัดไว้ ตั่งเจ้าก็ตั้ง น้ำเจ้าก็ตัก เจ้ามีความรื่นรมยินดีอยู่ในการที่จะเปนพรหม

อภินฺนกฏฺโฐสิ อนาภโตทโก
อหาสิ ตคฺคีสิ อสิฏฺฐ โภชโน
น เม ตุวํ อาลปสิ มมชฺช
นฏฺฐํ นุ กึ เจตสิกญฺจ ทุกฺขํ ฯ

ในวันนี้ เจ้าเปนผู้ไม่ได้ตัดพื้น ไม่ได้ตักน้ำ ไม่ได้ติดไฟ ไม่ได้จัดของที่จะบริโภค เรามาเจ้าก็ไม่เรียกไม่ร้อง ของอะไรของเจ้าหายหรือ ๆ มีทุกข์ในใจอย่างไรหนอ

โส ปิตุ วจนํ สุตฺวา ตํ การณํ กเถนฺโต อาห พระอิสิสิงคดาบสได้ฟังพระบิดา เมื่อจะบอกเหตุการณ์นั้น จึงกล่าวเปนบาทคาถาดังนี้

อิธาคมา ชฏิโก พฺรหฺมจารี
สุทสฺสเนยฺโย สุตนู วิเนติ
เนวาติทีโฆ อปิ นาติรสฺโส
สุกณฺหกณฺหจฺฉทเนหิ โภโต ฯ

ชฎิลผู้เปนพรหมจรรย์ มาณอาศรมบทนี้ มีรูปอันงาม ไม่ผอมไม่อ้วน นำมาซึ่งรัศมี (มีผิวพรรณผุดผ่อง) น่าดูน่าชมนัก ไม่สูงเกินแลไม่ต่ำเกิน ศีร์ษะของชฎิลผู้เจริญนั้นดำงาม เพราะผมอันดำขลับปกคลุม

อมสฺสุชาโต อปุราณวณฺณี
อาธารรูปญฺจ ปนสฺส กณฺเฐ
ทฺวปสฺส คณฺฑา อุเร สุชาตา
สุวณฺณปิณฺฑสนฺนิภา ปภสฺสรา ฯ

ไม่มีหนวดเคราดูดังคนรุ่นหนุ่ม มีเพศอันไม่เก่า (คือบวชไม่นาน) มีเครื่องประดับแก้วมุกดารูปดังเชิงบาตรประดับอยู่ที่คอของชฎิลนั้น (ที่จะเปนทำนองสร้อยคอฟองมุก) มีปุ่มสองปุ่มเกิดขึ้นที่อกของชฎิลนั้นดูงามเปล่งปลั่งรุ่งเรืองเปรียบก้อนทอง

มุขญฺจ ตสฺส ภุสทสฺสเนยฺยํ
กณฺเณสุ ลมฺพนฺติ จ กุญฺจิตคฺคา
เต โชตเร จรโต มาณวสฺส
สุตญฺจ ยํ สํยมานํ ชฏานํ ฯ

หน้าตาของชฎิลนั้น น่าดูน่าชมยิ่งนัก มีสีหกุณฑลห้อยที่ใบหูทั้งสองข้าง กุณฑลนั้นช่วงโชติแวววาว เมื่อมาณพไหวกายไปมาสายพันชฎาอันประดับประดานั้นก็งามพรายแพรวด้วย

อญฺญา จ ตสฺส สํยมานิ จตสฺโส
นีลา ปีตา โลหิตกา จ เสตา
ตา สํสเร จรโต มาณวสฺส
ติริฏิสํฆาริว ปาวุสมฺหิ ฯ

ยังมีเครื่องประดับอีกสี่อย่าง สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว (คือทำด้วยแก้วมณี ทอง ประพาฬ เงิน) เมื่อมาณพนั้นไหวกายไปมาเครื่องประดับนั้นก็ดังกริ่งกร่าง เปรียบดังหมู่นกชื่อติริฏิ (นกอะไรไม่ทราบ) ร้องในเวลาฝนตก

น เมขลํ มุญฺชมยํ ธเปติ
น สนฺถเร โน ปน ปพฺพชสฺส
ตา โชตเร ชํฆนนฺตเร วิลคฺตา
สเตริตาวิชฺชุริวนฺตลิกฺเข ฯ

เครื่องคาดเอวของบรรพชิตนั้นไม่ได้ถักด้วยหญ้าปล้อง ผ้านุ่งห่มก็ไม่ได้ทำด้วยเปลือกไม้ (เหมือนที่ฤษีทั้งปวงใช้) ผ้านุ่งห่มพาดพันอยู่ที่ขาแลหน้าอกงามช่วงโชติ ปลิวรยับดังสายฟ้าแลบในอากาศ

อขิลกานิ จ อวณฺฏกานิ
เหฏฺฐา นภฺยา กฏิสโมหิตานิ

อฆฏฺฏิตา นิจฺจกีฬํ กโรนฺติ
หนฺตาต กึ รุกฺขผลานิ ตานิ ฯ

ข้าแต่พ่อเจ้าเอย ผลไม้อะไรนั้นไม่มีหนามแหลม ไม่มีก้านติดอยู่ที่สเอ็ว ภายในนาภีกระทบกัน กระทำซึ่งการเล่นอยู่เปนนิจคือมีเสียงดังกิกกักอยู่เสมอ (มีคำอธิบายว่า สายคาดเอ็วทำด้วยแก้วมณีเห็นจะร้อยติดกันทำนองลูกประคำ)

ชฎา จ ตสฺส ภุสทสฺสเนยฺยา
ปโรสตํ เวลฺลิตคฺคา สุคนฺธา
เทฺวธาสิโร สาธุวิภตฺตรูโป
อโห นุโข มยฺห ตถา ชฏาสฺสุ ฯ

ชฎาของมาณพนั้นน่าดูน่าชมยิ่งนัก มีปลายอันงอนมากกว่าร้อย (มีคำอธิบายว่า ผูกแก้วปนไปกับผมเปนเกลียว ๆ ไปเปนอันมาก) มีกลิ่นอันหอม ศีร์ษะแบ่งเปนสองภาค มีรูปอันแบ่งด้วยดี (เห็นจะเปนทำนองเกล้าผมสองแหยม) โอ้ขอให้ชฎาของเราเปนเช่นนั้นเถิดหนอ

ยถา จ โส ปกิรติ ตา ชฏาโย
วณฺเณน คนฺเธน อุเปตรูปา
นีลุปฺปลํ วาตสเมริตํว
ตเถว ปวายติ ปนสฺสโม อยํ ฯ

ก็แลมาณพนั้นขยายชฎาอันประกอบด้วยสีแลกลิ่นในคราวใดอาศรมนี้ก็หอมฟุ้งไปในคราวนั้น เปรียบประดุจดอกอุบลเขียวอันต้องลมพัดส่งกลิ่นไปฉะนั้น

วณฺโณ จ ตสฺส ภุสทสฺสเนยฺโย
เนตาทิโส ยาทิโส มยฺห กาโย
โส วายติ เอริโต มาลุเตน
วนํ ยถา อคฺคคิเมฺห สุผุลฺลํ ฯ

สีหน้าอันนวลด้วยแย้งผัดของมาณพนั้น น่าดูน่าชมยิ่งนัก สีกายของข้าพเจ้าเช่นใด หาเปนเช่นนั้นไม่ หน้าที่ผัดแย้งนั้นมีกลิ่นปลิวไปตามลมหอมตลบไป เหมือนดังป่าอันมีดอกไม้บานในฤดูร้อน

นิหนฺติ โส รุกฺขผลํ ปฐพฺยา
สุจิตฺตรูปํ รุจิรํ ทสฺสเนยฺยํ
ขิตฺตญฺจ ตสฺส ปุนเรติ หตฺถํ
หนฺตาต กึ รุกฺขผลํ นุโข ตํ ฯ

มาณพนั้นตีลูกไม้อันมีรูปวิจิตรงามน่าดูน่าชมในพื้นดินกลิ้งไปแล้วกลับมายังมือของมาณพนั้น ข้าแต่พ่อเจ้าเอย ผลไม้นั้นเปนผลอะไรหนอ

ทนฺตา จ ตสฺส ภุสทสฺสเนยฺยา
สุทฺธา สมา สํขวรูปปนฺนา
มโน ปสาเทนฺติ วิวริยมานา
น นูน โส สากมขาทิ เตหิ ฯ

ฟันของมาณพนั้นน่าดูน่าชมยิ่งนัก หมดจดสอาดเรียบสม่ำเสมอดังสีสังข์อันประเสริฐยังเกิดแล้ว เมื่อมาณพนั้นเปิดปากย่อมทำใจให้

ผ่องใส มาณพนั้นไม่ได้เคี้ยวผักด้วยฟันทั้งหลายนั้นเลย (มีคำอธิบายว่า เคี้ยวผักนั้นคือเคี้ยวใบไม้แลรากไม้ผลไม้ เห็นจะเปนทำนองเคี้ยวหมากของเรา หรืออมเมี่ยงของชาวมณฑลพายัพฉะนั้น)

อกกฺกสํ อคฬิตํ มหุํ มุทุํ
อุชุํ อนุทฺธตํ อจปลมสฺส ภาสิตํ
รุทํ มนุญฺญํ กรวีกสฺสสรํ
หทยงฺคมํ รญฺชยเตว เม มโน ฯ

คำกล่าวของมาณพนั้นไม่หยาบคาย ไม่เคลื่อนคลาดเสียงเสมอแลอ่อนหวาน ตรงไม่หลงเลื่อนไม่ฟุ้งส้านไม่คลอนแคลน เสียงพูดเปนเครื่องฟูใจ ดังเสียงนกการเวกเปนเสียงอันจับใจ ทำให้ใจของข้าพเจ้าเกิดกำหนัดนัก

พินฺทุสฺสโร นาติวิสฺสฏฺฐวากฺโย
น นูน สชฺฌายมติปยุตฺโต
อิจฺฉามิ โข ตํ ปุนเรว ทฏฺฐุํ
มิตฺตญฺหิ เม มาณวาหุ ปุรตฺถา ฯ

เสียงนั้นเปนสำเนียงอันหยดย้อย เปนถ้อยคำอันไม่สบัดสบิ้ง ไม่ประกอบด้วยความพูดพร่ำเพรื่อเลย ข้าพเจ้ามีความปรารถนายิ่งนักที่จะพบมาณพอันเปนมิตรของข้าพเจ้ามาแต่ก่อนนั้นอีก

สุสนฺธิ สพฺพตฺถ วิมฏฺฐิมํ วณํ
ปุถุ สุชาตํ ขรปตฺตสนฺนิภํ

เตเนว มํ อุตฺตริยาน มาณโว
วิวริย อูรุํ ชงฺฆเนน ปีฬยิ ฯ

ใจความต่อนี้ไปพรรณนาถึงอวัยวะของสตรี ที่พระดาบสไม่เคยเห็นไม่เคยรู้จัก แล้วชมโฉมต่อไปว่า

ตปนฺติ อาภนฺติ วิโรจเร จ
สเตริตา วิชฺชุริวนฺตลิกฺเข
พาหา มุทู อญฺชนโลมสาทิสา
วิจิตฺรวฏฺฏงฺคุลิกสฺส โสภเร ฯ

แขนของมาณพนั้นอ่อนนุ่ม เปล่งปลั่งผุดผ่องรุ่งโรจน์ดังสายฟ้าอันไหวระยิบระยับด้วยร้อยคดในอากาศ มีขนเหมือนขนสีอัญชัญ นิ้วมือกลมวิจิตรงาม

อกกฺสงฺโค น จ ทีฆโลโม
นขสฺส ทีฆา อวิโลหิตคฺคา
มุทูหิ พาหาหิ ปลิสฺสชนฺโต
กลฺยาณรูโป รมยํ อุปฏฺฐหิ ฯ

มีร่างกายอันไม่ระคาย (คือเกลี้ยงเกลาไม่มีไฝฝ้าราคี) ขนก็ไม่ยาว เล็บของมาณพนั้นยาวแลปลายเล็บสีแดง เมื่อกอดรัดด้วยแขนอันอ่อนนุ่มรูปอันงามนั้น บำเรอบำรุงให้มีความรื่นรมย์

ทุมสฺส ตูลูปนิภา ปภสฺสรา
สุวณฺณกมฺพุตลวฏฺฏสุจฺฉวิ

หตฺถา มุทู เตหิ มํ สํผุสิตฺวา
อิโต คโต เตน มํ ทหนฺติ ตาต ฯ

ข้าแต่พ่อเจ้า มือของมาณพนั้นอ่อนคล้ายกับสำลีอันนุ่มนิ่ม แล งามเปล่งปลั่ง ฝ่ามือกลมแลมีผิวเนื้อในฝ่ามือเกลี้ยงเกลาดีดังแว่นทอง มาณพได้จับต้องข้าพเจ้าด้วยมืออันอ่อนนั้น เมื่อมาณพไปจากที่นี้แล้ว ข้าพเจ้าก็มีความเร่าร้อนคิดถึงความสัมผัสนั้น

น นูน โส ขาริวิธํ อหาสิ
น นนู โส กฏฺฐานิ สยํ อภญฺชิ
น นูน โส หนฺติ ทุเม กุฐาริยา
นยิสฺส หตฺเถสุ ขิฬานิ อตฺถิ ฯ

มาณพนั้น ไม่ได้นำหาบมา ไม่ได้หักฟืนเอง ไม่ได้ฟันต้นไม้ด้วยขวาน ไม่มีไม้เท้าในมือด้วย (ความในคาถานี้ เห็นจะหมายความว่า มาณพนั้นไม่ได้มีเครื่องทำการหาเลี้ยงชีพอย่างฤษีทั้งปวง)

อจฺโฉว โข ตสฺส วณํ อกาสิ
โส มํ พฺรวี สุขิตํ มํ กโรหิ
โสหํ สุขิตํ อกาสึ มมาสิ สุขยํ
โส จ มํ พฺรวี สุขิโตสฺมีติ พฺรเหฺม ฯ

ต่อไปนี้กล่าวถึงนางที่ตนสำคัญว่ามาณพนั้น ทำอุบายหลอกลวงให้ร่วมสมัคสโมสร

อยญฺจ เต มาลุวปณฺณสนฺถตา
วิกิณฺณรูปาว มยา จ เตน จ

กิลนฺตรูปา อุทเก รมิตฺวา
ปุนปฺปุนํ ปณฺณกุฏึ วชาม ฯ

ที่อันปูลาดด้วยใบเถายางทรายของท่านนี้ มีรูปอันกระจุยกระจาย ไม่เรียบร้อยเพราะข้าพเจ้าด้วย เพราะมาณพนั้นด้วย ครั้นเหน็จเหนื่อยก็รื่นรมย์อาบน้ำในสระ แล้วมาอยู่ในกุฎีอันมุงด้วยใบไม้ร่ำไป

น มชฺช มนฺตา ปฏิภนฺติ ตาต
น อคฺคิหุตฺตํ นปี ยญฺญ ตตฺร
น จาปี เต มูลผลานิ ภุญฺเช
ยาว น ปสฺสามิ ตํ เอทิสํ พฺรหฺมจารึ ฯ

ข้าแต่พ่อเจ้า ในวันนี้มนตร์ทั้งหลายก็ไม่แจ่มแจ้งในใจ การติดไฟบูชาในที่นั้นก็ไม่ได้ทำ ข้าพเจ้าไม่ได้พบพรหมจารีเช่นนั้นเพียงไรก็จะไม่พึงบริโภคมูลผลาผลเลย

อทฺธา ปชานาสิ ตุวํปี ตาต
ยสฺสํ ทิสํ โส วสเต พฺรหฺมจารึ
ตํ มํ ทิสํ ปาปย ตาต ขิปฺปํ
มา เต อหํ อมรึ อสฺสมมฺหิ ฯ

ข้าแต่พ่อเจ้า ท่านคงจะทราบเปนแน่แท้ ว่าพรหมจารีนั้นอยู่ในทิศใด ขอพ่อเจ้าจงช่วยให้ข้าพเจ้าไปถึงทิศนั้นโดยเร็วพลันเถิด ท่านจงอย่าให้ข้าพเจ้าตายเสียในอาศรมนี้เลย

วิจิตฺรผลญฺหิ วนํ สุตํ มยา
ทิชาภิฆุฏฺฐํ ทิชสงฺฆเสวิตํ

ตํ มํ วนํ ปาปย ตาต ขิปฺปํ
ปุราณปาณํ วิชหามิ อสฺสเม ฯ

ข้าพเจ้าได้ยินถึงป่าที่มีผลไม้อันงามวิจิตรมีเสียงนกร้อง มีฝูงนกอยู่มาก ขอพ่อเจ้าจงช่วยให้ข้าพเจ้าไปถึงป่านั้นโดยเร็วพลันเถิด ข้าพเจ้าจะต้องละชีวิตเสียก่อนในพระอาศรมแล้ว (มีคำอธิบายว่า ป่าที่กล่าวถึงนี้หมายความว่าป่าที่ล้อมอาศรมของมาณพนั้น)

ตสฺเสว วิลปนฺตสฺส ตํ วิลปํ สุตฺวา มหาสตฺโต เมื่ออิสิสิงคดาบสกล่าวรำพรรณเพ้ออยู่ดังนั้น พระมหาสัตวได้ฟังคำบ่นเพ้อนั้น ก็ทราบว่าคงจะมีสัตรีผู้หนึ่งทำศีลของอิสิสิงคดาบสนี้ให้ขาดเสียแล้ว เมื่อจะให้โอวาทสั่งสอน จึงกล่าวคาถา ๖ คาถา ดังนี้

อิมสฺมา หิ โชติรเส วนมฺหิ
คนฺธพฺพเทวจฺฉรสงฺฆเสวิเต
อิสีนํ อาวาเส สนนฺตนมฺหิ
เนตาทิสํ อรตึ ปาปุเณถ ฯ

บัณฑิตผู้อยู่ในป่าชื่อโชติรส (คือโอภาสด้วยแสงเพลิงกองกูณฑ์บูชา) อันนี้ มีฝูงคนธรรพ์แลเทพดาเทพอับสรสิงสถิตส้องเสพอยู่มาก เปนอาวาศของพระฤษีทั้งหลายติดต่อมาแต่โบราณกาล ไม่ควรจะถึงความยินดีเช่นนี้

ภวนฺติ มิตฺตานิ อโถ น โหนฺติ
ญาตีสุ มิตฺเตสุ กโรนฺติ เปมํ

อยญฺจ ชมฺโม กิสฺส ทิวา นิวิฏฺโฐ
โย เนว ชานาติ กุโตมฺหิ อาคโต ฯ

มิตรทั้งหลายย่อมจะมี บางทีก็ไม่มี ผู้ที่มีก็ย่อมกระทำความรักญาติแลมิตรทั้งหลาย แต่คนลามกคนนี้จะตั้งใจว่าใครเปนมิตรเล่า ตัวเองมาแต่ไหนก็ยังไม่รู้เสียอีก

สํวาเสน หิ มิตฺตานิ สนฺธิยนฺติ ปุนปฺปุนํ
เสฺวว มิตฺโต อสํคนฺตุ อสํ วาเสน ชีรติ ฯ

แท้จริงมิตรทั้งหลายที่จะเปนมิตรติดต่ออยู่ได้ก็เพราะความส้องเสพคบหากันอยู่เสมอไม่ขาด มิตรนั้นเสื่อมหายไปก็เพราะความไม่ส้องเสพของบุรุษบุทคลผู้ไม่มีความสมาคม

สเจ ตุวํ ทกฺขสิ พฺรหฺมจารี
สเจ ตุวํ สลฺลปิ พฺรหฺมจารินา
สมฺปนฺนสสฺสํว มโหทเกน
ตโปคุณํ ขิปฺปมิมํ ปหสฺสติ ฯ

ถ้าหากว่าตัวเจ้าจะพบพรหมจารีนั้นอีก หรือถ้าหากว่าเจ้าจะพูดกับพรหมจารีนั้น จะเปนเหตุขจัดเสียซึ่งคุณคือตบะอันทำกิเลสให้เร่าร้อนนี้เสียเร็วพลัน ดังห้วงน้ำอันใหญ่พัดพาเอาต้นเข้าที่งอกงามบริบูรณ์ไปเสียฉะนั้น

ปุนปิ เจ ทกฺขสิ พฺรหฺมจารี
ปุนปิ เจ สลฺลปิ พฺรหฺมจารินา

สมฺปนฺนสสฺสํ มโหทเกน
อุสฺมาคตํ ขิปฺปมิมํ ปหสฺสสิ ฯ

ถ้าแม้นตัวเจ้าจะพบพรหมจารีนั้นอีก หรือถ้าแม้นตัวเจ้าจะพูดกับพรหมจารีนั้นอีก จะเปนเหตุขจัดเสียซึ่งคุณมีไอร้อนอันถึงแล้ว (คือเดชของสมณะ) นี้เสียเร็วพลัน ดังห้วงน้ำอันใหญ่พัดพาเอาข้าวที่งอกงามบริบูรณ์ไปเสียฉะนั้น

ภูตานิ เหตานิ จรนฺติ ตาต
วิรูปรูเปน มนุสฺสโลเก
น ตานิ เสเวถ นโร สปญฺโญ
อาสชฺชนํ นสฺสติ พฺรหฺมจารี ฯ

ดูก่อนพ่อ ผีภูตทั้งหลายมีรูปอันเปนรูปจำแลง ท่องเที่ยวอยู่ในมนุษยโลก นรชนผู้มีปัญญาไม่ควรจะเสพสมาคมพวกผีภูตเหล่านั้น บุทคลผู้เปนพรหมจารีไปเกี่ยวข้องกับผีภูตย่อมจะถึงความพินาศ

โส ปิตุ กถํ สุตฺวา พระอิสิสิงคดาบสได้ฟังคำกล่าวของบิดาก็คิดว่านางนฬินิกานั้นเปนนางยักขินี มีความกลัวก็กลับใจ จึงขอขมาบิดาว่าข้าแต่พ่อเจ้า ข้าพเจ้าจะไม่ไปจากที่นี้แล้ว บิดาจงอดโทษแก่ข้าพเจ้าเทอญ ฯ พระโพธิสัตวก็ปลอยพระดาบสผู้เปนบุตร แล้วบอกพรหมวิหารภาวนาว่า ดูก่อนมาณพ เจ้าจงมาเจริญเมตตากรุณามุทิตาอุเบกขาเถิด พระอิสิสิงคดาบสก็ปฏิบัติตามเช่นนั้น ก็กระทำฌานแลอภิญญาให้เกิดขึ้นตามเดิม

สตฺถา อิมํ ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแล้ว ก็ทรงแสดงอริยสัจ แล้วทรงประชุมชาดก ในเมื่อจบอริยสัจ พระภิกษุผู้มีความกระสันนั้นก็ตั้งอยู่ในพระโสดาปัตติผล สมเด็จพระสัพพัญญูตรัสต่อไปว่า นางนฬินิกาในครั้งนั้นกลับชาติมาเปนนางปุราณทุติยิกาในบัดนี้ พระอิสิสิงคดาบสเปนภิกษุที่มีความกระสัน บิดานั้นคือเราตถาคตนี้แล

จบนฬินิกาชาดก

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สิริจนฺโท จันทร์ วัดบรมนิวาส แปล

๒ อุมมาทันติชาดก

นิเวสนํ กสฺส นุทํ สุนนฺทาติ อิทํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต อุกณฺฐิตภิกฺขุํ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สตฺถา สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อเสด็จประทับอยู่ณพระเชตวันวิหาร ได้ทรงปรารภภิกษุผู้กระสันรูปหนึ่งพอเปนเหตุ จึงตรัสเทศนาพระคาถานี้ว่า **นิเวสนํ กสฺส นุทํ สุนนฺท** เปนอาทิ ดังนี้ ฯ

โส กิร ดังได้สดับเรื่องมาว่า พระภิกษุรูปนั้น ได้เข้าไปบิณฑบาตณภายในนครสาวัตถี ได้ประสบหญิงรูปงามคนหนึ่ง ซึ่งตกแต่งร่างกายด้วยเครื่องประดับอันวิจิตร์ต่าง ๆ ก็มีจิตต์รักใคร่ในหญิงนั้นไม่ว่างวาย ไม่อาจที่จะห้ามจิตต์ของตนไว้ได้ อาการแห่งความรักนั้นเข้าร้อยรัดจนกระทั่งกลับถึงวิหาร จำเดิมแต่นั้นมา เธอนั้นเปนผู้อันราคะครอบงำแล้ว ประดุจแทงด้วยลูกสรอันกำซาบด้วยยาพิษ มีร่างกายซูบผอมเหี่ยวแห้ง ด้วยอำนาจแห่งความกะสัน ไม่เปนอันจะท่องบ่นสาธยาย แลไม่อาจทรงจำดำรงพระธรรมวินัยไว้ได้ จิตต์ใจก็วุ่นวายไม่มีความเลื่อมใสในอิริยาบถทั้งหลายแม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง กิจวัตรทั้งหลาย มีอุปัชฌายวัตรแลอาจาริยวัตรเปนต้นก็ดี การไต่ถามอุทเทศแลการเจริญพระกรรมฐานก็ดี ก็ทอดทิ้งไม่เอาเปนธุระเสียทุกเรื่อง ๆ

พระภิกษุผู้เปนสหายทั้งหลาย ได้เห็นอาการอันเปนวิปริตของเธอเช่นนั้นก็พากันไต่ถาม ทราบว่าเปนผู้มีความกะสันอยากสึก จึงพร้อมกันแนะนำตักเตือนให้เธอมีสติกลับใจเสียใหม่โดยประการต่าง ๆ มีวิธีแนะนำดังนี้เปนต้นว่า ดูกรท่านผู้มีอายุ ท่านควรจะมีความยินดีในการที่ได้มาบวชในพุทธศาสนา เพราะการเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าเปนของยากยิ่งนัก แม้การจะได้ฟังพระสัทธรรมเล่า ก็เปนของได้ด้วยยาก อีกส่วนหนึ่งการที่เราได้เกิดมาเปนมนุษย์ นับว่าเปนลาภอย่างสูงสุด ก็ท่านได้เกิดมาเปนมนุษย์คราวนี้ ควรเห็นได้ว่าเปนลาภอันประเสริฐอยู่แล้ว อีกส่วนหนึ่งท่านได้ละหมู่ญาติทั้งหลายผู้มีหน้าอันฟูมฟองด้วยน้ำตาออกมาบวชแล้วด้วยศรัทธาความเลื่อมใส ควรจะตั้งใจบากบั่นพยายามทำที่สุดแห่งกองทุกข์ให้แจ้ง แต่เหตุไฉนจึงมาเปนไปในอำนาจแห่งกิเลสกามอย่างนี้เล่า ขึ้นชื่อว่ากิเลสกามเหล่านี้ เปรียบเหมือนผลไม้ ซึ่งเปนของสาธารณทั่วไปแก่พาลชนทั้งสิ้น โดยที่สุดแต่สัตว์อย่างต่ำมีไส้เดือนเปนอาทิก็ไม่เว้น ความจริงกามกิเลสทั้งหลายกับทั้งวัตถุที่เกิดที่อาศัยของกามกิเลสเหล่านั้น มีความยินดีเปนไปโดยน้อย มีความทุกข์มาก มีความคับแคบมาก โทษที่จะพึงพรรณนาในกามนั้นยังมีมากยิ่งนัก ท่านชักเครื่องเปรียบมาเทียบไว้หลายประการ ประการ ๑ กามทั้งหลายท่านเปรียบด้วยร่างแห่งกระดูก ถึงสัตว์จะแทะจะเคี้ยวก็ไม่พออิ่มเท่ากับเมาเขฬะของตนเองเท่านั้น ๆ ประการที่ ๒ ท่านเปรียบด้วยก้อนเนื้อ สัตว์ตัวใดคาบไว้ ก็จะได้รับสับตอดแย่งชิงแต่พวกสัตว์ด้วยกัน ได้รับความทุกข์

แทบประดาตาย ๆ ประการที่ ๓ ท่านเปรียบด้วยคบเพลิงอันบุทคลทำด้วยหญ้า เมื่อผู้ถือทวนลมไปไม่ระวัง ก็อาจคุพุพังลนลามมาถึงตนได้รับความทุกข์ร้อนเหลือประมาณ ๆ ประการที่ ๔ ท่านเปรียบด้วยหลุมอันเต็มด้วยถ่านเพลิง ผู้เผลอตกลงไปจะต้องตาย หรือได้รับความทุกข์แทบประดาตาย ๆ ประการที่ ๕ ท่านเปรียบด้วยความฝันว่าได้เห็นหรือได้ชม ครั้นตื่นแล้วก็หายไป ๆ ประการที่ ๖ ท่านเปรียบด้วยของที่ยืมท่านมาใช้ สำเร็จการได้ชั่วคราว ต้องส่งคืนแก่เจ้าของเดิมตนเองก็อ้างว้างเท่ากับไม่มีตามเดิมเท่านั้น ๆ ประการที่ ๗ ท่านเปรียบด้วยผลไม้ ธรรมดาต้นไม้ที่มีผล ผลของตนนั้นเองย่อมเปนข้าศึกแก่ลำต้นกิ่งก้านสาขา ทำให้หักย่อยยับยี่นยี้เปนธรรมดา ๆ ประการที่ ๘ ท่านเปรียบด้วยคมหอกแลคมหลาว ผู้ประมาทไปกระทบเข้า จะต้องได้รับทุกขเวทนาถึงตายบ้าง แทบประดาตายบ้าง ๆ ประการที่ ๙ ท่านเปรียบด้วยศีร์ษะแห่งงูพิษ ผู้ไม่พินิจไปเหยียบเข้าก็จะต้องถูกกัด ได้รับทุกขเวทนาถึงตายบ้าง แทบประดาตายบ้าง ๆ นักปราชญ์ท่านเปรียบเทียบอาทีนพโทษแห่งกามกิเลสไว้โดยปริยายมิใช่อย่างเดียวอย่างนี้ ก็ท่านเปนผู้บวชในพระพุทธศาสนาเห็นปานนี้ ควรแลหรือที่จะปล่อยตัวให้เปนไปในอำนาจแห่งกิเลส อันเปนเหตุนำมาซึ่งหายนะอย่างนี้ ๆ เมื่อภิกษุผู้สหายเหล่านั้นว่ากล่าวตักเตือนอย่างนี้ ก็ไม่อาจที่จะให้ภิกษุนั้นกลับใจได้ จึงนำภิกษุนั้นไปยังที่เฝ้าพระบรมศาสดา กราบบังคมทูลประพฤติเหตุให้ทรงทราบทุกประการ ๆ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัส

ถามภิกษุรูปนั้นว่า เธอมีความกะสันอยากสึกเพราะได้เห็นหญิงรูปงาม จริงอย่างนั้นหรือ ฯ เธอกราบทูลว่าจริงอย่างนั้นพระเจ้าข้า ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุ โบราณบัณฑิตแต่ปางก่อน แม้เปนผู้สืบสันตติวงศ์ดำรงในราชสมบัติอยู่ก็ดี เมื่อกิเลสยังเกิดครอบงำขึ้น ท่านยังห้ามจิตต์ไม่ให้ไหลไปตามได้ ซึ่งเธอมาลุอำนาจแห่งกิเลสเช่นนี้ เปนการไม่สมควรเลย ฯ เธอจงตั้งใจฟังโดยอาการอันเคารพ เราตถาคตจักสาธกยกเรื่องราวมาแสดงให้ฟัง ฯ

อตีเต สีวิรฏฺเฐ อริฏฺฐปุรนคเร สีวี นาม ราชา รชฺชํ กาเรสิ
ในอดีตกาลที่ล่วงแล้ว ยังมีพระราชาองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าสีพี เสวยราชสมบัติอยู่ในพระนครชื่ออริฏฐบุรี อันตั้งอยู่ในแคว้นสีพี ในกาลนั้นพระบรมโพธิสัตว์ ได้อุบัติในพระครรภ์แห่งพระมเหษีของพระเจ้าสีพีนั้น ครั้นประสูติแล้วพระชนกชนนีตั้งพระนามว่าสีพีราชกุมาร ส่วนบุตรของเสนาบดีก็คลอดในวันเดียวกันนั้น มารดาบิดาตั้งชื่อว่าอภิปารกกุมาร กุมารทั้งสองเมื่อเจริญวัยก็ได้เปนสหายกัน ครั้นอายุได้ ๑๖ ปี มารดาบิดาก็ส่งกุมารทั้งสองให้ไปศึกษาศิลปศาสตร์ณเมืองตักกสิลา เมื่อกุมารทั้งสองเรียนวิชาสำเร็จแล้วกลับมา พระราชาก็มอบราชสมบัติแก่พระโอรสของพระองค์ ให้สืบสันตติวงศ์ต่อไป ส่วนอภิปารกกุมารก็ได้รับตำแหน่งแห่งเสนาบดีแทนบิดาโดยชอบธรรม ในพระนครนั้น มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อติริฏิวัจฉะมีสมบัติ ๘๐ โกฏิ แลมีธิดาคนหนึ่งมีรูปสวยอย่างหาผู้เสมอไม่ได้ ประกอบด้วยนารีลักษณะเปนอันดี มารดาตั้งชื่อว่าอุมมา

ทันติ เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี มีผิวพรรณผ่องใสอย่างประหนึ่งว่านางเทพอัปสร ล่วงเสียซึ่งหญิงมนุษย์ทั้งปวง เปนขวัญตาของผู้ได้เห็น บรรดาบุรุษบุถุชนเมื่อได้เห็นแล้วเปนต้องคลั่งไคล้หลงใหล มีอาการอย่างประหนึ่งว่าคนเมาสุรา คือไม่อาจดำรงสติไว้ได้ ด้วยอำนาจราคะตัณหาครอบงำ ฯ เศรษฐีผู้บิดาจึงเข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ บัดนี้นารีรัตนะได้เกิดขึ้นแล้วในเรือนแห่งข้าพระองค์ ซึ่งเปนหญิงสมควรแด่พระองค์เท่านั้น ขอพระองค์จงส่งพราหมณ์ผู้ชำนาญในลักษณะไปพิจารณาดู แล้วจงกระทำตามพระราชประสงค์เถิด ฯ พระราชาก็ส่งพราหมณ์ให้ไปสู่เรือนแห่งเศรษฐีเพื่อตรวจดูลักษณะ เศรษฐีก็ต้อนรับเชิญพวกพราหมณ์ให้ไปรับประทานอาหาร

ตสฺมึ ขเณ ในขณะนั้นนางอุมมาทันติตกแต่งประดับร่างกายแล้วก็ออกมาต้อนรับ เมื่อพวกพราหมณ์ได้เห็นแล้ว มิอาจรักษาสติไว้ได้ มีอาการไผลเผลอประดุจเปนบ้า ด้วยอำนาจแห่งราคะตัณหาเข้าครอบงำ แสดงกิริยาท่าทางวิปลาศต่าง ๆ บางคนเอาคำเข้าวางบนศีร์ษะ บางคนยัดคำเข้าไว้ใต้รักแร้ บางคนยัดคำเข้าไว้ตามฝาเรือน ทำอาการต่างๆ กันอย่างคนเสียจริตผิดธรรมดา ฯ นางได้เห็นเช่นนั้นจึงบริภาษว่า พราหมณ์พวกนี้พระราชาใช้ให้มาดูลักษณะของเราตามรับสั่ง ก็เหตุไฉนจึงมาประพฤติตนเช่นนี้เล่า นางจึงสั่งสาวใช้ให้ลากเอาพราหมณ์พวกนั้นออกไปเสียให้พ้นจากบ้าน เมื่อพวกพราหมณ์ออกไปพ้นบ้านแล้ว จึงกลับได้สติขึ้นมามีความขวยเขินละอายในใจ ทั้งมีความโกรธครอบงำเสียด้วย จึงกลับไปสู่พระราช

นิเวศน์ กราบทูลพระราชาว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ไปพิจารณาดูหญิงนั้น เห็นว่าเปนหญิงกาฬกัณณีบ้านเมือง หาสมควรแด่พระองค์ไม่ เมื่อพระราชาได้ทรงสดับเช่นนั้น ก็หาได้รับมาไว้เปนบาทบริจาริกาตามความประสงค์ของมหาเศรษฐีไม่ ภายหลังนางอุมาทันตีทราบว่าพวกพราหมณ์ไปกราบทูลกล่าวโทษแห่งตน ว่าตนเปนหญิงกาฬกัณณี นางก็โกรธจึงผูกความเจ็บแค้นไว้ว่า หญิงเช่นเราเปนกาฬกัณณีก็แล้วไป ภายหลังพระราชาได้เห็นตัวของเราด้วยพระองค์เองก็คงจะทรงทราบ ฝ่ายมารดาบิดาเห็นว่าพระราชาไม่ต้องพระราชประสงค์แล้ว ก็ตกแต่งให้เปนภรรยาของอภิปารกเสนาบดี นางก็เปนที่รักของสามีเปนอย่างยิ่ง ฯ

มีคำสอดถามเข้ามาว่า เพราะผลแห่งกรรมอะไร นางจึงมีรูปสวยเช่นนั้น ฯ มีคำตอบว่า เพราะผลแห่งทานที่นางได้ถวายผ้าสีย้อมดอกคำแก่ภิกษุในอดีตชาติโน้น นางจึงมีรูปสวยงดงามได้ตามความปรารถนา

ดังได้ยินมาว่า ในอดีตกาลล่วงแล้ว นางได้เกิดในสกุลคนเข็ญใจไร้ทรัพย์ ได้เห็นหญิงในสกุลที่มั่งมีนุ่งห่มผ้าสีย้อมดอกคำประดับร่างกายด้วยเครื่องอลงกรต่าง ๆ ไปเที่ยวเล่นในวันมโหรศพ นางก็อยากแต่งตัวเช่นนั้นไปเที่ยวกับเขาบ้าง จึงบอกความประสงค์แก่มารดาบิดา ๆ จึงกล่าวว่า ดูกรแม่ผู้เปนที่รัก สกุลของเรายากจนเข็ญใจจะหาผ้านุ่งห่มเช่นนั้นมาแต่ไหน นางผู้เปนธิดากล่าวว่าถ้าอย่างนั้นขอมารดาบิดาจงอนุญาตให้ฉันไปรับจ้างในสกุลที่มั่งมี มารดาบิดาก็

อนุญาตตามประสงค์ นางก็ไปสู่สกุลหนึ่ง บอกความประสงค์ของตนว่า ดิฉันอยากมาขอทำงานรับจ้าง เพื่อต้องการผ้าสีย้อมดอกคำ คนในสกุลนั้นบอกว่า ถ้าเจ้ามีความอุตสาหะกระทำการงานของเราตลอด ๓ ปีเต็มได้ไซ้ เราก็จะมีความยินดีให้ผ้านั้นแก่เจ้าตามประสงค์ นางก็มีความยินดี ตั้งใจทำการงานมิได้เกียจคร้าน นางทำการรับจ้างยังไม่ครบ ๓ ปีบริบูรณ์ เจ้าของบ้านเห็นความอุตสาหะ ก็ให้ผ้าย้อมดอกคำแลผ้าอย่างอื่นอีกแก่นางแล้วกล่าวว่า เจ้าจงอาบน้ำชำระร่างกายแล้วนุ่งห่มผ้าเหล่านี้กลับไปหาพวกพ้องตามสบายเถิด ครั้นนางได้ผ้าสมประสงค์แล้วก็ไปสู่แม่น้ำด้วยพวกหญิงสหายจึงลงอาบน้ำชำระร่างกาย ในขณะนั้นพระสาวกของพระกัสสปะทศพลองค์หนึ่ง โจรชิงเอาจีวรไปเสียปกปิดร่างกายด้วยกิ่งไม้ มาถึงประเทศที่นั้น นางทลิททธิดานั้นเมื่อได้แลเห็นมีความดำริในใจว่า พระผู้เปนเจ้าองค์นี้เห็นจะถูกพวกโจรชิงเอาจีวรไปเสียหมดแน่นอน แม้ตัวของเรานี้แต่ชาติปางก่อนเห็นจะไม่ได้ให้ผ้านุ่งห่มเปนทาน มาชาตินี้จึงเปนคนยากจนเห็นปานนี้ ควรเราจะถวายผ้าแก่พระผู้เปนเจ้าองค์นี้ ดำริแล้วก็รีบขึ้นมาจากแม่น้ำ นุ่งห่มผ้าของตนแล้ว จึงฉีกผ้าสีย้อมดอกคำออกกลางผืนเอาท่อนหนึ่งน้อมเข้าไปถวายแก่พระผู้เปนเจ้า เมื่อพระภิกษุนั้นได้ผ้าแล้วก็หลีกไปสู่ที่กำบัง เอาผ้าที่นางถวายนั้นชายหนึ่งนุ่งชายหนึ่งห่มให้เรียบร้อยแล้วก็เดินออกมา ด้วยอำนาจแห่งสีผ้านั้นทำให้ร่างกายของพระเถรมีวรรณะเปล่งปลั่งเข้ากับสีผ้าน่าทัศนาการ ดังพระอาทิตย์แรกอุทัยปราศจากเมฆหมอกบดบัง เมื่อนางได้เห็นแล้วก็ยิ่งเกิดปีติ

ปะสันนาการ ดำริว่าแต่ก่อนร่างกายพระผู้เปนเจ้าของเราไม่ผ่องใส มาบัดนี้ซิมีวรรณอันเปล่งปลั่งเข้ากับสีผ้าน่าเลื่อมใส ครั้นดำริแล้วก็น้อมผ้าท่อนที่สองเข้าไปถวายอีก แล้วตั้งปณิธานปรารถนาว่า ข้าแต่พระผู้เปนเจ้าผู้เจริญ เมื่อข้าพเจ้ายังท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏนี้ตราบใด ขอให้มีรูปทรงงดงามเปนอย่างยิ่ง อย่าให้มีหญิงในมนุษยโลกนี้เทียมได้ เมื่อบุรุษได้เห็นแล้วจงให้งวยงงหลงใหลอย่าให้ดำรงสติอยู่ได้ พระเถระเจ้าก็กระทำอนุโมทนาว่า ความปรารถนาของท่านจงให้สำเร็จทุกประการเถิด แล้วพระผู้เปนเจ้าก็หลีกไปสู่สถานที่ของตน ส่วนนางทลิททธิดานั้น เมื่อจุติจากชาตินั้นก็ได้ขึ้นไปบังเกิดเปนนางเทพธิดาเสวยทิพยสมบัติอยู่ในเทวโลก ภายหลังจึงได้ลงมาบังเกิดในอริฏฐบุรีมีรูปทรงอันงดงามตามความปรารถนาที่ได้ตั้งไว้นั้น ฯ

สมัยหนึ่งที่พระนครอริฏฐบุรีมีนักขัตตฤกษ์ การเล่นมโหรศพในกลางเดือน ๑๒ ชาวพระนครก็ตกแต่งประดับประดาหน้าบ้านร้านตลาดตลอดพระนคร ประกวดประขันกัน ส่วนอภิปารกเสนาบดีก็ตรวจตราในหน้าที่ของตนที่พึงจะตกแต่ง แล้วจึงเรียกนางอุมมาทันตีผู้เปนภรรยามาสั่งว่า การมโหรศพจักมีในคืนวันนี้ พระราชาจักเสด็จเลียบพระนครจะเสด็จมาที่ประตูบ้านเราก่อน ในเวลาพระราชาเสด็จมาเจ้าจงหลบเสียอย่าให้พระองค์ทอดพระเนตรเห็น นางก็รับคำ ครั้นสามีไปสู่ที่เฝ้าแล้ว นางจึงสั่งสาวใช้ไว้ว่า เมื่อพระราชาเสด็จมาถึงประตูเรือนเจ้าจงเตือนให้ข้ารู้ด้วย เมื่อพระอาทิตย์อัศดงคตไปแล้ว พระจันทร์

ก็เปล่งรัศมีขึ้นสู่อัมพรวิถีประเทศ นคเรศที่มหาชนตกแต่งไว้ก็สว่างไสวทั่วไปทุกทิศ ปานประหนึ่งว่าเทวนคร ครั้นได้เวลาแล้วพระราชาก็ประดับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ เสด็จเลียบพระนครด้วยราชรถ อันเทียมด้วยสินธพชาติตัวประเสริฐ มีหมู่อำมาตย์แวดล้อมเป็นบริวาร ทรงกระทำประทักษิณพระนครด้วยพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ ในชั้นแรกก็เสด็จประทับที่ประตูบ้านอภิปารกเสนาบดี อันแวดล้อมด้วยกำแพงมีสีดังมโนสิลา ประตูประดับด้วยซุ้มเป็นพุ่มพวงแสงโชติช่วงสำราญตา นางทาสีก็รีบไปบอกนางอุมมาทันติ นางก็ถือเอาพวงมาลัยไปยืนแอบอยู่ที่ริมหน้าต่าง มีลีลาอย่างนางกินรี เมื่อเห็นเป็นทีก็โยนพวงมาลัยถวายแด่พระราชา เมื่อพระราชาทอดพระเนตรเห็นก็ให้เกิดมึนเมาในดวงพระหฤทัยด้วยอำนาจแห่งกิเลสตัณหา ไม่อาจยับยั้งพระสติไว้ได้ ไม่รู้พระองค์ว่าประทับอยู่ที่ไหน จึงรับสั่งถามนายสารถีด้วยพระคาถา ๒ บท มีอาทิยาทว่า

นิเวสนํ กสฺส นุทํ สุนนฺท
ปาการน ปณฺฑุมเยน คุตฺตํ
กา ทิสฺสติ อคฺคิสิขาว ทูเร
เวหาสยํ ปพฺพตคฺเคว อจฺจิ ฯ
ธีตา นายํ กสฺส สุนนฺท โหติ
สุณิสา นายํ กสฺส อโถปิ ภริยา
อกฺขาหิ เม ขิปฺปมิเธว ปุฏฺโฐ
อวาวฏา ยทิ วา อตฺถิ ภตฺตา ฯ

มีใจความว่า ดูกรนายนันทสารถี นี่เปนบ้านเรือนของใครหนอ ล้อมด้วยกำแพงสีเหลือง มีผู้คนอยู่พิทักษ์รักษา ใครที่แลเห็นอยู่ที่โน้น ปรากฎดังเปลวเพลิงอันโพลงอยู่บนเวหาสแลยอดแห่งบรรพต หญิงคนนี้ เปนธิดาของใคร เปนลูกสะใภ้หรือภรรยาของใคร ภัศดาของเขามีหรือไม่ หญิงคนนี้มีผู้หวงแหนหรือไม่ จงบอกเราให้ทราบ

ลำดับนั้นนายสารถีกราบทูลด้วยคาถา ๒ บท มีประถมบาทว่า

อหํ หิ ชานามิ ชนินฺท เอตํ
มตฺยา จ เปตฺยา จ อโถปิ อสฺสา
ตเวว โส ปุริโส ภูมิปาล
รตฺตินฺทิวํ อปฺปมตฺโต ตวตฺเถ ฯ
อิทฺโธ จ ผีโต จ สุวฑฺฒิโต จ
อมจฺโจ จ เต อญฺญตโร ชนินฺท
ตสฺเสว สา ภริยา อภิปารกสฺส
อุมฺมาทนฺตีติ นามเธยฺเยน ราชา ฯ

มีความว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เปนจอมแห่งหมู่ชน ข้าพระพุทธเจ้า ย่อมรู้จักหญิงนั้น พร้อมทั้งมารดาบิดาแลสามี สามีแห่งหญิงนั้นเปน ผู้ไม่มีความประมาทในราชกิจของพระองค์ทั้งกลางคืนแลกลางวัน เปน ผู้กว้างขวางมั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์เปนอันดี ท่านนั้นไม่ใช่อื่น คืออำมาตย์ ของพระองค์ซึ่งมีนามว่า อภิปารกเสนาบดี หญิงนั้นชื่อว่านางอุมมาทันตี เปนภรรยาของอำมาตย์นั้น

เมื่อพระราชาได้ทรงสดับคำนั้นแล้ว เมื่อจะตรัสชมเชยชื่อของนางนั้น ได้ตรัสคาถานี้ต่อไปว่า

อมฺโภ อมฺโภ นามมิทํ อิมิสฺสา
มตฺยา จ เปตฺยา จ กตํ สุสาธุ
ตถาหิ มยฺหํ อวโลกยนฺตี
อุมฺมตฺตกํ อุมฺมาทนฺตี อกาสิ ฯ

ดูกรท่านผู้เจริญ ๆ ที่มารดาบิดาเขาตั้งชื่อให้แก่หญิงนี้ สมกับตัวเหมาะเจาะดีอย่างยิ่ง เปนจริงอย่างนั้น เมื่อเราได้เห็นหญิงนี้แล้ว ย่อมทำให้สติเคลิบเคลิ้มหลงใหล คล้ายกับคนเปนบ้า ฯ

เมื่อนางอุมมาทันติแสดงกิริยาของตนแก่พระราชาแล้ว ก็ปิดหน้าต่างกลับไปสู่ห้องอันมีสิริของตน จำเดิมแต่พระราชาได้ทอดพระเนตร์เห็นนางนั้นแล้ว ก็ทรงท้อพระทัยไม่ทรงคิดที่จะเสด็จเลียบพระนครต่อไปอีก จึงรับสั่งกับนายสารถีว่า ดูกรนันทสารถีผู้สหาย ท่านจงกลับไปสู่พระราชวังเถิด การมโหรศพนี้ไม่สมควรแก่เราเสียแล้ว สมควรแก่อภิปารกเสนาบดีผู้เดียวเท่านั้น แม้ถึงราชสมบัติก็สมควรแก่เขาโดยแท้ เมื่อตรัสดังนี้แล้วก็ให้กลับรถสู่พระราชนิเวศน์ เสด็จขึ้นสู่ปราสาทบรรทมบนพระยี่ภู่อันมีสิริ เมื่อรำพรรณถึงได้ตรัสคาถานี้

ยา ปุณฺณมาเส มิคมนฺทโลจนา
อุปาวิสี ปุณฺฑรีกตฺตจงฺคี
เทฺว ปุณฺณมาโย ตทหู อมญฺญึ

ทิสฺวาน ปาราวตรตฺตวาสินี ฯ

อฬารปมฺเหหิ สุเภหิ วคฺคุภิ
ปโลภยนฺตี มํ ยทา อุทิกฺขติ
วิชมฺหมานา หรเตว เม มโน
ชาตา วเน กิมฺปุริสีว ปพฺพเต ฯ

ตทา หิ พฺรหตี สามา อามุตฺตมณิกุณฺฑลา
เอกจฺจวสนา นารี มิคี ภนฺตาวุทิกฺขติ ฯ

กทาสฺสุ มํ ตมฺพนขา สุโลมา
พาหามุทู จนฺทนสารลิตฺตา
วฏฺฏงฺคุลี สนฺนตธีรกุตฺติยา
นารี อุปญฺญิสฺสติ สีสโต สุภา ฯ

กทาสฺสุ มํ กาญฺจนชาลุรจฺฉทา
ธีตา ติริฏิสฺส วิลากมชฺฌา
มุทูหิ พาหาหิ ปลิสฺสชิสฺสติ
พฺรหาวเน ชาตทุมํว มาลุวา ฯ

กทาสฺสุ ลาขารสรตฺตสุจฺฉวี
พินฺทุตฺถนี ปุณฺฑรีกตฺตจงฺคี
มุขํ มุเขน อุปนามยิสฺสติ
โสณฺโฑว โสณฺฑสฺส สุราย ถาลํ ฯ

ยทาทฺทสํ ตํ ติฏฺฐนฺตึ สพฺพคตฺตํ มโนรมํ
ตโต สกสฺส จิตฺตสฺส นาวโพธามิ กญฺจิ นํ ฯ

อุมฺมาทนฺตี มยา ทิฏฺฐา　อามุตฺตมณิกุณฺฑลา
น สุปฺปามิ ทิวารตฺตึ　สหสฺสํว ปราชิโต ฯ
สกฺโก จ เม วรํ ทชฺชา　โส จ ลเภถ เม วโร
เอกรตฺตํ ทฺวิรตฺตํ วา　ภเวยฺยํ อภิปารโก
อุมฺมาทนฺตฺยา รมิตฺวา　สีวิราชา ตโต สิยา ฯ

ใจความก็บ่นเพ้อรำพรรณถึงความสวยงามของนางอุมมาทันติด้วยประการต่าง ๆ อย่างประหนึ่งว่าคนเปนบ้าปราศจากสติ บรรทมไม่หลับทั้งกลางวันแลกลางคืน พระกระยาหารก็เสวยได้แต่วันละเล็กวันละน้อย

ราชบุรุษเห็นพระอาการวิปริตเช่นนั้นจึงไปเรียนอภิปารกเสนาบดีให้ทราบ เมื่ออภิปารกเสนาบดีทราบพระอาการเช่นนั้น จึงเข้าไปในเรือนเรียกนางอุมมาทันติเข้ามาถามว่า ขณะเมื่อพระราชาเสด็จมาประตูบ้านของเรานั้น เจ้าได้แสดงตนให้ปรากฏแก่พระราชาหรือไม่ นางตอบว่า ดิฉันไม่ทราบว่าพระราชาหรือมิใช่ เขาโจษกันว่า อิสสรชนผู้หนึ่งท้องใหญ่พลุ้ย เขียวซีโต ยืนมาบนรถ ดิฉันยืนอยู่ริมหน้าต่างได้โยนพวงมาลัยลงไปในขณะนั้น เมื่ออภิปารกเสนาบดีได้ทราบเช่นนั้นจึงเปล่งอุทานว่า ตายละ เจ้าทำความฉิบหายให้แก่ข้าแน่ละคราวนี้ ครั้นวันรุ่งขึ้นอภิปารกเสนาบดีก็รีบเข้าไปสู่พระราชนิเวศแต่เช้าตรู่ ยืนอยู่ที่พระทวารอันไพจิตร์ ได้ยินพระสุรเสียงของพระราชาบ่นเพ้อถึงนางอุมมาทันติอยู่ จึงดำริว่าพระราชานี้มีจิตต์ผูกพันรักใคร่ในนางอุมมาทันติยิ่งนัก ถ้าหากไม่ได้สมประสงค์คงจักสิ้นพระชนม์เปนแน่ จึงดำริ

ต่อไปว่า ควรที่เราจักเปลื้องความฉิบหายออกจากพระราชาแลตัวของเรา เสีย แล้วรักษาพระชนม์ของพระราชาไว้จึงจะชอบ คิดแล้วก็กลับไป สู่เรือนของตน ให้เรียกคนใช้ผู้สนิททีวางใจได้มาสั่งว่า ในที่ชื่อโน้น มีต้นไม้ใหญ่มีโพลงอยู่ต้นหนึ่ง เมื่อพระอาทิตย์อัศดงคตแล้วเจ้าจง เข้าไปซ่อนตัวอยู่ในโพลงไม้นั้นอย่าให้ใครรู้ เราจะทำเปนไปพลีกรรม บวงสรวงที่ต้นไม้นั้น เมื่อเราไปถึงที่นั้น นมัสการฝูงเทพดาแล้ว จักวิงวอนว่า ข้าแต่เทวราชผู้ทรงไว้ซึ่งมเหศรศักดิ์ เมื่อคราวพระนคร มีงารมโหรศพ พระราชาผู้เปนที่เคารพของมหาชนไม่เสด็จไปเที่ยว เลียบพระนคร มีแต่ทรงบรรทมบ่นเพ้ออยู่มิได้หยุดหย่อน ข้าพเจ้า ทั้งหลายไม่รู้เรื่องว่าเปนเพราะเหตุอะไร พระองค์ก็เปนผู้ทรงไว้ซึ่ง คุณูปการแก่ฝูงเทวดาเปนอันมาก เคยสละพระราชทรัพย์นับด้วยพัน ตำลึงให้กระทำการพลีกรรมทุก ๆ ถึงปี ขอเทพเจ้าทั้งหลายจงบอกแก่ พวกข้าพเจ้าให้แจ้ง แลจงให้ชีวิตแก่พระราชาแห่งข้าพเจ้าทั้งหลายด้วย ส่วนตัวเจ้าจงเปลี่ยนเสียงให้ผิดจากปกติตามเดิมเสีย จงกล่าวว่า ดูกร ท่านเสนาบดี พยาธิไข้เจ็บอะไร ๆ ก็ไม่มีในพระราชาแห่งพวกท่าน ทั้งหลายเลย เปนแต่พระองค์มีจิตต์ผูกพันรักใคร่ในภรรยาของท่าน เท่านั้น ถ้าหากพระองค์ได้สมประสงค์ก็จักดำรงพระชนม์อยู่ได้ ถ้าหาก ไม่ได้สมพระประสงค์ก็จักสิ้นพระชนม์โดยแท้ ถ้าพวกท่านปรารถนาที่ จะให้พระราชาดำรงพระชนม์อยู่ได้ ก็จงถวายนางอุมมาทันตีแด่พระองค์ เถิด เมื่อเสนาบดีเสี้ยมสอนคนใช้ของตนเช่นนี้แล้ว ก็ส่งให้ไปอยู่ที่ ต้นไม้อันตนนัดไว้นั้น ครั้นรุ่งเช้าเสนาบดีก็ไปสู่ที่นั้นด้วยหมู่อำมาตย์

แลปริชนเปนอันมาก แล้วแสร้งกล่าวตามคำที่แนะนำไว้นั้น คนใช้ที่อยู่ในโพรงไม้ก็กล่าวไปตามคำที่นายได้เสี้ยมสอนไว้ เสนาบดีทำการบวงสรวงวิงวอนฝูงเทวดาให้เห็นประจักษ์แก่ฝูงอำมาตย์ทั้งปวงแล้ว ก็กลับสู่พระนครเข้าไปสู่พระราชนิเวศน์ แล้วเคาะพระทวารห้องบรรทม เมื่อพระราชาได้พระสติขึ้นมาจึงร้องถามออกไปว่า นั่นใครมาเคาะที่ประตู ข้าพเจ้าผู้มีชื่อว่าอภิปารกเสนาบดี พระเจ้าข้า พระราชาก็เสด็จลุกออกไปเปิดพระทวาร อภิปารกเสนาบดีก็เข้าไปเฝ้าถวายบังคมแล้ว กราบทูลโดยนิพนธคาถาว่า

ภูตานิ เม ภูตปตี นมสฺสโต
อาคมฺม ยกฺโข อิทเมตทพฺรวิ
รญฺโญ มโน อุมฺมาทนฺตฺยา นิวิฏฺโฐ
ททามิ เต ตํ ปริจารยสฺสุ ฯ

ข้าแต่พระองค์ผู้เปนจอมแห่งมนุษย์ทั้งหลาย ข้าพระพุทธเจ้าเหล่าเสวกามาตย์ทั้งหลายได้พร้อมใจกันไปบวงสรวงฝูงเทพเจ้า เพื่ออยากรู้ประพฤติเหตุแห่งพระองค์ ฝูงเทพเจ้าบอกว่า พระทัยแห่งพระองค์คลุ้มคลั่งฝังแน่นในนางอุมมาทันตี แลบังคับให้พวกข้าพระพุทธเจ้าถวายนางนั้นให้เปนบริจาริกาแด่พระองค์

พระราชาตรัสถามว่า ดูกรอภิปารกเสนาบดี เรื่องที่เรามีจิตต์ปฏิพัทธ์รักใคร่ในนางอุมมาทันตีจนถึงกับบ่นเพ้อนั้น แม้ฝูงเทพดาก็ทราบด้วยหรือ เสนาบดีทูลตอบว่า จริงอย่างนั้นพระเจ้าข้า ๆ พระ

ราชาจึงทรงพระดำริว่า แม้ความชั่วของเราคนชาวโลกเขารู้ทั่วกันหมดแล้ว เพราะเหตุนั้นแต่บัดนี้เปนต้นไปเราจักมีความละอาย จักดำรงอยู่ในธรรม ครั้นทรงพระดำริแล้วจึงตรัสแก่เสนาบดีโดยประพันธคาถาต่อไปว่า

ปุญฺญา วิธํเส อมโร น จมฺหิ
ชโน จ เม ปาปมิทญฺจ ชญฺญา
ภุโส จ ตฺยสฺส มนโส วิฆาโฏ
ทตฺวา ปิยํ อุมฺมาทนฺตึ อทิฏฺฐา ฯ

ดูกรเสนาบดี ฝูงเทพเจ้าจะขจัดส่วนบุญของเราเสียได้ก็หาไม่ ก็แต่ว่าพวกมหาชนรู้ความลามกของเราแล้ว ก็แลเมื่อท่านให้นางอุมมาทันตีอันเปนที่รักแก่เราแล้ว ภายหลังเมื่อท่านไม่เห็นนางก็จะผูกแค้นในเรา แม้ประชาชนเหล่าอื่นก็จักติเตียนเราเซ็งแซ่ไปทั่วโลก

เสสา อุภินฺนํปิ วจนปฏิวจนคาถา โหนฺติ คาถาต่อไปนี้ เปนคำถามแลคำตอบของพระราชาแลเสนาบดี

ชนินฺท นาญฺญตฺร ตยา มยา วา
สพฺพาปิ กมฺมสฺสกตสฺส ชญฺญา
ยนฺเต มยา อุมฺมาทนฺตี ปทินฺนา
ภุเสหิ ราชา วนถํ สชาหิ ฯ
โย ปาปกํ กมฺม กรํ มนุสฺโส
โส มญฺญติ มายิทํ มญฺญึสุ อญฺเญ

ปสฺสนฺติ ภูตานิ กโรนฺตเมตํ
ยุตฺตา จ เย โหนฺติ นรา ปพฺยา ฯ
อญฺโญ นุ เต โกจิ นโร ปฐพฺยา
สทฺทเหยฺย โลกสฺมิ น เม ปิยาติ
ภุโส จ ตฺยสฺส มนโส วิฆาโฏ
ทตฺวา ปิยํ อุมฺมาทนฺตึ อทิฏฺฐา ฯ
อทฺธา ปิยา มยฺห ชนินฺท เอสา
น สา มม อปฺปิยา ภูมิปาล
คจฺเฉว ตฺวํ อุมฺมาทนฺตึ ภทฺทนฺเต
สีโหว เสลสฺส คุหํ อุเปติ ฯ
น ปีฬิตา อตฺตทุกฺเขน ธีรา
สุขปฺผลํ กมฺม ปริจฺจชนฺติ
สโมหิตา วาปิ สุเขน มตฺตา
น ปาปกมฺมญฺจ สมาจรนฺติ ฯ
ตุวญฺหิ มาตา จ ปิตา จ มยฺหํ
ภตฺตา ปตี โปสโก เทวตา จ
ทาโส อหํ ตุยฺห สปุตฺตทาโร
ยถาสุขํ สีวิ กโรหิ กามํ ฯ
โย อิสฺสโรมฺหีติ กโรติ ปาปํ
กตฺวา จ โส นุตฺตปเต ปเรสํ
น เตน โส ชีวติ ทีฆมายุํ

เทวาปิ ปาเปน สเมกฺขเร นํ ฯ
อญฺญาตกํ สามิเกหิ ปทินฺนํ
ธมฺเม ฐิตา เย จ ปฏิจฺฉนฺติ ทานํ
ปฏิจฺฉกา ทายกา จาปิ ตตฺถ
สุขปฺผลญฺเญว กโรนฺติ กมฺมํ ฯ
อญฺโญ นุ เต โกจิ นโร ปชพฺยา
สทฺทเหยฺย โลกสฺมิ น เม ปิยาติ
ภุโส จ ตฺยสฺส มนโส วิฆาโฏ
ทตฺวา ปิยํ อุมฺมาทนฺตึ อทิฏฺฐา ฯ
อทฺธา ปิยา มยฺห ชนินฺท เอสา
น สา มม อปฺปิยา ภูมิปาล
ยนฺเต มยา อุมฺมาทนฺตึ ปทินฺนา
ภุเสหิ ราชา วนถํ สชาหิ ฯ
โย อตฺตทุกฺเขน ปรสฺส ทุกฺขํ
สุเขน วา อตฺตทุกฺขํ ทหติ
ยเถวิทํ มยฺห ตถา ปเรสํ
โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ ฯ
อญฺโญ นุ เต โกจิ ปโร ปชพฺยา
สทฺทเหยฺย โลกสฺมิ น เม ปิยาติ
ภุโส จ ตฺยสฺส มนโส วิฆาโฏ
ทตฺวา ปิยํ อุมฺมาทนฺตึ อทิฏฺฐา ฯ

ชนินฺท ชานาสิ ปิยา มเมสา
น สา มม อปฺปิยา ภูมิปาล
ปิเยน เต ทมฺมิ ปิยํ ชนินฺท
ปิยทายิโน เทว ปิยํ ลภนฺติ ฯ

โส นูนาหํ วธิสฺสามิ อตฺตานํ กามเหตุกํ
นหิ ธมฺมํ อธมฺเมน อหํ วธิตุมุสฺสเห ฯ

สเจ ตุวํ มยฺห สตึ ชนินฺท
น กามยาสิ นรวีร เสฏฺฐ
จชามิ นํ สพฺพชนสฺส มชฺเฌ
มยา ปมุตฺตํ ตโต อวฺหเยสิ นํ ฯ
อทูสิยญฺเจ อภิปารก ตุวํ
จชาสิ กตฺเต อหิตาย ตฺยสฺส
มหา จ เต อุปวาโทปิ อสฺส
นจาปิ ตฺยสฺส นครมฺหิ ปกฺโข ฯ
อหํ สหิสฺสํ อุปวาทเมตํ
นินฺทํ ปสํสํ ครหญฺจ สพฺพํ
มเมตํ อาคจฺฉตุ ภูมิปาล
ยถาสุขํ สิวิ กโรหิ กามํ ฯ
โย เนว นินฺทํ น ปุนปฺปสํสํ
อาทิยติ ครหํ โนปิ ปูชํ

สิรึ จ ลกฺขึ จ อเปติ ตมฺหา
อาโป สุวุฏฺฐึว ยถา ถลมฺหา ฯ
ยํกิญฺจิ ทุกฺขญฺจ สุขญฺจ เอโต
ธมฺมาติสารญฺจ มโนวิฆาฏํ
อุรสา อหํ ปฏิจฺฉิสฺสามิ สพฺพํ
ปชีวึ ยถา ถาวรานํ ตสานํ ฯ
ธมฺมาติสารญฺจ มโนวิฆาฏํ
ทุกฺขญฺจ นิจฺฉามิ อหํ ปเรสํ
เอโกปิมํ ตารยิสฺสามิ ภารํ
ธมฺเม ฐิโต กิญฺจิ อหาปยนฺโต ฯ
สคฺคูปคํ ปุญฺญกมฺมํ ชนินฺท
มา เม ตุวํ อนฺตรายํ อกาสิ
ททามิ เต อุมฺมาทนฺตึ ปสนฺโน
ราชาว ยญฺญํ ธนํ พฺราหฺมณานํ ฯ
อทฺธา ตุวํ กตฺเต หิโตสิ มยฺหํ
สขา มม อุมฺมาทนฺตี ตุวญฺจ
นินฺเทยฺยุ เทวา ปิตโร จ สพฺเพ
ปาปญฺจ ปสฺสํ อภิสมฺปรายํ ฯ
นเหตํ ธมฺมํ สิวิราช วชฺชุํ
สเนคมา ชานปทา จ สพฺเพ

ยนฺเต มยา อุมฺมาทนฺตี ปทินฺนา
ภุเสหิ ราชา วนถํ สชาหิ ฯ
อทฺธา ตุวํ กตฺเต หิโตสิ มยฺหํ
สขา มม อุมฺมาทนฺตี ตุวญฺจ
สตญฺจ ธมฺมานิ สุกิตฺติตานิ
สมุทฺทเวลาว ทุรจฺจยานิ ฯ
อาหุเนยฺโย เมสิ หิตานุกมฺปี
ธาตา วิธาตา จสิ กามปาโล
ตยี หุตา เทว มหปฺผลา หิ
กาเมน เม อุมฺมาทนฺตี ปฏิจฺฉ ฯ
อทฺธา หิ สพฺพํ อภิปารก ตุวํ
ธมฺมํ อจารี มม กตฺตุปุตฺต
อญฺโญ นุ เต โก อิธ โสตฺถิกตฺตา
ทิปโท นโร อรุเณ ชีวโลเก ฯ
ตุวํ นุ เสฏฺโฐ ตฺวมนุตฺตโรสิ
ตุวํ ธมฺมคุตฺโต ธมฺมวิทู สุเมโธ
โส ธมฺมคุตฺโต จิรเมว ชีว
ธมฺมญฺจ เม เทสย ธมฺมปาล ฯ

ตทิงฺฆ อภิปารก สุโณหิ วจนํ มม
ธมฺมนฺเต เทสยิสฺสามิ สตํ อาเสวิตํ อหํ ฯ

สาธุ ธมฺมรุจี ราชา สาธุ ปญฺญาณวา นโร
สาธุ มิตฺตานํ อทุพฺโภ ปาปสฺสากรณํ สุขํ ฯ
อกฺโกธนสฺส วิชิเต ฐิตธมฺมสฺส ราชิโน
สุขํ มนุสฺสา อาเสถ สีตจฺฉายาย สํฆเร ฯ
น จาหเมตํ อภิโรจยามิ
กมฺมํ อสเมกฺขกตํ อสาธุ
เยวาปิ ญตฺวาน สยํ กโรนฺติ
อุปมา อิมา มยฺห ตุวํ สุโณหิ ฯ
ควญฺเจ ตรมานานํ ชิมฺหํ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา ชิมฺหํ คจฺฉนฺติ เนตฺเต ชิมฺหํ คเต สติ ฯ
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจ อธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพํ รฏฺฐํ ทุกฺขํ เสติ ราชา เจ โหติ อธมฺมิโก ฯ
ควญฺเจ ตรมานานํ อุชุํ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา อุชุํ คจฺฉนฺติ เนตฺเต อุชุคเต สติ ฯ
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจปิ ธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพํ รฏฺฐํ สุขํ เสติ ราชา เจ โหติ ธมฺมิโก ฯ
น จาปาหํ อธมฺเมน อมรตฺตมภิปตฺถเย
อิมํ วา ปฐวึ สพฺพํ วิเชตุํ อภิปารก ฯ

ยํ หิ กิญฺจิ มนุสฺเสสุ รตนํ อิธ วิชฺชติ
คาโว ทาโส หิรญฺญญฺจ วตฺถิยํ หริจนฺทนํ ฯ

อสฺสิตฺถิโย จ รตนํ มณิกญฺจ
ยญฺจาปิเม จนฺทสุริยาภิปาลยนฺติ
น ตสฺส เหตุ วิสมํ จเรยฺย
มชฺเฌ สิวีนํ อุสโภสฺมิ ชาโต ฯ
เนตา หิตา อุคฺคโต รฏฺฐปาโล
ธมฺมํ สิวีนํ อปจายมาโน
โส ธมฺมเมวานุวิจินฺตยนฺโต
ตสฺมา สเก จิตฺตวเส น วตฺโต ฯ

อทฺธา ตุวํ มหาราช นิจฺจํ อพฺยสนํ สิวํ
กริสฺสสิ จิรํ รชฺชํ ปญฺญา หิ ตว ตาทิสี ฯ
เอตํ เต อนุโมทามิ ยํ ธมฺมํ นปฺปมชฺชสิ
ธมฺมํ ปมชฺช ขตฺติโย ฐานา จวติ อิสฺสโร ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช มาตาปิตูสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช ปุตฺตทาเรสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช มิตฺตามจฺเจสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ

ธมฺมญฺจร มหาราช พาหเนสุ พเลสุ จ
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช คาเมสุ นิคเมสุ จ
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช รฏฺเฐสุ ชนปเทสุ จ
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช สมเณ พราหฺมเณสุ จ
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช มิคปกฺขีสุ ขตฺติย
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช ธมฺโม จิณฺโณ สุขาวโห
อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน ราช สคฺคํ คมิสฺสสิ ฯ
ธมฺมญฺจร มหาราช อินฺทา เทวา สพฺรหฺมกา
สุจิณฺเณน ทิวํ ปตฺตา มา ธมฺมํ ราช ปมาโท ฯ

ความว่า เสนาบดีทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เปนเจ้าแก่หมู่ชน ข้าพระพุทธเจ้าคนเดียวจักเปนผู้ปกปิดนำนางอุมมาทันตีนั้นมาถวาย ประชาชนเหล่าอื่นเขาจักรู้เรื่องอะไร ขอพระองค์จงบริโภคกามสุขกับด้วยนางอุมมาทันตีตามพระราชประสงค์เถิด พระราชาตรัสตอบว่า ดูกรเสนาบดี บุทคลผู้กระทำกรรมอันเปนบาป จะสำคัญว่าคนอื่นเขาไม่รู้ไม่

เห็น เปนความคิดอันไม่ชอบ เพราะว่าเมื่อคนสามัญด้วยกันไม่เห็น ท่านผู้มีฤทธิ์มีญาณก็อาจจักเห็นโดยแท้ ภรรยาเปนที่รักของท่าน เมื่อท่านไม่เห็นก็จักผูกอาฆาฏในเรา เสนาบดีทูลตอบว่า แน่ทีเดียว ภรรยาเปนที่รักจริง แต่มิได้เปนที่รักยิ่งกว่าพระองค์ พระองค์เปนที่รักแห่งข้าพระพุทธเจ้ายิ่งกว่าภรรยา ซึ่งหาสิ่งเปรียบมิได้ ขอพระองค์จงรับนางนั้นเข้ามาไว้ในพระราชฐาน บำรุงความสุขให้สำราญตามพระราชประสงค์เถิด พระราชาตรัสว่า ดูกรสหายอภิปารกะ บัณฑิตทั้งหลายเมื่อตนได้รับทุกข์แล้ว ก็มิได้ขจัดความสุขของผู้อื่น เพื่อมาระงับทุกข์ของตน คือว่าไม่ประพฤติกรรมอันเปนบาป เพราะแย่งความสุขของผู้อื่นด้วยอำนาจแห่งโมหะ ให้เกิดความครหาติเตียนแก่โลก เสนาบดีทูลตอบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เปนเจ้าแก่ชาวสีพิราช ก็พระองค์บริโภคสิ่งของที่มีเจ้าของบริจาคยกถวายต่างหาก จะเอาบาปกรรมครหานินทามาแต่ที่ไหน ขอพระองค์จงบำรุงกามสุขโดยพระราชอัธยาศัย ให้เต็มพระราชประสงค์เถิด พระราชาแลเสนาบดีโต้ตอบซึ่งกันแลกันโดยประการต่าง ๆ มากอย่างหลายประการ จะหยิบยกแต่กถามรรคซึ่งควรนำมาแสดงไว้ในที่นี้ พระราชาตรัสว่า ดูกรสหายอภิปารกะ เราจักเปนพระราชาผู้ไม่กระทำกรรมอันเปนบาป จักไม่เปนผู้ประทุษฐร้ายซึ่งมิตต์ ตัวของท่านเปนสหายที่รักของเรา แม้นางอุมมาทันติซึ่งเปนภรรยาของท่าน ก็ชื่อว่าเปนหญิงสหายที่รักของเรา เราจักเปนผู้กำจัดเสียซึ่งกามกิเลสอันครอบงำในใจของเรา เราไม่ปรารถนาที่จะเอานางอุมมาทันติเข้ามาไว้เปนบริจาริกา ท่านจงปกครอง

กันแลกันให้เปนสุขเถิด เราจักเปนพระราชาผู้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม บำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเปนสุข ถ้าพระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็จะได้รับแต่ความทุกข์เดือดร้อนทั่วไป ดูกรสหายอภิปารกะ เราจักเตือนท่าน ๆ จงตั้งใจฟัง เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน เราเปนผู้ได้เสพสัตบุรุษมาแล้ว ฯ

พระราชาองค์ใดเปนผู้มีพระราชหฤทัยยินดีในสุจริตธรรม บริบูรณ์ด้วยพระปรีชา ไม่ประทุษฐร้ายแก่มิตต์อำมาตย์ทั้งหลาย ไม่กระทำซึ่งกรรมอันลามกพระราชานั้นและเปนผู้ประเสริฐ เปนเหตุนำมาซึ่งความสุขแก่ตนแลคนอื่น มนุษยนิกรผู้อาศัยพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในพระราชอาณาจักร ของพระราชาผู้ไม่ลุอำนาจแห่งความโกรธผู้ตั้งอยู่แล้วในสุจริตธรรม จะพึงอยู่เย็นเปนสุขทุกอิริยาบถ ทั่วไปทั้งฝ่ายหน้าแลฝ่ายใน ตลอดไปถึงสรรพสัตว์ซึ่งอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ ดูกรสหายอภิปารกะ กรรมอันใดที่ไม่พิจารณาแล้วแลกระทำ เปนกรรมอันไม่ชอบไม่ควร เราจะเปนผู้ไม่ยินดีซึ่งกรรมเช่นนั้น พระราชาเหล่าใดมิได้ทรงพระวิจารณ์ให้แน่แท้แก่ตนเสียก่อนย่อมไม่กระทำซึ่งการงานใด ๆ เราจะเปนผู้ชอบใจการงานแห่งพระราชาเหล่านั้น เมื่อพระราชามิได้ประพฤติสุจริตธรรม ประชาชนอันเศษก็มิได้ประพฤติสุจริตธรรมเหมือนกัน ก็เมื่อพระราชาไม่ประกอบสุจริตธรรมแล้ว มนุษยนิกรผู้พึ่งพาอาศัยในรัฐมณฑลก็จะนอนปราศจากความสุขทั่วไป เปรียบเหมือนผู้นำหน้าพาไปสู่ทางอันคด ก็ต้องเดินคดไปตามกันเท่านั้น เมื่อพระราชาประพฤติสุจริตธรรมแล้ว ประชา

ชนอันเศษก็จะต้องประพฤติสุจริตธรรมไปตามกัน ก็เมื่อพระราชาประกอบด้วยสุจริตธรรมอยู่แล้ว มนุษยนิกรผู้พึ่งพาอาศัยอยู่ในรัฐมณฑลก็จะนอนเปนสุขทั่วไป เปรียบเหมือนผู้นำ ๆ ไปสู่ทางอันตรง ก็เดินตรงไปตามกันเท่านั้น เราจักเปนพระราชาเสวยราชสมบัติโดยชอบธรรม นำผู้อาศัยพึ่งโพธิสมภารให้ถึงสุคติโลกสวรรค์ เราจักเปนผู้บำรุงอาณาจักรปถพีมณฑลนี้ให้ไพบูลย์ บรรดามนุษย์จำพวกหนึ่งจำพวกใด จะปรารถนาด้วยสรรพวัตถุคือวิญญาณกทรัพย์แลอวิญญาณกทรัพย์ มีสัตว์พาหนะ คือช้างม้าโคกระบือแลเงินทองแก้วแหวนสัตตรัตนะมณีเปนต้น ให้เปนผลได้สมความปรารถนา เราเปนดังอุสภเกิดขึ้นแล้วในท่ามกลางแห่งชาวสีพีทั้งหลาย จะเปนผู้นำชาวสีพีทั้งหลายให้ถึงอุดมสถาน จะเปนผู้เคารพต่อโบราณราชประเพณีธรรมของพระราชาแห่งชาวสีพีทั้งหลาย จักเปนผู้วิจารณ์โดยธรรม ไม่ให้จิตต์ของตนลุอำนาจแห่งกิเลส เปนเหตุให้เสื่อมเสียทางสุจริตธรรม ฯ

เมื่อพระราชาทรงแสดงธรรมปริยายนี้จบลง อภิปารกเสนาบดีก็กระทำอนุโมทนาชมเชยพระสัทธรรมเทศนา สรรเสริญพระบารมีมีใจความว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เปนพระราชาอันประเสริฐ แน่ทีเดียวพระราชาผู้ไม่เบียดเบียฬความสุขของผู้อื่น ได้ชื่อว่าบำรุงราชสมบัติให้ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน พระองค์ผู้ทรงพระปรีชาญาณก็เช่นนั้น ข้าพระองค์ขอพระราชทานอนุโมทนาพระราชจริยานั้น พระองค์มิได้ประมาทในราชธรรม พระองค์เปนขัตติยราชผู้ไม่ลุอำนาจแห่งอคติธรรม พระองค์เปนอิสสราธิบดีโดยฐานะอันสมควร ชื่อว่าเปนพระราชาผู้ล้ำเลิศประเสริฐ

สูงสุดในพระชนกชนนี ในพระราชบุตร์พระราชชายามิตร์อำมาตย์ราช พาหนะทแกล้วทหารแลประชาชนตลอดสรรพสัตว์ทั่วพระราชอาณาจักร์ ขอพระองค์ทรงพระเจริญด้วยพระชนมายุยืนนาน เปนร่มเย็นปกเกล้าชาวสีพีราชตลอดกาลนาน เทอญ ฯ

สตฺถา อิมํ ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อนำมาซึ่งพระธรรมเทศนานี้แล้ว ทรงประกาศสัจจของจริงทั้ง ๔ เมื่อจบลง ภิกษุผู้กะสันอยากสึกนั้นก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลฯ ในที่สุดพระองค์จึงประมวญมาซึ่งชาดกว่า สุนันทสารถีในกาลนั้น เปนอานันทเถร อภิปารกเสนายดีในกาลนั้น เปนธรรมเสนาบดีสารีบุตร นางอุมมาทันตีในกาลนั้น เปนนางอุบลวัณณาเถรี ส่วนบริษัทที่เหลือ เปนพุทธบริษัททั้งหลาย พระเจ้าสีพีในกาลนั้น ครั้นกลับชาติมาคือเราตถาคต ด้วยประการฉะนี้แล ฯะ

จบอุมมาทันติชาดก

---

๓ มหาโพธิชาดก

กินฺนุ ทณฺฑํ กิมาชินนฺติ อิทํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต ปญฺญาปารมึ อารพฺภ กเถสิ ฯ

สตฺถา เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ เสด็จสำราญพระอิริยาบถอยู่ในเชตวันวิหาร ทรงพระปรารภพระปัญญาบารมีของพระองค์ให้เปนเหตุ จึงตรัสเทศนาชาดกนี้ มีคำเริ่มว่า กินฺนุ ทณฺฑํ กิมาชินํ ดังนี้ เปนอาทิ ฯ

เนื้อเรื่องนี้จักมีแจ้งในมหาอุมมังคชาดกข้างหน้า ฯ

ตทา ปน สตฺถา ก็ในกาลครั้งนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสบรรหารแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ไม่ใช่แต่เดี๋ยวนี้เท่านั้น แม้ในก่อนตถาคตก็เปนผู้มีปัญญาสามารถกำหราบวาทะของคนอื่นเหมือนกัน ดังนี้แล้ว จึงทรงนำอดีตนิทานมาเทศนา

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต ฯ ในอดีตกาลครั้งเมื่อพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระบรมโพธิสัตว์ทรงอุบัติในสกุลพราหมณ์มหาศาล ซึ่งเปนสกุลสูงอุดมสมบูรณ์มีทรัพย์มากมูนประมาณ ๘๐ โกฏิ อยู่ในแคว้นกาสี มีนามว่าโพธิกุมาร เมื่อวัฒนาการเจริญวัยขึ้นแล้ว ได้ไปศึกษาศิลปวิทยาณะเมืองตักกสิลา ครั้นเรียนจบเสร็จพอแก่ความปรารถนาแล้ว ก็กลับมา

ครองเรือนตามประเพณี ๆ อยู่มาณกาลภายหลังเห็นโทษแห่งกามบริโภคจึงได้ละกามเข้าไปสู่หิมวันตประเทศ บวชเปนเพศปริพพาชกบริโภคมูลมันผลาหารอยู่ในสถานที่นั้นเนิ่นนาน ณสมัยฤดูฝนพระมหาสัตว์ก็ออกจากป่าหิมพานต์ คมนาการจาริกไปจนบรรลุถึงกรุงพาราณสีโดยลำดับ แวะเข้าไปอาศัยในพระราชอุทยาน ในวันรุ่งขึ้นก็เที่ยวภิกษาจารไปในพระนครนั้น โดยสมควรแก่ปริพพาชกเพศ บรรลุถึงประตูพระราชนิเวศน์วังหลวง ๆ

พระเจ้าพรหมทัตเสด็จยืนที่สีหบัญชร ทอดพระเนตร์เห็นแล้ว ทรงเลื่อมใสในอากัปปกิริยาอันสงบเสงี่ยมของท่าน จึงมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้นิมนตร์มานั่งบนพระแท่นของพระองค์ ทรงกระทำปฏิสันถารแล้วสดับธรรมิกถาเล็กน้อย แล้วพระราชทานโภชนาหารอันมีรสอร่อยต่าง ๆ แก่พระโพธิสัตว์ ท่านรับภัตตาหารมาแล้วคำนึงว่า ขึ้นชื่อว่าราชสกุล ย่อมมากไปด้วยโทษ มากไปด้วยปัจจามิตร์ ใครหนอสามารถที่จะบำบัดภัยซึ่งจะบังเกิดแก่เรา จึงมองเห็นสุนัขสีเหลืองตัวหนึ่งชื่อโกลัยกะ ซึ่งเปนที่โปรดปรานของเจ้าพาราณสียืนอยู่ที่ใกล้ จึงหยิบเข้าสุกก้อนใหญ่ ๑ ก้อน แล้วยกขึ้นแสดงอาการจะให้แก่สุนัขนั้น ท้าวเธอทรงทราบอาการนั้น จึงให้นำภาชนะมาใส่เข้านั้นส่งให้แก่สุนัข เมื่อพระมหาสัตว์ฉันเสร็จแล้ว ท้าวเธอจึงอาราธนาให้อยู่ในพระนคร ให้จัดการสร้างบรรณศาลาในสวนหลวงเสร็จแล้ว ถวายพร้อมทั้งบริขารให้อยู่ณที่นั้น ท้าวเธอทรงเลื่อมใสหมั่นเสด็จไปอุปัฏฐากวันละ ๒-๓ ครั้ง

ถึงเวลาฉันพระมหาสัตว์ก็ขึ้นนั่งบนพระแท่นแล้วฉันโภชนาหาร ที่พระราชาพระราชทานเปนนิตยกาลล่วงได้ ๑๒ ปี ๆ

ยังมีอำมาตย์ ๕ นายของพระเจ้าพรหมทัต เปนผู้สอนอรรถสอนธรรมแก่มนุษย์ทั้งหลาย ในจำนวนอำมาตย์ ๕ นายนั้น คนหนึ่งเปนอเหตุกวาที กล่าวว่าสัตว์ทั้งหลายเปนผู้บริสุทธิอยู่ในวัฏสงสารนี้ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย แลสั่งสอนให้คนทั้งหลายถือเอาลัทธิอย่างนั้น ๆ คนหนึ่งเปนอิศรกรรมวาที กล่าวว่า สัตว์ในโลกนี้พระเปนเจ้าสร้าง แลสั่งสอนให้มหาชนถือเอาอย่างนั้น ๆ คนหนึ่งเปนบุพเพกตวาที กล่าวว่าสุขหรือทุกข์ที่เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะทำมาก่อนจึงได้เกิดได้ แลสั่งสอนให้มหาชนถืออย่างนั้น ๆ คนหนึ่งเปนอุจเฉทวาที กล่าวว่าสัตว์ทั้งหลายที่จะไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ไม่มี เปนอันขาดสูญกันเพียงเท่านี้ แลสั่งสอนมหาชนให้ถือเอาอย่างตน ๆ คนหนึ่งเปนขัตตวิชวาที กล่าวว่าการฆ่ามารดาบิดา เปนประโยชน์แก่ตนถ่ายเดียว เปนกิจซึ่งควรทำ แลสั่งสอนให้มหาชนถือเช่นตน ๆ อำมาตย์ทั้ง ๕ คนนั้นพระเจ้าพรหมทัตทรงตั้งให้เปนตุลาการพิพากษาคดีในศาล แต่เขาเปนคนโกงรับสินบนชำระความไม่เปนยุติธรรม ๆ

ณวันหนึ่ง บุรุษคนหนึ่งแพ้คดีเพราะถูกโกง เห็นพระมหาสัตว์เที่ยวภิกขาจารเข้าไปในพระราชนิเวศน์ จึงเดินเวียนเข้าไปหา อภิวาทพลางรำพรรณว่า ท่านผู้เจริญขอรับ ท่านมาฉันในพระราชนิเวศน์เนือง ๆ ไฉนไม่ทอดสายตาแลดูหมู่อำมาตย์ผู้พิจารณาคดี เรียกเอาสินบนจากคู่ความผู้ก่อคดีโกง ทำโลกให้ฉิบหายอยู่บ้างเลยเทียว

เช่นอย่างคราวนี้ ข้าพเจ้าเปนเจ้าของแท้ ๆ แต่พวกอำมาตย์รับสินบน จากลูกความโกง กลับทำให้ข้าพเจ้าแพ้คดีไป พระมหาสัตว์อาศัยความสงสารบุรุษนั้น จึงไปสู่ศาลวินิจฉัยตัดสินแต่โดยชอบธรรม ทำคนที่เปนเจ้าของคงให้เปนเจ้าของ ทำคนที่ไม่ใช่เจ้าของให้แพ้ มหาชนดีใจจึงร้องซ้องศัพท์สาธุการขึ้นพร้อมกันเปนโกลาหล พระเจ้าพรหมทัตทรงสดับเสียงนั้นจึงรับสั่งถามว่า เสียงเซ็งแซ่นั่นอะไรกัน ทรงทราบความนั้นแล้ว เสด็จเข้าไปประทับใกล้พระมหาสัตว์ผู้ฉันเสร็จแล้วตรัสถามว่า ผู้เจริญได้ยินว่าวันนี้พระผู้เปนเจ้าตัดสินคดีหรือ ๆ ขอถวายพระพร ๆ ถ้าได้พระผู้เปนเจ้าตัดสิน มหาชนจักยินดีมีความเจริญชมชื่นไปตามกัน เพราะฉะนั้นตั้งแต่วันนี้ไป ขอพระผู้เปนเจ้าจงช่วยวินิจฉัยคดีด้วยเถิด ๆ มหาบพิตร อาตมะเปนบรรพชิตมีกิจทางบรรพชา อันจะมานั่งวินิจฉัยความเช่นนั้น ไม่ใช่หน้าที่ของอาตมะ ๆ ท่านผู้เจริญ ขอพระผู้เปนเจ้าจงทำด้วยความกรุณาในมหาชนเถิด พระผู้เปนเจ้าไม่ต้องนั่งวินิจฉัยทั้งวันก็ได้ เวลาเช้ามาฉันที่นี่ โปรดแวะเข้าศาล ช่วยว่าการสัก ๔ คดี ฉันแล้วกลับไปอุทยานช่วยว่าการอีกสัก ๔ คดี เพียงเท่านี้มหาชนจักมีความจำเริญทั่วหน้ากัน พระมหาสัตว์เสียอ้อนวอนไม่ได้ จึงเปนอันยอมรับทำอย่างนั้นเสมอมา ตั้งแต่นั้นมาพวกคนที่ก่อคดีโกงก็ไม่มีโอกาสจะก่อความได้ ๆ

ฝ่ายพวกอำมาตย์ ๕ คนนั้น เมื่อไม่ได้สินบนจากคนจำพวกนี้ ก็มีแต่ขัดสนจนยากลงไปทุกวัน จึงปรึกษากันว่า ตั้งแต่ได้โพธิปริพพาชก

มาเปนผู้วินิจฉัยคดี พวกเราเต็มทีต่างพากันอดอยาก เอาเถอะ พวกเราจะหาว่าปริพพาชกเปนข้าศึกของพระราชา แล้วฆ่าเสียก็จะสิ้นเรื่องเท่านั้น อำมาตย์เหล่านั้นก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าพรหมทัตแล้วกราบทูลว่า ขอเดชะ โพธิปริพพาชกเปนคนมุ่งร้ายต่อพระองค์ ฯ พระราชาไม่ทรงเชื่อตรัสตอบว่า โพธิปริพพาชกเปนผู้มีศีล มีปรีชา จักทำอย่างนั้นไม่ได้เลย ฯ ขอเดชะ ชาวเมืองทั้งมวญ โพธิปริพพาชกทำให้อยู่ในเงื้อมมือเสียแล้ว ยังแต่พวกข้าพระพุทธเจ้า ๕ คนเท่านั้นซึ่งเธอจนใจไม่อาจทำได้ ถ้าแม้ไม่ทรงเชื่อถ้อยคำของข้าพระพุทธเจ้าเวลาเช้าเธอมาณที่นี้ ขอให้ทอดพระเนตร์บริษัทของเธอเถิด จักทรงทราบได้ดี ฯ พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงเห็นชอบด้วย จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่สีหบัญชร ก็ทรงเห็นบริษัทมีมากมาย เพราะความงมงายของพระองค์ก็ทรงหมายเหมาว่า พวกมนุษย์ที่มาฟ้องความกันเหล่านั้น เปนพวกพ้องของพระมหาสัตว์สิ้น จึงมีพระบรมราชโองการสั่งให้มหาอำมาตย์ ๕ คนมาเฝ้าแล้วตรัสถามว่า พวกเราจะทำอย่างไรกัน ฯ พวกอำมาตย์เหล่านั้นทูลแนะว่า ขอพระองค์จงมีพระบรมราชโองการให้จับ ฯ เรายังไม่เห็นความผิดน้อยมากของเธอเลย จะสั่งให้จับดูกะไรอยู่ ฯ ถ้ากระนั้นจงทรงลดการอุปัฏฐากลงเสียบ้าง โพธิปริพพาชกเปนคนเจ้าปัญญา เมื่อเห็นการบำรุงเสื่อมลงคงจะแอบหนีไปเอง ฯ ท้าวเธอทรงเห็นชอบด้วย ก็ให้ลดการบำรุงพระมหาสัตว์ลงโดยลำดับกาล คือ วันแรกเจ้าพนักงานจัดการให้นั่งบนพระที่เปล่าก่อน พระมหาสัตว์พอเห็นพระแท่นเปล่าก็รู้สึกว่า

พระราชาทรงคลายจากตน เมื่อกลับถึงอุทยานก็ให้อยากจะหลีกไปเสียในวันนั้น แต่มารอรั้งใจไว้ว่า เราควรจะรู้เหตุการณ์ให้แน่นอนเสียก่อนแล้วจึงไป รุ่งอีกวันหนึ่งท่านก็มานั่งบนพระแท่นเปล่านั้น เจ้าพนักงานนำภัตตาหารธรรมดากับสิ่งอื่นคลุกกันถวาย ถึงวันที่ ๓ เจ้าพนักงานห้ามเสีย มิให้เข้าไปสู่ห้องใหญ่ ให้พักอยู่เพียงเชิงบันได แล้วนำภัตต์มาถวายที่นั้น ท่านต้องถือมิสกภัตต์นั้นกลับไปฉันที่อุทยาน ถึงวันที่ ๔ เจ้าพนักงานให้พักอยู่ชั้นล่างของปราสาท แล้วเอาภัตต์มาถวาย ท่านต้องรับไปทำภัตตกิจที่อุทยาน ฯ

ฝ่ายพระบรมกษัตริย์ตรัสปรึกษากับอำมาตย์ว่า มหาโพธิปริพพาชกเสื่อมจากลาภสักการถึงเพียงนี้แล้วก็ยังไม่หลีกไป เราจักทำอย่างไรดี ฯ ขอเดชะ เธอมาที่นี่มิได้ต้องการภัตต์ ต้องการเศวตฉัตรต่างหาก ถ้าหากเธอต้องการภัตต์ไซ้ ก็คงหนีไปเสียตั้งแต่วันแรก ฯ จึงทรงปรึกษาว่า คราวนี้เราจักกระทำอย่างไร ฯ ขอเดชะ พรุ่งนี้ขอพระองค์จงมีพระบรมราชโองการให้ฆ่าเสีย ฯ ท้าวเธอก็ทรงอำนวยตาม จึงส่งดาบให้อำมาตย์เหล่านั้นคนละเล่ม แล้วรับสั่งว่า พรุ่งนี้พวกท่านจงมาคอยดักอยู่ที่ซอกประตู เมื่อปริพพาชกเข้ามาจงพากันตัดศีรษะสับให้ละเอียด อย่าให้ใครรู้ว่าอะไร แล้วเอาไปทิ้งในหลุมคูถ ฯ อำมาตย์ทั้งหลายรับพระราชโองการ นัดหมายกันแล้วต่างก็ไปสู่นิเวศสถานของตน ฯ เวลาเย็นพระเจ้าพรหมทัตเสวยแล้วบรรทมเหนือศิริไสยาสน์ ทรงระลึกถึงคุณของพระมหาสัตว์แล้ว ทรงเศร้าพระทัย พระเสโทหลั่งไหล ไม่ได้ความเบิก

บานพระทัย ทรงกระสับกระส่ายไปมาบนพระที่บรรทม ฯ เวลานั้นพระอัครมเหษีบรรทมอยู่เคียง แต่หาได้รับสั่งด้วยไม่ พระนางจึงทูลถามว่า ทำไมจึงไม่ตรัสแก่หม่อมฉัน หรือมีโทษทัณฑ์อย่างไรไม่ทราบเกล้า ฯ ดูกรเทวี เธอไม่มีโทษกรอะไร แต่ได้ยินว่ามหาโพธิปริพพาชกเปนศัตรูต่อเรา เราสั่งให้อำมาตย์ ๕ คนฆ่าเสียฟันให้เปนชิ้นแลหาชิ้นมิได้ แล้วทิ้งในหลุมคูถ ท่านได้แสดงธรรมแก่เรามาก ถึง ๑๒ ปีแล้ว แม้โทษสักนิดเดียวเราก็ยังไม่เห็นประจักษ์แก่ตา เราบังคับให้เขาฆ่าท่าน จึงโศกเศร้าเพราะเหตุนั้น ฯ ครั้งนั้นพระนางจึงทูลว่า ข้าแต่เทพเจ้า ถ้าว่าโพธิปริพพาชกเปนศัตรูต่อพระองค์ เมื่อต้องพระประสงค์จะให้ฆ่า ก็ดูมิน่าจะทรงเศร้าโศกเลยขึ้นชื่อว่าศัตรูแล้ว แม้จะเปนพระราชบุตร เพื่อความสวัสดีแก่ตน ก็ควรจะสังหารให้ย่อยู่กับมือ เหตุนั้นขออย่าทรงเศร้าเสียพระหฤทัยเลย ฯ เมื่อพระอัครมเหษีทูลปลอบอย่างนี้แล้ว ท้าวเธอก็ค่อยทรงเบาพระทัยบรรทมหลับระงับไป ฯ ขณะนั้นสุนัขโกไลยกะได้ยินพระสุรสำเนียงนั้นแล้วคิดว่า พรุ่งนี้แหละเราควรจะช่วยชีวิตพระมหาโพธิปริพพาชกให้พ้นภัยด้วยกำลังของตน รุ่งเช้าสุนัขโกไลยกะลงจากปราสาทมาที่พระทวารใหญ่ชั้นนอก นอนหัวพาดบนธรณีประตู คอยดูพระมหาสัตว์มา ฯ

ฝ่ายพวกอำมาตย์ต่างก็ถือดาบ เดินมาแอบอยู่ที่ซอกพระทวารแต่เช้า พระมหาสัตว์ได้เวลาแล้ว ก็ออกจากพระราชอุทยานมาถึงพระทวาร สุนัขโกไลยกะพอเห็นท่านเข้ามา ก็อ้าปากแยกเขี้ยวทั้งสี่ ส่งเสียง

ดังก้องโดยภาษาสุนัขว่า ท่านผู้เจริญ ชมพูทวีปก็กว้างขวางท่านจะไปหาภักษาหารในที่อื่นไม่ได้หรือ พระเจ้าอยู่หัวของเราหมายจะฆ่าท่าน ให้อำมาตย์ ๕ คนถือดาบมาดักอยู่ที่ซอกประตูนี้ ท่านอย่ามาจงรีบกลับไปเสียโดยเร็ว ๆ พระมหาสัตว์เมื่อสดับก็ทราบความนั้นเพราะเปนผู้รู้สรรพสำเนียงแห่งสัตว์ทั้งปวง แล้วก็กลับไปพระราชอุทยานฉวยได้บริขารหมายจะหลีกไปจากที่นั้น ๆ ฝ่ายพระเจ้าพรหมทัตประทับอยู่ที่สีหบัญชร ทอดพระเนตรเห็นพระมหาสัตว์เดินมาแล้วกลับไป จึงดำริว่า ถ้าโพธิปริพพาชกเปนศัตรูต่อเราจริงไซ้ เมื่อกลับไปอุทยานก็คงจักจัดการส้องสุมประชุมพลนิกาย ถ้าไม่เช่นนั้นก็คงเปนแต่เก็บบริขารเตรียมการไปเท่านั้น เราจะต้องรู้กิริยานี้ แล้วเสด็จด้อมตามไปทอดพระเนตรเห็นพระมหาสัตว์เดินออกจากบรรณศาลาถึงท้ายที่จงกรมพระองค์จึงทรงประณมพระหัตถ์นมัสการ ประทับยืนณที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ตรัสคาถาถามว่า

กินฺนุ ทณฺฑํ กิมาชินํ กึ ฉตฺตํ กึ อุปาหนํ
กึ องฺกุสญฺจ ปตฺตญฺจ สํฆาฏิญฺจาปิ พฺราหฺมณ
ตรมานรูโป คณฺหาสิ กินฺนุ ปตฺถยเส ทิสํ ฯ

ความว่า ดูท่านมีอาการรีบร้อน ถือไม้เท้า หนังเสือ ร่ม รองเท้าขอ (สำหรับสอยผลไม้) บาตรแลผ้าพาด อะไรต่ออะไร คิดว่าจะไปอยู่ทิศไหน พราหมณ์ ๆ

พระมหาสัตว์ทราบว่าพระราชายังมิรู้สำนึกกรรมที่ตนทำ จึงตรัสคาถาทูลตอบว่า

ทฺวาทเสตานิ วสฺสานิ วสิตานิ ตุวนฺติเก
นาภิชานามิ โสเตน ปิงฺคเลนาภิกุชฺชิตํ ฯ
สฺวายํ ทตฺโตว นทติ สุกฺกทาฐํ วิทํสยิ
ตว สุตฺวา สภริยสฺส วีตสทฺธสฺส มํ ปติ ฯ

ความว่า อาตมะอยู่ในสำนักของพระมหาบพิตร ๑๒ พรรษาแล้ว แต่ยังไม่รู้ภาษาที่ปิงคลสุนัขโกไลยกะมันคำราม มันได้ยินพระกระแสรับสั่งของพระมหาบพิตรกับพระชายาผู้สิ้นพระสัทธา ยังคับอำมาตย์ให้คอยฆ่าอาตมะ จึงแยกเขี้ยวอันขาวโพลง เห่าอยู่คล้ายกับจะไม่รู้จักอาตมะ ฯ

ขณะนั้นพระเจ้าพรหมทัตก็รับโทษของพระองค์ เมื่อจะทรงขอให้พระมหาสัตว์อดโทษ จึงตรัสคาถาว่า

อหุ เอส กโต โทโส ยถา ภาสสิ พฺราหฺมณ
เอส ภิยฺโย ปสีทามิ วส พฺราหฺมณ มา คม ฯ

ความว่า ข้าแต่พราหมณ์ โทษที่ข้าพเจ้าทำมีจริงดุจท่านกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าขอขอบใจในท่านอย่างยิ่ง ขอท่านจงอยู่ที่นี่เถิด อย่าไปเลยพ่อพราหมณ์ ฯ

พระมหาสัตว์ได้ฟังพระกระแสรับสั่งดังนั้นแล้ว ถวายพระพรทูลว่า ขอถวายพระพร ธรรมดาว่าบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่อยู่ร่วมกับข้าศึกผู้ทำการสะเพร่าเหลวไหลเช่นอย่างพระองค์ เมื่อจะประกาศอนาจารถวายท้าวเธอ จึงถวายพระพรทูลเปนคาถาว่า

สพฺพเสโต ปุเร อาสิ ตโตปิ สพโล อหุ
สพฺพโลหิตโก ทานิ กาโล ปกฺกมิตุํ มม ฯ
อพฺภนฺตรํ ปุเร อาสิ ตโต มชฺเฌ ตโต พหิ
ปุรา นิทฺธมนา โหติ สยเมว วชามิหํ ฯ
วีตสทฺธํ น เสเวยฺย อุทปานํวโนทกํ
สเจปิ นํ อนุขเน วาริกทฺทมคนฺธิกํ ฯ
ปสนฺนเมว เสเวยฺย อปสนฺนํ วิวชฺชเย
ปสนฺนํ ปยิรุปาเสยฺย รหทํโวทกตฺถิโก ฯ
ภเช ภชนฺตํ ปุริสํ อภชนฺตํ น ภชฺชเย
อสปฺปุริสธมฺโม โส โย ภชนฺตํ น ภชฺชติ ฯ
โย ภชนฺตํ น ภชติ เสวมานํ น เสวติ
สเว มนุสฺสปาปิฏฺโฐ มิโค สาขสฺสิโต ยถา ฯ
อจฺจาภิกฺขณสํสคฺคา อสโม สรเณน จ
เอเตน มิตฺตา ชีรนฺติ อกาเล ยาจนาย จ ฯ
ตสฺมา นาภิกฺขณํ คจฺเฉ น จ คจฺเฉ จิราจิรํ
กาเลน ยาจํ ยาเจยฺย เอวํ มิตฺตา น ชีรเร ฯ
อติจิรํ นิวาเสน ปิโย ภวติ อปฺปิโย
อามนฺต โข ตํ คจฺฉาม ปุรา เต โหม อปฺปิยา ฯ

ความว่า เข้าสุกที่พระมหาบพิตรพระราชทานแก่อาตมะ ในวันแรกขาวดี ในวันที่ ๒ เปนของระคนมีสีต่าง ๆ วันนี้เปนของแดงล้วน เวลานี้เปนกาลสมควรที่อาตมะจะต้องหลีกไปให้ลี้ลับ (อีกอย่างหนึ่ง)

ในวันแรกพระแท่นเจ้าพนักงานจัดให้อาตมะนั่งณท่ามกลางพระที่นั่ง ต่อมาในวันที่ ๒ ต้องเลื่อนลงมาข้างนอก (ที่เชิงบันไดพระที่นั่ง) วันที่ ๓ ถูกเขาไล่จากพระราชนิเวศ อาตมะของดทีละ เพราะว่าบุทคลไม่ควรคบคนผู้ปราศจากสัทธา เปรียบเหมือนบุทคลไปถึงหนองที่ไม่มีน้ำแล้วขุดคุ้ยโคลนหาน้ำ แม้จะถือเอาโคลนเหลว ๆ นั้นไปก็กลืนไม่ลง (เพราะเปนของดื่มไม่ได้) ควรเสพแต่บุทคลผู้เลื่อมใส ควรเว้นบุทคลที่ไม่เลื่อมใส ควรเข้าไปนั่งใกล้บุทคลที่เลื่อมใส เหมือนบุทคลผู้ต้องการน้ำ พึงเข้าไปหาห้วงน้ำ ควรคบแต่คนที่จงใจคบด้วย ไม่ควรคบคนที่ไม่จงใจคบจริง บุทคลใดไม่คบคนผู้จงใจคบ (ผู้หวังดีต่อ) ไม่ส้องเสพผู้จงใจเสพจริง บุทคลนั้นชื่อว่ามนุษย์บัดซบ ประดุจเดรัจฉานวานร มิตรทั้งหลายที่จะแหนงหน่ายกันก็เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ ๑ คลุกคลีกันนัก ๒ เหินห่างไม่ไปมาหาสู่กัน ๓ ขอของรักของเพื่อนในเวลาที่ไม่สมควร เพราะฉะนั้นผู้หวังสามัคคีรส มิยังควรที่จะไปหากันให้พร่ำเพรื่อไป มิยังควรที่จะทิ้งเพื่อนให้นานนัก และควรขอแต่สิ่งที่ควรขอในเวลาที่สมควร ทำได้อย่างนี้มิตรทั้งหลายจักไม่พึงแตกกัน การคลุกคลีกันนานนัก แม้จะเคยชอบพอกันมาแต่เดิมก็อาจจะเฉย ๆ กันไปได้ อาตมะไม่ติดใจขนมของพระมหาบพิตรเลย ต้องขอทูลลาพระมหาบพิตรไปละ ฯ

พระเจ้าพรหมทัตเมื่อได้สดับสุนทรพจน์ของพระมหาสัตว์ดังนั้นแล้วจึงรับสั่งว่า

เอวํ เจ ยาจมานานํ อญฺชลึ นาวพุชฺฌสิ
ปริวารกานํ สตฺตานํ วจนํ น กโรสิ โน
เอวนฺตํ อภิยาจาม ปุน กยิราสิ ปริยายํ ฯ

ความว่า พระผู้เปนเจ้าผู้เจริญ ถ้าท่านทรายกระพุ่มมือของข้าพเจ้าผู้อุปัฏฐากยากขั้นมาอ้อนวอนท่านอยู่ ถ้าและท่านไม่ทำตามคำขอร้องแล้วไซ้ ข้าพเจ้าวิงวอนท่านเปนอย่างยิ่งถึงเพียงนี้ ท่านควรจะเยี่ยมกลายมาที่นี้อีกเถิด ฯ

พระโพธิสัตวถวายพระพรตอบว่า

เอวญฺเจ โน วิหรตํ อนฺตราโย น เหสฺสติ
ตุมฺหญฺจาปิ มหาราช อมฺหํ วา รฏฺฐวฑฺฒน
อปฺเปว นาม ปสฺเสม อโหรตฺตานมจฺจเย ฯ

ความว่า ขอถวายพระพร ถ้าต่างคนต่างอยู่อย่างนี้ ภัยจักไม่มีพระชนม์ของพระมหาบพิตรแลชีวิตของอาตมะจักเปนไปโดยสวัสดิภาพ ฯ

พระมหาสัตว์กล่าวสุนทรพจน์แก่พระราชาอย่างนี้แล้ว เมื่อจะย่างก้าวออกจากพระราชอุทยาน จึงถวายพระพรทูลเตือนซ้ำว่า **อปฺปมตฺโต โหหิ มหาราช** ขอถวายพระพร ขอพระมหาบพิตรจงอย่าทรงประมาทดังนี้แล้ว จึงจรดลไปเที่ยวภิกษาจารณตำบลหนึ่งซึ่งเปนสภาคสถานได้ออกจากเมืองพาราณสี บรรลุถึงหิมวันตประเทศโดยลำดับ พักอยู่หน่อยหนึ่งแล้วเลื่อนมาอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง อาศัยบ้านปัจจันตคามเปนที่ภิกษาจาร ฯ

ตั้งแต่พระมหาสัตว์ไปแล้ว อำมาตย์ทั้ง ๕ คนก็ได้นั่งศาลตามเดิม ทำการเบียดบังราษฎรอยู่เนือง ๆ ณวันหนึ่งเขาปรึกษากันว่า ถ้าโพธิปริพพาชกกลับมาอีกชีวิตของเราคงไม่มี พวกเราควรจะทำการป้องกันอย่างไรดีหนอ จึงจะมิให้ปริพพาชกกลับมาได้ ลำดับนั้นพวกเขาจึงคาดกันว่า ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายย่อมติดถิ่นไม่อาจละถิ่นได้ ก็ในเรื่องนี้มหาโพธิปริพพาชกจะติดอะไรหนอ เมื่อคิดกันอยู่ดังนี้ก็นึกขึ้นได้ว่า ในที่นี้ก็มีแต่พระอัครมเหษีของพระเจ้าอยู่หัวนั่นแหละอาจเปนเครื่องติดได้ เลยตกลงกันว่า จริงละข้อนี้เปนได้ ทำอย่างไรเธอก็ต้องมาหาพระอัครมเหษี แต่ก็ตามทีเถอะ พวกเรามีหน้าที่รีบฆ่าพระอัครมเหษีเสียก็สิ้นเรื่อง ครั้นตกลงกันคิดหาอุบายได้แล้ว จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลว่า ขอเดชะ มีเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง ซึ่งพวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ยินมาหลายวันแล้ว ๆ เรื่องอะไรกัน รับสั่งถาม ๆ ได้ทราบเกล้าว่า มหาโพธิปริพพาชกแลพระเทวีส่งข่าวสารโต้ตอบไปมากันเสมอ แลพวกข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าใจความแห่งจดหมายที่มหาโพธิปริพพาชกส่งมาถวายพระเทวีว่า เทวีอาจจะทรงปลงพระชนม์พระราชาด้วยกำลังของพระองค์ แล้วยกเศวตฉัตรให้แก่อาตมะได้หรือไม่ ๆ ส่วนจดหมายที่พระเทวีตอบมหาโพธิปริพพาชกมีเนื้อความว่า การปลงพระชนม์พระราชานั้นเปนภาระของดิฉัน ขอให้ท่านรีบมาเถิด ๆ

พระเจ้าพรหมทัตเมื่อได้ทรงทราบเรื่องนี้ ซึ่งอำมาตย์ทูลอยู่เนือง ๆ จึงทรงตายพระทัยเลยหลงเชื่อ ตรัสถามอำมาตย์ว่า นี่พวกเราจะทำอย่างไรกัน เมื่อเขาทูลตอบว่า ชอบแต่จะให้ปลงพระชนม์ของพระเทวี

เสีย ๆ ท้าวเธอยังไม่ทันได้ทรงใคร่ครวญ จึงมีพระบรมราชโองการว่า ถ้ากระนั้นจะช้าอยู่ไย ท่านทั้งหลายจงรีบฆ่านางเสีย หั่นสับให้ละเอียดเปนท่อนแลมิใช่ท่อนแล้ว เอาไปทิ้งเสียที่หลุมคูถเถิด ๆ ความที่พระเทวีถูกปลงพระชนม์ก็เลื่องลือขจรไปทั่วพระนคร ๆ

ครั้งนั้นพระราชโอรส ๔ พระองค์ของพระเทวีนั้น ทรงทราบว่าพระราชบิดาแกล้งปลงพระชนม์พระราชมารดาของตนซึ่งไม่มีโทษผิด ก็เปนอริต่อพระราชบิดา พระราชาก็มีแต่ทุกข์ภัยอยู่รอบด้าน ๆ

ฝ่ายพระมหาสัตว์ได้ทราบประพฤติเหตุอันนั้นจึงดำริว่า นอกจากเราแล้ว คนอื่นในปฐพีห่อนมิใครสามารถจะยังพระกุมารให้ยินยอมในการที่ให้พระราชบิดาขอขมาโทษ เราจักช่วยชีวิตพระราชา แลจักเปลื้องพระราชกุมารให้พ้นจากบาป วันรุ่งขึ้นท่านไปสู่บ้านบัจจันตคาม ฉันเนื้อวานรที่มนุษย์ถวายแล้ว ขอหนังวานรนั้นนำมาผึ่งไว้ที่อาศรมบทแห้งแล้วฟอกจนสอาด ไว้ใช้นุ่งบ้าง ห่มบ้าง พาดบ่าบ้าง จึงเปนปัญหาว่า การที่พระมหาสัตว์ทำดังนั้นประสงค์อะไร การที่ทำดังนั้นก็โดยประสงค์จะตอบเขาว่า วานรนี้มันมีอุปการแก่เรามาก ๆ พระมหาสัตว์ถือหนังวานรนั้นยาตรไปบรรลุถึงเมืองพาราณสี เข้าไปหาพระราชกุมารแล้วทูลตักเตือนว่า ขึ้นชื่อว่าปิตุฆาฏกรรมเปนกรรมที่ร้ายแรงไม่ควรทำเลย เพราะธรรมดาว่าสัตว์ที่จะไม่แก่ไม่ตายเปนไม่มี อาตมะนี้มาแล้วด้วยหวังว่าจักทำการสมานสามัคคีซึ่งกันแลกัน ๆ เมื่ออาตมะส่งข่าวสาส์นไป พระองค์จึงเสด็จมา ครั้นสอนพระราชกุมารดังนี้แล้วก็ไปสู่พระราชอุทยาน ภายในพระนคร ลาดหนังวานรลง

ขนศิลาแล้วนั่งลงบนนั้น ๆ นายอุทยานได้เห็นท่าน รีบนำเนื้อความไปกราบบังคมทูล พระเจ้าพรหมทัตทรงทราบข่าวนั้น ก็ทรงโสมนัสเปนอย่างยิ่ง จึงพาอำมาตย์ทั้ง ๕ คนนั้นไปหาพระมหาสัตว์ทรงนมัสการแล้วประทับนั่ง ปรารภจะทำปฏิสันถาร แต่พระมหาสัตว์ไม่รับปฏิสันถารเบือนหน้าไปคลำหนังวานรเฉยเสีย ๆ พระราชาทรงเห็นอาการนั้นตรัสถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านไม่พูดกับข้าพเจ้ามัวไปคลำแต่หนังวานรมันมีประโยชน์อะไรแก่ท่าน หรือมันมีคุณูปการยิ่งกว่าข้าพเจ้า ๆ ขอถวายพระพร วานรตัวนี้มีอุปการแก่อาตมะมาก อาตมะขี่หลังมันไปเที่ยวเล่นบ้าง มันเอาหม้อน้ำมาให้บ้าง กวาดที่อยู่บ้าง ทำวัตรปฏิบัติแก่อาตมะบ้าง แต่อาตมะอ่อนใจจึงกินเนื้อมันเสีย เอาหนังไว้ปูนอนบ้างปูนั่งบ้าง มันมีอุปการมากแก่อาตมะอย่างนี้และ ขอถวายพระพร ๆ

พระมหาสัตว์ยกวานรแลหนังวานรขึ้นพูดด้วยโวหาร เพื่อจะทำลายวาทะอำมาตย์เหล่านั้น อาศัยปริยายแห่งคำนั้น ๆ จึงกล่าวคำนี้จริงอยู่คำที่พระมหาสัตว์กล่าวว่า อาตมะขี่หลังมันไปเที่ยวนั้น เพราะท่านเอาหนังนั้นปูนั่ง คำว่ามันเอาหม้อน้ำมาให้นั้น เพราะท่านเอาหนังนั้นพาดบนบ่าแล้วแบกหม้อน้ำมา คำว่ามันปัดกวาดที่อยู่นั้น เพราะท่านเอาหนังนั้นปัดพื้น คำว่ามันทำวัตรปฏิบัติแก่อาตมะนั้น เพราะหลังถูกหนังนั้นในเวลานอน ถูกเท้าในเวลาเหยียบ คำว่าอาตมะอ่อนใจจึงกินมันนั้น เพราะท่านได้กินมันในเวลาที่หิว ๆ

พวกอำมาตย์ได้ยินท่านพูดเช่นนั้น หมายว่าท่านทำปาณาติบาต จึงพากันตบมือหัวเราะเยาะเย้ยว่า พวกเราจงรู้กรรมของนักพรตเถิด นักพรตฆ่าลิงกิน ยังมิหนำซ้ำเอาหนังไปเที่ยวอวดเขาด้วย ฯ พระมหาสัตว์เห็นพวกอำมาตย์ทำเช่นนั้นจึงดำริว่า พวกอำมาตย์เหล่านี้ยังไม่รู้ความประสงค์ที่เราเอาหนังวานรมาเพื่อจะทำลายวาทะของตน ควรเราจะให้เขารู้สำนึกเสียบัดนี้ดังนี้ แล้วเรียกอำมาตย์ผู้อเหตุกวาทีมาก่อนแล้วถามว่า ไฉนท่านจึงหัวเราะเยาะเรา เขาตอบว่าเพราะท่านประทุษฐร้ายมิตรและทำปาณาติบาต พระมหาสัตว์คิดว่าบุทคลใดเชื่อถืออำมาตย์เหล่านี้ แม้ด้วยคติก็ดี ด้วยทิฏฐิก็ดี แล้วทำตามอย่างนั้น จะมีอะไรอันจะพึงกล่าวว่าบุทคลนั้นทำความชั่ว เมื่อจะทำลายวาทะของอเหตุกวาทีอำมาตย์ จึงกล่าวเปนคาถาว่า

อุฑีรณา เจ สงฺคหตฺยา ภาวายมนุวตฺตติ
อกามา อกรณีย วา กรณียํ วาปิ กุพฺพติ
อกามกรณียสฺมึ กฺวิธ ปาเปน ลิมฺปติ ฯ
โส เจ อตฺโถ จ ธมฺโม จ กลฺยาโณ น จ ปาปโก
โภโต เจ วจนํ สจฺจํ สุหโย พานโร มยา ฯ
อตฺตโน เจ หิ วาทสฺส อปราธํ วิชานิย
น มํ ตวํ ครเหยฺยาสิ โภโต วาโท หิ ตาทิโส ฯ

ความว่า คำ (คืออเหตุกวาทะ) ของท่าน ถ้าเปนทางสุคติเช่นสัตว์ไม่มีความใคร่ (ในบาป) แต่ทำบาปบ้างบุญบ้าง เมื่อบาปที่สัตว์ทำลงไปด้วยไม่มีความใคร (หากเปนไปด้วยธรรมดาของตน)

สัตว์ในโลกนี้ยังจะเปื้อนด้วยบาปได้ละหรือ (ถ้าสัตว์เปื้อนด้วยบาปที่ตนมิได้ทำไว้แล้ว ใคร ๆ ในโลกก็หลบไม่ไหว) ถ้าเนื้อความแห่งภาษิตของท่านเปนอรรถเปนธรรม ถูกต้องดีไม่เหลวไหล (โทษอะไรจะพึงมีแก่เรา) ถ้าท่านรู้ความผิดแห่งวาทะของตนได้ ก็จักไม่พึงติเตียนเรา เพราะวาทะของเราย่อมมีอธิบายเช่นนั้น ๆ พระมหาสัตว์กำหราบอำมาตย์นั้นด้วยวาทะของตนทำให้เป่นคนหมดปฏิภาณ ด้วยประการฉะนี้ ๆ ฝ่ายพระราชาทรงสดับกถานั้น ทรงเก้อเขินในท่ามกลางบริษัท ประทับพระศอตก ๆ

เมื่อพระมหาสัตว์ทำลายวาทะแห่งอเหตุกวาทิอำมาตย์นั้นแล้ว จึงเรียกอิสสรกรณวาทีอำมาตย์เข้ามา แล้วถามว่าไฉนท่านจึงหัวเราะเยาะเรา ท่านแสดงวาทะว่าสรรพสิ่งทั้งปวงพระเปนเจ้านิรมิตรให้โดยเปนสาระมิใช่หรือ แล้วกล่าวคาถาว่า

อิสฺสโร สพฺพโลกสฺส สเจ กปฺเปติ ชีวิตํ
สเจ อิทฺธึ พฺยสนภาวญฺจ กมฺมํ กลฺยาณปาปกํ
นิทฺเทสการี ปุริโส อิสฺสโร เตน ลิมฺปติ ๆ
โส เจ อตฺโถ จ ธมฺโม จ กลฺยาโณ น จ ปาปโก
โภโต เจ วจนํ สจฺจํ สุหโต วานโร มยา ๆ
อตฺตโน เจ หิ วาทสฺส อปราธํ วิชานิย
น มํ ตฺวํ ครเหยฺยาสิ โภโต วาโท หิ ตาทิโส ๆ

ความว่า ถ้าพระเปนเจ้าสร้างความสำเร็จฤทธิ์เดชกับความฉิบหายวอดวายต่าง ๆ และสร้างบุญบาปไว้สำหรับสัตวโลกทั้งมวลไซ้ ให้คน

ทำตามอาณัติของท่าน (แม้ใครจะทำบาปก็ได้) พระเปนเจ้ายอมรับบาปเสียเอง ถ้าเนื้อความแห่งภาษิตของท่านเปนอรรถเปนธรรมถูกต้องไม่เหลวไหล ทั้งเปนคำจริงไซ้ ผู้เจริญ ลิงนั้นเปนอันเราฆ่าแล้วด้วยดี (โทษอะไรจะมีแก่เราเล่า) ถ้าท่านรู้ความผิดแห่งวาทะของตนได้ ก็จักไม่พึงติเตียนเรา เพราะวาทะของเราย่อมมีอธิบายเช่นนั้น ผู้เจริญ ฯ

เมื่อพระมหาสัตว์ทำลายอิสสรกรณวาทะแห่งอิสสรกรณวาทีอำมาตย์ดุจบุทคลเอากิ่งมะม่วงป่าผลมะม่วงให้หล่นตกลงมา (หนามยอกเอาหนามบ่ง) ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงเรียกปุพเพกตวาทีอำมาตย์เข้ามาแล้วกล่าวว่า ไฉนท่านจึงหัวเราะเยาะเรา ท่านสำคัญปุพเพกตวาทะว่าเปนจริงมิใช่หรือ แล้วกล่าวคาถาว่า

สเจ ปุพฺเพกตเหตุ สุขทุกฺขํ นิคจฺฉติ
โปราณกํ กตํ ปาปํ ตเมโส มุญฺจเต อิณํ
โปราณกอิณโมกฺโข กฺวิธ ปาเปน ลิมฺปติ ฯ
โส เจ อตฺโถ จ ธมฺโม จ กลฺยาโณ น จ ปาปโก
โภโต เจ วจนํ สจฺจํ สุหโต วานโร มยา ฯ
อตฺตโน เจ หิ วาทสฺส อปราธํ วิชานิย
น มํ ตฺวํ ครเหยฺยาสิ โภโต วาโท หิ ตาทิโส ฯ

ความว่า เพราะได้กระทำกรรมไว้ในปางก่อนแน่นอน สัตว์จึงได้ประสบสุขแลทุกข์ เมื่อจะเปลื้องจากหนี้ก็ได้ ทางพ้นจากหนี้เก่ามีอยู่ บาปเก่าที่ทำแล้วเปนแล้วกันไป ถ้ากระนั้นสัตว์ในโลกนี้จะเปื้อนด้วย

บาปละหรือ ถ้าเนื้อความแห่งวาทะของท่านเปนอรรถเปนธรรม ถูกต้องด้วยดีไม่เหลวไหลทั้งเปนคำจริงไซ้ ผู้เจริญ ลิงนั้นเปนอันเราฆ่าแล้วด้วยดี (โทษอะไรจะมีแก่เราเล่า) ถ้าท่านรู้ความผิดแห่งวาทะของตนได้ ก็จักไม่พึงติเตียนเรา เพราะวาทะของเราย่อมมีอธิบายเช่นนั้น ผู้เจริญ ฯ

เมื่อพระมหาสัตว์ทำลายวาทะของปุพเพกตวาทิอำมาตย์ดังนี้แล้ว จึงหันไปพูดกับอุจเฉทวาทิอำมาตย์ว่า ดูกรท่าน ท่านกล่าวว่าทานที่บุทคลให้แล้วไม่มีผลเปนต้น และสำคัญว่าสัตว์ทั้งหลายขาดสูญเพียงในโลกนี้ ไม่มีไปสู่ปรโลก ไฉนท่านจึงหัวเราะเยาะเรา แล้วกล่าวคาถาว่า

จตุนฺนํเยวุปาทาย รูปํ สมฺโภติ ปาณินํ
ยโต จ รูปํ สมฺโภติ ตตฺเถว อนุปคจฺฉติ ฯ
อิเธว ชีวติ ชีโว เปจฺจ เปจฺจ วินสฺสติ
อุจฺฉิชฺชติ อยํ โลโก เย พาลา เย จ ปณฺฑิตา
อุจฺฉิชฺชมาเน โลกสฺมึ กฺวิธ ปาเปน ลิมฺปติ ฯ
โส เจ อตฺโถ จ ธมฺโม จ กลฺยาโณ น จ ปาปโก
โภโต เจ วจนํ สจฺจํ สุหโต วานโร มยา
อตฺตโน เจ หิ วาทสฺส อปราธํ วิชานิย
น มํ ตฺวํ ครเหยฺยาสิ โภโต วาโท หิ ตาทิโส ฯ

ความว่า อาศัยธาตุทั้ง ๔ (คือดินน้ำลมไฟ) เท่านั้นเลี้ยงอยู่รูปขันธ์จึงเปนอยู่ได้ ก็แหละรูปขันธ์นั้นเกิดขึ้นจากสิ่งใด เวลาดับก็กลับ

ไปเปนสิ่งนั้นอย่างเดิม ชีพย่อมเปนอยู่แต่ในโลกนี้เท่านั้น พอดับไปหมดแล้วย่อมสูญ โลกนี้ขาดสูญ คนทั้งเปนพาลก็ตามเปนบัณฑิตก็ตามย่อมสูญกันทั้งนั้น เมื่อโลกสูญเช่นนี้ สัตว์ในโลกนี้ยังจะเปื้อนด้วยบาปละหรือ ถ้าเนื้อความแห่งภาษิตของท่านเปนอรรถเปนธรรมถูกต้องดีไม่เหลวไหล แลทั้งเปนคำจริงไซ้ ผู้เจริญ วานรก็เปนอันเราฆ่าด้วยดี (โทษอะไรจะมีแก่เราเล่า) ถ้าท่านรู้ความผิดแห่งวาทะของตนได้ ก็จักไม่พึงติเตียนเรา เพราะวาทะของเรามีอธิบายเช่นนั้น ผู้เจริญ ฯ

เมื่อพระมหาสัตว์ทำลายอุจเฉทวาทีอำมาตย์ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงเรียกขัตตวิชวาทีอำมาตย์เข้ามา แล้วกล่าวว่า ดูกรท่าน ท่านชอบชูลัทธิว่า การฆ่ามารดาบิดาเปนประโยชน์แก่ตน เปนกิจควรทำดังนี้ไฉนท่านจึงหัวเราะเยาะเรา แล้วกล่าวคาถาว่า

อาหุ กตฺตวิธา โลเก พาลา ปณฺฑิตมานิโน
มาตรํ ปิตรํ หญฺเญ อโถ เชฏฺฐมฺปิ ภาตรํ
หเนยฺย ปุตฺตทาเร จ อตฺโถ เจ ตาทิโส สิยา ฯ

ความว่า พืชทั้งหลาย (ต่างเปนผลไม้ ถั่ว หญ้า แลเข้าเปนต้น) ย่อมสืบสายอยู่ในโลก พวกคนพาลสำคัญตนว่าเปนบัณฑิต ฆ่าบิดามารดาพี่น้องและฆ่าบุตรภรรยา โดยเข้าใจว่าเปนประโยชน์แก่ตน ถ้าการฆ่าเช่นนั้นเปนประโยชน์ไซ้ ก็ควรฆ่าทั้งหมดไม่เลือกหน้า ฯ

เมื่อพระมหาสัตว์แสดงลัทธิของขัตตวิชวาทีอำมาตย์อย่างนี้แล้วจะประกาศลัทธิของตน จึงกล่าวคาถาว่า

ยสฺส รุกฺขสฺส ฉายาย นิสีเทยฺย สเยยฺย วา
น ตสฺส สาขํ ภญฺเชยฺย มิตฺตทุพฺโภ หิ ปาปโก ฯ
อถ อตฺเถ สมุปฺปนฺเน สมูลมฺปิ อพฺพเห
อตฺโถ เม สมฺพเลนาปิ สุหโต วานโร มยา ฯ
สเจ อตฺโถ จ ธมฺโม จ กลฺยาโณ น จ ปาปโก
โภโต เจ วจนํ สจฺจํ สุหโต วานโร มยา ฯ
อตฺตโน เจ หิ วาทสฺส อปราธํ วิชานิย
น มํ ตฺวํ ครเหยฺยาสิ โภโต วาโท หิ ตาทิโส ฯ

ความว่า บุทคลนั่งหรือนอนในร่มไม้ใด ไม่ควรหักกิ่งไม้นั้น เพราะว่าคนผู้ประทุษฐร้ายต่อมิตรเปนคนเลว ถ้ามีความต้องการเกิดขึ้น ควรถอนไปทั้งต้น ประโยชน์ก็จะมีแก่เรามาก วานรเปนอันเราฆ่าแล้วด้วยดี โทษอะไรจะมีแก่เรา (เพราะเราฆ่ามันทั้งตัว) ถ้าเนื้อความแห่งภาษิตของท่านเปนอรรถเปนธรรม ถูกต้องดีไม่เหลวไหล และทั้งเปนคำจริงไซ้ ผู้เจริญ วานรเปนอันเราฆ่าแล้วด้วยดี โทษอะไรจะมีแก่เรา ถ้าท่านรู้ความผิดแห่งวาทะของตนได้ ก็จักไม่พึงติเตียนเรา เพราะวาทะของเราย่อมมีอธิบายเช่นนั้น ผู้เจริญ ฯ

พระมหาสัตว์ทำลายวาทะของขัตติวิชวาทิอำมาตย์อย่างนี้แล้ว จึงทูลพระเจ้าพรหมทัตว่า ขอถวายพระพร พระมหาบพิตรย่อมพามหาโจรผู้ปล้นแคว้นทั้ง ๕ คนนี้เสด็จไป น่าอนาถนัก ตัวก็เปนพาลอยู่แล้ว ซ้ำไปคบกับคนพาลเช่นนั้น ย่อมจะถึงทุกข์ใหญ่ทั้งในโลกนี้แลโลกหน้า เมื่อจะแสดงธรรมถวาย จึงทูลเปนคาถาว่า

อเหตุวาโท ปุริโส โย จ อิสฺสรกุตฺติโก
ปุพฺเพกติ จ อุจฺเฉที โย จ กตฺตวิโธ นโร ฯ
เอเต อสปฺปุริสา โลเก พาลา ปณฺฑิตมานิโน
กเรยฺย ตาทิโส ปาปํ อตฺโถ อญฺญมฺปิ การเย
อสปฺปุริสสํสคฺโค ทุกฺกโฏ กฏุกุทฺรโย ฯ

ความว่า อเหตุกวาทีบุทคล ๑ อิสสรกรณวาทีบุทคล ๑ ปุพเพกตวาทีบุทคล ๑ อุจเฉทวาทีบุทคล ๑ ขัตตวาทีบุทคล ๑ ห้าคนนี้เปนอสัตบุรุษเปนพาลสำคัญตนว่าเปนบัณฑิตในโลก คนเช่นนั้นย่อมทำบาปด้วยตนเองทั้งย่อมชักนำคนอื่นให้ทำด้วย ฝ่ายคนที่เสพอสัตบุรุษจำพวกนี้ ก็พลอยได้ทุกข์ความเดือดร้อนเปนกำไร ฯ

เมื่อพระมหาสัตว์จะแสดงธรรมต่อไป ด้วยสามารถอุปมา จึงกล่าวคาถาว่า

อุรพฺภรูเปน พกาสุ ปุพฺเพ
อสํกิโต อชยูถํ อุเปติ
หนฺตฺวา อุรณึ อชิยํ อชญฺจ
หนฺตฺวา สยิตฺวา เยน กามํ ปเลติ ฯ
ตถาวิเธเก สมณพฺราหฺมณาเส
ฉทนํ กตฺวา วญฺจยนฺติ มนุสฺเส
อนาสกา ถณฺฑิลเสยฺยกา จ
รโชชลฺลํ อุกฺกุฏิกปฺปธานํ

ปริยายภตฺตญฺจ อปานกตฺตา
ปาปาจารา อรหนฺโต วทานา ฯ

เอเต อสปฺปุริสา โลเก พาลา ปณฺฑิตมานิโน
กเรยฺย ตาทิโส ปาปํ อโถ อญฺญํปิ การเย
อสปฺปุริสสํสคฺโค ทุกฺกโฏ กฏุกุทฺรโย ฯ
ยมาหุ นตฺถิ วีริยนฺติ เหตุญฺจ อปวทนฺติ
เย ปรการํ อตฺตการญฺจ เย ตุจฺฉํ สมวณฺณยุํ ฯ
เอเต อสปฺปุริสา โลเก พาลา ปณฺฑิตมานิโน
กเรยฺย ตาทิโส ปาปํ อโถ อญฺญํปิ การเย
อสปฺปุริสสํสคฺโค ทุกฺกโฏ กฏุกุทฺรโย ฯ
สเจ หิ วีริยํ นาสฺส กมฺมํ กลฺยาณปาปกํ
น ภเร วฑฺฒกึ ราชา นปิ ยนฺตานิ การเย ฯ
ยสฺมา จ วีริยํ อตฺถิ กมฺมํ กลฺยาณปาปกํ
ตสฺมา ยนฺตานิ กาเรติ ราชา ภรติ วฑฺฒกึ ฯ
ยทิ วสฺสสตํ เทโว น วสฺเส น หิมํ ปเต
อุจฺฉิชฺเชยฺย อยํ โลโก วินสฺเสยฺย อยํ ปชา ฯ
ยสฺมา จ วสฺสตี เทโว หิมญฺจาปิ ผุสียติ
ตสฺมา สสฺสานิ ปจฺจนฺติ รฏฺฐญฺจ ปาลยเต จิรํ ฯ
ควญฺเจ ตรมานานํ ชิมฺหํ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา ชิมฺหํ คจฺฉนฺติ เนตฺเต ชิมฺหํ คเต สติ ฯ

เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจ อธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพํ รฏฺฐํ ทุกฺขํ เสติ ราชา เจ โหติ อธมฺมิโก ฯ
ควญฺเจ ตรมานานํ อุชุํ คจฺฉติ ปุงฺคโว
สพฺพา ตา อุชุํ คจฺฉนฺติ เนตฺเต อุชุํ คเต สติ ฯ
เอวเมว มนุสฺเสสุ โย โหติ เสฏฺฐสมฺมโต
โส เจว ธมฺมํ จรติ ปเคว อิตรา ปชา
สพฺพํ รฏฺฐํ สุขํ เสติ ราชา เจ โหติ ธมฺมิโก ฯ
มหารุกฺขสฺส ผลิโน อามํ ฉินฺทติ โย ผลํ
รสญฺจสฺส น ชานาติ พีชญฺจสฺส วินสฺสติ ฯ
มหารุกฺขูปมํ รฏฺฐํ อธมฺเมน โย ปสาสติ
รสญฺจสฺส น ชานาติ รฏฺฐญฺจสฺส วินสฺสติ ฯ
มหารุกฺขสฺส ผลิโน ปกฺกํ ฉินฺทติ โย ผลํ
รสญฺจสฺส วิชานาติ พีชญฺจสฺส น นสฺสติ ฯ
มหารุกฺขูปมํ รฏฺฐํ ธมฺเมน โย ปสาสติ
รสญฺจสฺส วิชานาติ รฏฺฐญฺจสฺส น นสฺสติ ฯ
โย จ ราชา ชนปทํ อธมฺเมน ปสาสติ
สพฺโพสธีภิ โส ราชา วิรุทฺโธ โหติ ขตฺติโย ฯ
ตเถว เนคเม หึสํ เย ยุตฺตา กยวิกฺกเย
โอชทานพลีกาเร ส โกเสน วิรุชฺฌติ ฯ

ปหารวรเขตฺตญฺญู สงฺคาเม กตนิสฺสเม
อุสฺสิเต หึสยํ ราชา ส พเลน วิรุชฺฌติ ฯ
ตเถว อิสโย หึสํ สํยเม พฺรหฺมจาริโน
อธมฺมจารี ขตฺติโย โส สคฺเคน วิรุชฺฌติ ฯ
โย จ ราชา อธมฺมฏฺโฐ ภริยํ หนฺติ อทูสกํ
ลุทฺทํ ปสวเต ปาปํ ปุตฺเตหิ จ วิรุชฺฌติ ฯ
ธมฺมํ จเร ชานปเท นิคเมสุ พเลสุ จ
อิสโย จ น หึเสยฺย ปุตฺตทาเร สมญฺจเร ฯ
ส ตาทิโส ภูมิปติ รฏฺฐปาโล อโกธโน
สมนฺเต สํปกมฺเป อินฺโทว อสุราธิโป ฯ

ความว่า ในปางก่อนมีแกะตัวหนึ่งสรวมยักเปนนกยาง เข้าไปรบกับฝูงแกะฆ่าแกะทั้งตัวเมียแลตัวผู้แล้วก็บินหนีไป เปรียบเหมือนสมณพราหมณ์บางจำพวกในโลกนี้ ถือเพศเปนบรรพชิต ประพฤติไม่กินอาหารบ้าง นอนกับแผ่นดินบ้าง เดินกระโหย่งเท้าบ้าง งดการกินอาหารชั่วคราว (คืออดไปตั้ง ๗ วันหรือ ๑๐ วันจึงกินมื้อ ๑ บ้าง) ประพฤติไม่ดื่มน้ำบ้าง มีอาจาระอันเลวทรามแต่ละอย่าง ๆ พูดยกตัวว่าเปนพระอรหันต์ ย่อมลวงโลกด้วยใช้วาจาอันอ่อนหวานประดุจช่วยเหลือ คนเจ้าทิฏฐิเหล่านั้นเปนอสัตบุรุษ เปนคนพาลสำคัญตนว่าเปนบัณฑิตในโลก ย่อมทำบาปด้วยตนเอง แลชักนำคนอื่นให้ทำด้วย คนที่คลุกคลีกับอสัตบุรุษ ย่อมได้รับทุกข์มีความเดือดร้อนเปนกำไร ๆ จำพวกคนที่กล่าวว่า ความเพียรของมนุษย์ไม่มี และกล่าววาจา

แส่หาเหตุ ติเตียนการงานของผู้อื่นบ้าง ชมการงานของตนบ้าง เหล่านี้เรียกว่าอสัตบุรุษเปนพาลสำคัญตนว่าเปนบัณฑิตในโลก ย่อมทำบาปด้วยตนเองบ้าง ชักนำผู้อื่นให้ทำบ้าง คนที่คลุกคลีกับอสัตบุรุษเห็นปานนั้น ย่อมทนทุกข์มีความเดือดร้อนเปนกำไร ถ้าหากความเพียรไม่พึงมี กรรมดีกรรมชั่วไม่มีไซ้ พระราชาก็จักไม่ทรงเลี้ยงพวกช่างไม้ และพวกข้าราชการเหล่าอื่น นายช่างก็จักไม่พึงทำยนต์ต่าง ๆ สำเร็จ นี่หากความเพียรมี กรรมดีกรรมชั่วมี นายช่างก็ทำยนตร์ทั้งหลายสำเร็จ พระราชาจึงทรงเลี้ยงพวกช่างไม้ไว้ ๆ ถ้าตั้ง ๑๐๐ ปีไม่มีฝนตกไม่มีน้ำค้างตก โลกนี้ก็จักสูญ ประชาชนก็จักวอดวายไม่เหลือหลอ นี่หากฝนยังตกหิมะยังโปรยอยู่ เข้ากล้าจึงสุกเลี้ยงชาวแว่นแคว้นให้ดำรงอยู่ยืนนาน ๆ เมื่อฝูงโคทั้งหลายข้ามฟากไปอยู่ เมื่อโคผู้ตัวที่เปนโจกนำฝูงไปคดเคี้ยว เมื่อมีผู้นำไปคดเคี้ยวเช่นนั้น โคทั้งหมดก็ย่อมจะไปคดเคี้ยวตามกัน ในหมู่มนุษย์ทั้งหลายก็อย่างเดียวกัน ถ้าบุทคลผู้ได้รับสมมติว่าเปนผู้ประเสริฐสุดประพฤติไม่เปนธรรม น่าที่ประชาชนนอกนี้ก็จะเปนเช่นนั้น ถ้าพระราชาไม่ทรงธรรม รัฐจังหวัดทั้งปวงย่อมอยู่เปนทุกข์ ๆ เมื่อฝูงโคทั้งหลายข้ามฟากไปอยู่ เมื่อโคผู้ตัวที่เปนโจกนำฝูงไปตรง เมื่อมีผู้นำไปตรงเช่นนั้น โคทั้งหมดนั้นก็ย่อมจะไปตรงตามกัน ในหมู่มนุษย์ทั้งหลายก็อย่างเดียวกัน ถ้าบุทคลผู้ได้รับสมมติว่าเปนผู้ประเสริฐประพฤติเปนธรรม ประชาชนนอกนี้น่าจะประพฤติเปนธรรมบ้าง ถ้าพระราชาทรงธรรมไซ้ รัฐจังหวัดย่อมอยู่เปนสุขทั่วกัน ๆ บุทคลใดเก็บเอา

ผลแห่งมหาพฤกษาทั้งดิบ ๆ มา บุทคลนั้นย่อมไม่รู้รสแห่งผลมหาพฤกษานั้น ทั้งพืชพรรณแห่งมหาพฤกษานั้นย่อมพลันจะสายสูญไป รัฐจังหวัดเปรียบด้วยมหาพฤกษา พระราชาผู้เปนประมุขแห่งประชาชนปกครองรัฐจังหวัดด้วยรัฐประศาสโนบายอันมิเปนธรรม ย่อมจะไม่รู้จักรส (คือประโยชน์ที่จะพึงได้พึงถึง) แห่งรัฐจังหวัด ทั้งรัฐจังหวัดของพระราชาพระองค์นั้นย่อมพินาศ บุทคลใดเก็บผลแห่งมหาพฤกษาที่สุก ๆ มา บุทคลนั้นย่อมรู้รสแห่งผลมหาพฤกษานั้น ทั้งพืชพรรณแห่งมหาพฤกษานั้น ย่อมจะไม่สายสูญ พระราชาผู้เปนประมุขแห่งประชาราษฎร์ ปกครองรัฐจังหวัดซึ่งเปรียบด้วยมหาพฤกษา ด้วยรัฐประศาสโนบายอันชอบธรรม ย่อมทรงทราบรสแห่งรัฐจังหวัดนั้น ทั้งรัฐจังหวัดของพระราชาพระองค์นั้นย่อมรุ่งเรือง ๆ กษัตริย์ผู้พระราชาพระองค์ใด ย่อมปกครองชนบทโดยทางอคติ พระราชาพระองค์นั้นย่อมคลาดจากรส ดุจแพทย์ผู้ไม่ชำนาญในสรรพคุณยา ย่อมคลาดจากโอสถทั้งหลาย ๆ พระราชาเบียดเบียฬเองหรือให้ผู้อื่นเบียดเบียฬชาวชนบทผู้ทำมาค้าขาย กระทำพลีอันมีโอชะถวายตนอยู่ ย่อมคลาดจากส่วนแห่งพระราชทรัพย์ พระราชาผู้เบียดเบียฬนายพรานผู้ชำนาญยิงหมูป่า แลเบียดเบียฬทหารผู้ทำสงครามอันชอบ ย่อมผิดจากพลของตน กษัตริย์ผู้ไม่ทรงธรรม เบียดเบียฬสมณพราหมณ์ผู้แสวงหาคุณธรรม ย่อมแคล้วจากสวรรค์ พระราชาอาธรรม์ย่อมฆ่าพระชายาของตนผู้มิได้ประทุษฐร้าย ทั้งผิดด้วยพระราชบุตรทั้งหลาย ย่อมเสวยบาปอย่างเผ็ดร้อน พระภูมิบดีผู้ครองแว่นแคว้น ควรประพฤติให้เปน

ธรรมในชาวชนบท ในนิคมแลในพลของตน ไม่ควรเบียดเบียฬปวง สมณพราหมณ์ผู้แสวงหาคุณธรรม ควรประพฤติให้สม่ำเสมอในพระราชบุตรแลพระชายา และไม่เปนผู้ทรงพระพิโรธง่าย เปนผู้อนุเคราะห์ประชาชนมุขมนตรีใกล้เคียง ดุจพระอินทร์ผู้เปนเจ้าแห่งอสูรฉะนั้น ฯ

เมื่อพระมหาสัตว์แสดงความที่พระเจ้าพรหมทัตทรงเชื่อถ้อยคำอำมาตย์ ๕ คน และความที่ท้าวเธอผิดในพระราชบุตร ดุจบุทคลดักจับมวยผมแห่งโจรที่ประตูอย่างนี้แล้ว จึงให้เชิญพระราชกุมารทั้ง ๔ พระองค์มาแล้ว สั่งสอนประกาศกรรมที่พระราชบิดาทรงกระทำแล้วให้ท้าวเธอขอขมาโทษเสร็จแล้วถวายโอวาทว่า ขอถวายพระพร พระองค์ยังไม่ทันทรงใคร่ครวญก่อน ถือเอาถ้อยคำของคนที่มุ่งจะทำลายแต่นี้ไปอย่าทรงผลุนผลันเช่นนี้อีก พระราชกุมารทั้งหลาย พระองค์อย่าได้ประทุษฐร้ายพระราชบิดา ฯ

ลำดับนั้นพระเจ้าพรหมทัตทรงทราบความผิดของพระองค์แล้วสารภาพว่า ผู้เจริญ ข้าพเจ้าได้ประทุษฐร้ายในบุตรแลชายาก็เพราะอำมาตย์เหล่านี้ ข้าพเจ้าถือเอาถ้อยคำของมัน จึงได้ทำบาปถึงเพียงนี้ ข้าพเจ้าจะฆ่าอำมาตย์ ๕ คนนี้เสีย ฯ ขอถวายพระพร พระองค์ไม่ควรทำถึงเพียงนั้น ฯ ถ้ากระนั้นข้าพเจ้าจะให้ตัดมือตัดเท้ามันเสียผ่อนโทษลงมา ฯ ถึงอย่างนั้นก็ไม่ควร พระมหาสัตว์ทูลค้านไว้อีก ฯ สาธุพระราชาทรงรับรองฉะนี้แล้ว ฯ มีพระบรมราชโองการให้โกนศีรษะอำมาตย์เหล่านั้น แล้วไว้แหยม ๕ หย่อม แลจองจำด้วยเครื่อง

พันธนาการ นุ่งห่มผ้าเขียก ตะเวนไปทั่วทุกถนนหลวง ประจานแก่ประชาชนชาวพระนครแล้ว ก็ให้เนรเทศออกจากบ้านเมือง ฯ

ฝ่ายพระมหาสัตว์พักอยู่ที่นั่นสองสามวันแล้ว ถวายโอวาทพระราชาว่า **อปฺปมตฺโต โหหิ** ขอพระองค์จงเปนผู้ไม่ประมาทเถิด ดังนี้แล้ว ก็ไปสู่ป่าหิมพานต์อย่างเดิม ทำฌานแลอภิญญาให้เกิดขึ้น เจริญพรหมวิหารอยู่จนตลอดชีวิต สิ้นชีพก็จุติไปในพรหมโลก ด้วยประการฉะนี้ ฯ

สตฺถา อิมํ ธมฺมเทสนํ อาหริตฺวา ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาครั้นทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแสดงแล้ว ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย มิใช่แต่ในบัดนี้เท่านั้น แม้ในกาลก่อนเราตถาคตก็เปนผู้มีปัญญากำหราบปรปวาทเหมือนกัน ตรัสดังนี้แล้วทรงประชุมชาดกว่า อำมาตย์เจ้าทิฏฐิทั้ง ๕ คนในกาลนั้น กลับชาติมาเปนปูรณกัสสป มักขลิโคสาล ปกุทธกัจจายน อชิตเกสกัมพล นิครนถ์นาฏบุตร ยิ่งคลสุนัขได้เปนอานนท์ ส่วนมหาโพธิปริพพาชกได้เปนเราตถาคตนี้เองแล ฯ

จบมหาโพธิชาดก

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
ตำบลถนนราชบพิธ จังหวัดพระนคร
วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๑